

۷۱

کتابخانه
نوع کتاب :
شماره :

KAZAN TÜRKLERİ

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayınları : 15
Seri: III — Sayı: A3

KAZAN TÜRKLERİ

— Türk tarihinin hazîn yaprakları —

(1925'te İstanbul'da Arap harfleriyle basılan KAZAN TÜRKLERİ adlı kitabın
bütünlenmiş, genişletilmiş ikinci basımıdır.)

ABDULLAH BATTAL-TAYMAS

Yayınlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Tunus Cad. 16, Bakanlıklar — Ankara. Tel: 12 06 56 - 17 73 47
Dizilip basıldığı yer : Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara.

ANKARA
1966

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Birinci basımın önsözü	9
İkinci basımın önsözü	11
Giriş	15

BİRİNCİ KISIM

RUS İSTİLÂSINDAN ÖNCE

I. Avrupa'nın Güney-Doğusu eski Türk yurdudur	17
II. Bu Türkler eskiden de medenî bir kavimdi	18
İdil Bulgarları	18
Ruslar ve Bulgarlar	21
Bulgarların sonu	23
III. Kazan Ordası (Devleti)	23
Bulgar ili Altın Orda devrinde	23
Kazan Devletinin kurulması	23
Memleketin iktisadî durumu	24
Medeniyet ve edebiyat	26
Kazanlılar ve Ruslar	28
Kazan Devletinin zayıf düşmesi	29
Rusların Kazan'ı almaya hazırlanmaları	29
Süyümbike Hatun	30
Süyümbike'den sonra	32
Dördüncü İvan'ın Kazan ülkesine son seferi	33
Kazan şehrinin zor durumu	33
Kazan şehrinin düşmesi	34
Kazan alındıktan sonra yapılan vahşetler	34
IV. İstiklâl savaşının devamı ve Kırım ile İstanbul'un geç kalan müdahalesi	35
Kazanlıların yenilmesi	36
Rehberlerin yok edilmesi	36
Geç kalan müdahaleler	37
İkinci Sultan Selim'in Astrahan seferi	38
Devlet Giray'ın Moskova seferi ve ötesi	40

İKİNCİ KISIM

İSTİLÂDAN SONRA

A. İbret alınacak bir kıyaslama	43
B. Türk ülkelerindeki Moskof idaresi	45
Toprağa hususî mülkiyetin kaldırılması	45
"Ulu Hükümdarın köleleri"	46
"Yasak"	46
Angaryalar	47
İdare sistemi	48
Yargı işleri	49
Moskof satrapları	50
Rus memurların aklî - ahlâkî seviyesi	51
İçtimai hayattaki değişmeler	52
C. Misyonerlik	53
Misyonerlik neden muvaffak olamadı	55
Misyonerlik ve müslümanlar	57
Ç. Başkurtlar ve ülkeleri üzerine	58
Bir parça tarih	58
Başkurtluk'ta ilk ayaklanma	60
V. Kuzeyli Türkler Rus imparatorları hâkiyeti altında	62
A. "Deli" Petro günleri	62
Müslüman "Yumuşlu"lara karşı alınan tedbirler	63
"Deli" Petro zamanında yasaklılar	64
Angaryalar	65
Misyonerlik faaliyeti	65
I. Petro zamanında Başkurtluk'ta kıyamlar	66
B. "Deli" Petro'dan sonra	69
"Ormancılar" ın ağır durumu	69
Tahammül edilmez askerlik	69
İki imparatoriçenin misyonerliği	70
VI. 18. asrın 30. yıllarında Başkurtluk'ta kıyamlar	73
İlk kıyam nasıl başlamıştı	73
Rus hükûmetinin yaptığı gaddarlıklar	74
İçtimai ve iktisadî tedbirler	75
İsyanın yeni baştan alevlenmesi	76
Hükûmet isyanı nasıl bastırıyordu	77
Başkurtların verdiği kurbanlar	78
İsyanların içtimai sebepleri	79
VII. Müslümanlara karşı dinî baskılar	80
Öteki baskılar	80
Kazan Müslümanlarındaki metanet	81
Elisabeth hükûmetinin mecburî yumuşaması	83

VIII. Başkurtluk'ta 1755 ayaklanması	84
Abız Batırşah ve tasarıları	86
Batırşah'a karşı Gl. Neplüyev	87
Başkurtların yenilmesi	88
Batırşah'ın sonu ne oldu	89
Başkurtluk kıyıamları ve Kazanlılar	89
IX. İkinci Katerina günleri	91
A. Pugaçov isyanı ve Türkler	91
Başkurt Salavat Yolayoğlu	93
B. Müslümanlıkta uzlaşma politikası	95
1. Kazak - Kırgız meselesi	96
2. Rusya'nın Güney ve Batıdaki hedefleri	98
3. "Orenburg Muhammedî Ruhanî Meclisi"	99
4. Devlet okullarında Türk Dili	102
X. II. Katerina'dan sonra	103
A. 19. Asra girerken ve ilerisi	103
Kitaplar basılmasının neticeleri	104
Yeniden islâma dönmek hareketleri	106
B. Bu Türklerden kala-kala ne kaldı?	109
Kazan Türklerinin dağılması	109
Türkistan seferleri	113
İktisadî ve kültürel kalkınma devri	114
XI. Yeni devir	117
a) Kültür seviyesi	117
b) Kazan üniversitesi	119
c) Yeni devrin öncülerinden biri	121
ç) Köhne Buhara'dan yeni fikirler	128
XII. Yeni edebiyat	132
Geriye bir bakış	132
Genişleyen yeni çığır	136
Tez parlayan bir şair	144
Edebiyatın öteki bölümleri	157
XIII. 20. Yüzyılın eşiğinde	160
"Usûl-ü Cedid" davranışı	160
"Usûl-ü Cedid" nedir?	161
Bu yolda çekilen zorluklar	163
XIV. Birinci Rus ihtilâli (1905)	167
A. Türkçe basın	167
B. Siyasî davranışlar	173
C. Millî sahne	181

	<u>Sayfa</u>
Maarif ve mektep işleri	183
Kitapçılık ve neşriyat işleri	185
XV. İkinci Rus ihtilâli (1917)	187
A. İlk siyasî hareketler	187
B. "Harbî Şûra"	188
"Millî Medenî Muhtariyet" ilânı	189
C. "Millet Meclisi"	191
D. Sovyetler ve millî kurumlar	194
E. İç savaş başladıktan sonra	195
Bir mülteci gazete	198
"Başkurtluk meselesi"	198
XVI. Sovyet devri	202
Cumhuriyetler	202
Tatar ve Başkurt Cumhuriyetlerinin hali	204
"Cumhuriyet"lerin millîlik - muhtarlık seviyesi	206
"Millî kültürü kurtarıcılar"	208
Musa Carullah Bigi	210
Sonu ne oldu	213

SON SÖZ

KAZAN TÜRKLERİ

İsim meselesi	214
Tatar sözü üzerine	215
Bu bapta fikirler	216
Nasirî ve Mercanî	218
Bulgar ve Kazan	219
Bizim halk	219

EK

Abdullah Battal-Taymas'ın hayatı ve eserleri	221
İndeks	227

Resimler :

	<u>Sayfa</u>
Han Mescidi veya Süyümbike minaresi	15
Süyümbike Hatun	31
Başkurtlar kırmızı hazırlıyorlar	67
Bir Başkurt köyü	86
Pugaçov kafeste	92
Rızaeddin bin Fahreddin	116
Kayyum Nasirî	125
Şehabeddin Mercanî	129
Musa Akyığıtzade	134
Zahir Bigi	135
Ayaz İshakî	137
Abdullah Tukay	144
Dermend (Zakir Rami)	155
İsmail Gaspıralı	158
Hadi Maksudî	161
Medrese-yi Hüseyiniye ve Ahmed Bay	162
Alimcan Barudî	163
Kazan Türklerinin ilk cemaat işlerinde çalışanlardan bir grup	165
Abdürresid İbrahim	168
Fatih Kerimî	169
Seyid Giray Alkin	174
28.VIII.1905 kongresi	177
1906 Umum Rusya Müslümanları 2. kongresi	180
Abdullah Kari	181
1905'te ilk Tatar Türkleri tiyatro takımı	182
Kerim Tinçura	183
10.VIII.1906 Mektepler kongresi	184
Yusuf Akçura	190
Sadri Maksudî (Arsal)	193

Sadri Maksudî ve Yusuf Akçura	194
Hadi Atlasî	195
Zeki Velidî (Togan)	199
Kazan'da bir câmi	208
Musa Carullah Bigi	212
Eserin Müellifi Abdullah Battal-Taymas	222

Harita :

Kazan Hanlığı ve komşu devletler

BİRİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ

(Pek az kısaltılmış)

MUKADDEME YERİNE

Türkçülük ve Türk kültür birliği mefkûresinin (ülküsünün) kuvvet kes-
pettiği şu günlerde Türk kavimlerinin birbirlerini tanımalarının lüzumu uzun
uzadıya izaha muhtaç olmasa gerektir. Önünüze konulan *Kazan Türkleri*
adlı şu eser, Türklüğün şimal cephesini az çok tenvir etmek maksadiyle ka-
leme alınmıştır. Zannımca Kazan Türklerinin gerek tarihi mukadderatının,
gerek fikrî ve medenî hareketlerinin öğrenilmesi idealist Türkçüler için fay-
dadan dahi değildir. Türkler Şarki Roma payitahtını aldıktan sonra geçen
bütün bir asır boyunca Türklüğün sağ cenahını Kazan Türkleri yapayalnız
müdafaa etmişlerdir. 1453 ve 1552 seneleri arasında (1) geçen yüz yıl, Os-
manlı İmparatorluğunun en şevketli bir devri olduğu halde, Kazan Türklü-
ğünü boğmakla uğraşan ve bütün Orta Türk yurtlarını tehdit eden gaddar
Moskoflar cenup tarafından ciddi bir tazyik (baskı) görmemişlerdir.

Kazan devletinin yüz yıllık hayatı, istilâcı ve yağmacı Moskoflar ile
mütemadi mücadelede geçtiği gibi, bu devlet düştükten sonra da Kazan
Türklüğü tam iki asır boyunca Rus çarları ve imparatorlarının temsil (yut-
ma) siyasetiyle mücadele etmiş ve bu mücadeleden muzaffer çıkmıştır.

Kazanlıların uğradığı felâketlere başka hiçbir Türk kavmi uğramamış-
tır. Onların alinyazısını anlamak için Kazan Yurdunun XVI. yy.da ve
Müthiş İvan gibi bir canavar tarafından zaptedilmesini tahattür etmek kâfi-
dir. Bu kavmin çektiği çileleri hatırlayınca onun metanetine hayran olma-
mak kabil değildir. Ruslar, başka Türk ülkelerini istilâya XVIII. yy.ın son-
larında başlamışlar ve XIX. yy.da devam etmişlerdi. O zamanlarda ise Rus
barbarlığı hayli yumuşamış idi. Dikkat edilsin: Kırım'ı zapteden İkinci Ka-
terina, Han sarayına, Han cami ve türbelerine el sürmediği halde, IV. (Müt-
hiş) İvan, Kazan'daki bütün Müslüman - Türk devlet ve din müesseselerini
yer ile yeksan etmiştir. Kılıç, haç ve ateş ile Şarka doğru saldıran Moskof-
ların merhametsiz hamleleri esnasında Kazanlılar yalnız kendi hayatlarını
korumakla kalmayıp, birçok gayri Türk kabilelerin efradını da temsil ede-
rek Türkün sayısını arttırmışlar ve ilk fırsatta başka Türk - Müslüman ül-

kelerine yol açarak İdil (Volga) boyunda İslâm medeniyetini, Türk harsini muhafazaya çalışmışlar ve bu yolda epeyce muvaffak da olmuşlardır.

Sırası da şayanı dikkattir ki, asıl Kazan Yurdunda Rus vahşeti yüzünden dinî müesseseler yıkıldıktan sonra Kazanlılar Buhara gibi uzak bir memleketle giderek din ilimleri öğrenmişler ve oradan avdet edince öz yurtlarında medreseler tesis etmişler; o zamanlarda din cihetinden pek gevşek olan Başkurt ve Kızgızlar arasında Müslümanlığı takviye ve terviç etmekle, onların eline Rus temsil (yutma) siyasetine karşı azim bir manevî mukavemet silâhı vermişlerdir.

Malumdur ki, Rus istilâsına dûçar olmuş Türklerin siyasi ve iktisadî cihetlerden Ruslar ile sıkı temasta bulunmaya mecbur olup - Ruslar vasıtasıyla olsa da - Avrupa'daki fikir cereyanlarıyla tanışmaları arasında milliyet fikri ve asrî cereyanlar XIX. asrın yarısından sonra başlamıştır. Kazan Türkleri bu sahada da bu kabil başka Türklerden geri kalmamışlardır. Bu iddiamızın doğruluğu aşağıdaki küçük mukayeseden de iyi anlaşılacaktır:

Kafkasyalı Hasan bey Zerdabi'nin "Ekinci" gazetesi 1875 senesi çıkmış, Kırım'lı "Tercüman" gazetesi de 1883 te intişara başlamış iken, Kazanlı Kayyum Nasiri'nin bir nevi gazete vazifesini görmüş Salnameleri 1871 de neşrolunmaya başlamıştır (2). Kazanlı Şehabeddin Mercani'nin Kazan ve Bulgar tarihine ait "Galâletüz-Zeman" nam eseri 1877 senesinde basılmış ve aynı senede inikad eden Dördüncü Asar-ı Atika Kongresinde okunmuştur.

1880 de Kayyum Nasiri, Kazan Halk Edebiyatı (Folklor) nümunelerini ihtiva eden "Kırk Balçe" sini bastırması ve "Tercüman" çıkmaya başladığından sonra, yani 1884 senesinde 915 sayfalık "Fevakihül-Cülesâ" namında türkçe koca bir edebî eser neşretmiştir.

Şu eseri yazmaktaki maksatlarımızın biri de, Kazan Türklüğünü, bilhassa Kazanlı gençlere tanıtmak, milli - medenî kuvvetlerimizi yoklamak ve bir de istikbal programımızın ana hatlarını çizecek olanların nazarı dikkatine esasî bazı maddeler arz etmektir.

İşte, bu saydığım maksatlara bu eserim az çok hizmet edebilirse kendimi mes'ut addedeceğim.

İstanbul, 12 Teşrinisani, 1925

(1) Birincisi İstanbul'un Fethi, ikincisi Kazan şehrinin sukutu tarihleridir.

(2) Kayyum Nasiri'nin daha birinci sene Salname'sinde gazete çıkarmak fikrinde olduğunu ilân etmesini de unutmıyalım. İleride Kayyum Nasiri hakkındaki yazılarımıza bakınız!

İKİNCİ BASIMIN ÖNSÖZÜ

Bu eser, 1922 - 1923 yıllarında Finlândiya başkenti Helsinki'de yaşadığım günlerde oradaki Üniversite kütüphanesinde bulunan eserlerden de faydalanılarak kaleme alınmıştır.

Türk tarihinin bu hazin yapraklarıyla Kazan'da iken dahi meşgul olmuş ve bu konu üzerinde ufak bir ders kitabı dahi yayımlamış idiysem de, 1913 yılından başlayıp kendimi gazeteciliğe verdiğimden, bu alandaki uğraşmalarımı pek ileri götürememiştım. Finlândiya'da muhaceret hayatı geçirirken bu işe yeniden başlamak imkân ve fırsatını buldum da, orada bulunan ve bana gerekli kaynakları (kitapları ve tarihî belgeleri) içine alan kitaplıklarda çalışmaya daldım. Uzunca bir zaman süren bu çalışmanın ürünü olan notlarımdan bir eser ortaya çıkmıştı da, 1925 yılı sonlarına doğru onu İstanbul'a getirmiş; Finlândiya'da yaşayan bazı ildeş iş adamı dostlarımla yardımlarıyla, o zaman daha kullanmakta olduğumuz Arap harfleriyle KAZAN TÜRKLERİ adıyla yayımlamıştım. Kitabın bu birinci basımından üç yıl geçti - geçmedi memleketimizde Arap harfleri kaldırıldı, Lâtin alfabesi temeline kurulan yeni Türk harfleri sistemi düzenlendi; okullarda bu yeni harflerle basılan kitaplar kullanılmaya başladı; matbaalar bu harflerle yazılan kitapları basıyorlardı. O gündenberi tam 40 yıl geçmiş bulunuyor; demek, bugün 40 yaşında olanlar bile Arap harfli eserleri okuyamaz oldular. İmdi Türklük dâvasıyla, Türk dünyasının tarihi yazgısıyla; Türk ülkesindeki siyasi, kültürel davranışlarla ilgilenen kimi ortayışlı aydınlar ve birtakım gençler ötedenberi bana sözle ve mektupla başvurup bu eserin Türk harfleriyle yayımlanmasını isteyip duruyorlardı (3). Bu istekler benim kendi arzu-

(3) Bu istek mektuplarından birini örnek olarak aşağıya alıyorum:

"Sizin **Kazan Türkleri** adlı ve eski harflerle basılı mühim eserlerinizi bir daha yeni harflerle bastırırsanız çok büyük hizmet etmiş olurdunuz. Yeni yetişmekte olan Türk Gençliği eski harfleri okuyamıyor. Halbuki böyle mühim ve Türkiye haricindeki Türklerden bâhis bir eserin okunması ve muhteviyatının bilinmesi çok önemlidir. Acaba çok büyük külfet mi olur? Türkiye Türkleri için ve bütün Türk dünyası için **Kazan Türkleri** kitabının yeni harflerle basılıp matbuat âlemine çıkmasının Türkler için baha biçilmez bir hizmet ve fayda sağlayacağını tahmin ediyorum... (Yazan: Y. Mühendis Kemal Lokman; Tarih - 1959, Ankara.).

ma da uyduğundan, kitabı yeniden işlemeye, düzenlemeye, bütünlümeye, genişletmeye ve Türk harflerine çevirmeye giriştim. Bu girişimin tarihi epey eskidir, yani 1946 dır. Bu çalışmalarım sona erince eseri yeni haliyle yayınlamanın çarelerini aramaya başladım da, arada bu işte bana yardım etmelerini dileyip bir ilmi kuruma ve aydın iş adamı bir ildeşime başvurdumsa da müspet cevap alamadım.

Özetle: Eserin Türk harfleriyle basılmasının pek gerekli ve saydahlı olacağını söyleyen ve bu yolda bana lâfla tavsiyelerde bulunan ve "akıl" öğreten çoktu ama, bu iş için maddi yardımda bulunmak arzusunu belirten pek yoktu. Bu arada ben "Öksüze öğüt veren çok, ekmek veren yok" atalar sözünü hatırlayıp melûl - melûl düşünüyordum ve bekliyordum. Artık Eyyüp sabriyle beklemenin sonu geldi. Yardımcılar bulundu. Şimdi eserin yeni Türk harfleriyle düzenlenen biçimiyle, düzeltilen, genişletilen ikinci basımına girişmiş bulunuyoruz.

Aradan tam kırk yıllık zaman geçtiğinden, eseri yeniden gözden geçirmek bir zaruretti.

Kadıköy - İstanbul

1.X.1964

Abdullah Battal - Taymas

GİRİŞ

KİMLERE KAZAN TÜRKLERİ DİYORUZ? - XIII. yy.ın ortalarına doğru (1236 - 1240) Orta İdil (Volga) ve Aşağı Çolman (Kama) dolaylarına saldıran Batu - Han orduları oralarda Bulgar adını taşıyan Türk kavmini bulmuşlar ve o topraklar üzerinden Volga'nın sağ yanına geçerek Şark İslâvları (Ruslar) derebeylikleri üzerine yürümüşlerdi. Şimdi anılan yerlerde daha V. yy.danberi yaşadıkları bilinen Bulgar Türklerinden ileride ayrıca söz açacağız.

XIV. Milâdi yy.ın sonlarına doğru *Bulgar* adı yalnız bazı kitap sayfalarında kalmış ve halkça unutulmuştur. Bir de bu ülkede eski uruğ, boy adları da yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Memleket adı olarak da kullanılmış olan *Bulgar*'ın yerine de XIV. yy.dan başlayıp *Kazan* adı verilmiştir. XVI. yy.ın ortalarında Rus istilâsı günlerinde artık bu ülkenin adı *Kazan* idi. Şu halde bizim unutulmaz tarihi anılarımız *Kazan* adına bağlıdır. Demek, *Kazan*'ın tarihi - milli önemi büyüktür. Gerçekle *Kazan* tek bir ufak çayın ve tarihi bir başkentün adı olmayıp, geniş bir ülkenin de adı idi.

Kazan adının bunca tarihi önemi ortadayken, ülkenin ismi de *Kazan* iken bu ülkede yaşayan halkın (Türklerin) adı *Kazan Türkleri* olmayıp da ne olacaktı?

SONUÇ : Tarihi *Kazan* topraklarında yaşayan ve nerede yaşasalar yaşasınlar, *Kazan* ülkesinden göçmüş olan ve Orta İdil diyeleğiyle (*Kazan* türkçesiyle) konuşan bütün Türkler *Kazan Türkleri*'dirler.

(Gerek bu Türklerin dar sınırlı adı meselesi, gerek etnografik halleri, yaşayışları, tabiat - ahlâkları, iş - güçleri, kılık - tipleri üzerine kısaca bilgiler kitabın sonuna eklenmiştir.)

Kazan Türklerinin bir boyu olan Başkıtlara gelince, bu Türk kavmi üzerine ileride ilk Başkıtluk isyanı dolayısıyla bir toplu bakış vardır.

BİRİNCİ KISIM

RUS İSTİLÂSINDAN ÖNCE

I

AVRUPA'NIN GÜNEY-DOĞUSU ESKİ TÜRK YURDUDUR

İdil (Volga) ırmağının orta ve aşağı mecralarının geçtiği yerler ve İdil ile Kama ırmağı arasına düşen geniş bölgeler tâ eski zamanlardan beri Türk kavimlerinin yurdu idi. Türkler buralarda devletler kurmuşlar, kentler (şehirler) dikmişler, yakın ve uzak kavimler ile hem barışlık, hem savaşlık münasebetlerde bulunmuşlardır. Aşağıda kendilerine dair mufasssalca bilgiler vereceğimiz Bulgar Türkleri Orta İdil'deki devletlerini m.s. 5. asırda kurmuşlardı (1). Khazar Türkleri ise, İdil kıyılarında m.s. 8. asırdan başlayıp medenî hayat yaşıyorlardı. m.s. 11. asırda Khazar ülkesine Kıpçak-Koman Türkleri gelmişlerdi. Bunlar Khazarlarla karıştıktan sonra yavaş-yavaş İdil-Kama Bulgarları arasına da sokulmuşlar ve onların büyük bir kısmını yutmuşlardı (2). O zamanlarda devlet sınırlarının belirli olmaması, ahlâk ve adetlerin müsterekliği, dillerin, hayat tarzlarının benzerliği, tabiatıyla, bu Türk zümrelerinin birbirile kolayca karışıp-kaynaşmalarına büyük yardım etmiştir.

Son zamanlarda Koman dili üzerine yapılan araştırmalar, bu dilin şimdiki İdil Boyu (*Kazan*) Türkleri diline (diyeleğine) büyük benzerliğini meydana çıkarmıştır. Eski Rusya Ulûm Akademisi üyelerinden meşhur türkolog Wilhelm Radloff, Koman dilinin eski bir

(1) V. Grigor'yev : "İdil Bulgarları" makalesi (Biblioteka dlia çtenia) dergisinde (Cilt 19).

(2) Temsil edilmişlerdi.

belgesi olan CODEX COMANICUS'taki (Koman Düsturu'ndaki) (3) komanca kelimeleri fonetik (savtiyat) bakımdan inceledikten sonra: "Koman dilinin en fazla benzediği Türk diyelekleri İdil diyelekleridir... Kodeks gereçleri açıkça gösteriyor ki, İdil Boyu Türklerinin diyeleği 500 yıldan beri fonetik bakımdan pek az değişikliğe uğramıştır" demektedir (4).

Öte yandan, 13. milâdî asırda (1236-1240) kuzey-batıya doğru yürüyen, Cengiz'in torunu Batu-han ordularının içinde de bu memleketlere pek çok Türk gelmiştir. Ancak bunların, hiç olmazsa, bir kısmının Bulgar memleketinde kaldığına dair bir tarihî bilgi yoktur. Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen Türklerin "Altın Ordu" devrinde yerli Türklerle karışıp-kaynaşmaları tedricen ve barışlık yollarla husule gelmiş olacaktır.

II

BU TÜRKLER ESKİDEN DE MEDENİ BİR KAVİMDİ

İDİL BULGARLARI : Yukarıda, Orta İdil'de Bulgar Türklerinin yaşadıklarını yazmıştık. Bunlar m.s. 5. asırda bir devlet kurmuşlardı. Tarihçilerin anlattıklarına göre, Kama ırmağının İdil nehrine döküldüğü noktayı çevreleyen yerler Bulgar ülkesinin merkezi olmuş, ve Bulgar devleti ilkin orada kurulmuş, ve muhtelif devirlerde memleketin sınırları epey genişlemiştir. Ancak bugün bu sınırları kat'î olarak tesbit etmek çok zordur.

Yabancı tarihçilerin bile anlattıklarına göre, İdil Bulgarları oldukça medenî ve tüccar bir kavim olmuştur. Rus müsteşriki V. Grigoryev diyor ki: "İdil Bulgarları doğu Avrupa kavimlerinin hepsinden önce (Gene bir Türk kavmi olan Khazarlar müstesna) medeniyete ermiş bir kavimdir" (5). Bulgar Türklerinin medenîliğini gösteren bir delil olarak, tarihçiler şunu da yazıyorlar ki, Rus "Letopis" (Annales) lerinin kaydettiklerine bakılırsa, onlar çizme giyorlarmış. Aynı Rus Vekayinamelerinin rivayetine göre, m.s. 985 yılında bu hal Rusları pek yıldırılmış ve onlar: "bunlar bize vergi

(3) Codex Comanicus 1880 yılında kont Géza Kuhn tarafından neşrolunmuştur.

(4) W. Radloff: "Koman dili hakkında" s. 53. (Rusya Ulûm Akademisi dergisinin 48. cildine ilâve).

(5) V. Grigoryev: "İdil Bulgarları" makalesi (Biblioteka dlia çtenia) dergisi, cilt 19.

ödemezler, biz çarıkılıları arayalım!" diyerek, Bulgarlara karşı savaş açmaktan vazgeçerek, çekilip gitmişler (6). m.s. 10. asırda Bulgar köylerinde ilk mektepler vardı (7); Bulgar ülkesinde birçok şehirlerin de bulunduğu malûmdur (8).

Bulgarlarda ticaret işlerinin de pek gelişmiş olduğunu Arap müellifleri yazmaktadırlar. Onlara göre, Bulgarlar uzak ve yakın komşu kavimlerle alış-veriş yapıyorlardı. Arap gezmenlerinin anlattıklarına bakılırsa, yabancı memleketlerin tacirleri yalnız "Bulgar" şehrine kadar gidebildikleri halde, Bulgarlar kendileri tâ uzak şimaldeğin giderek Yugra halkı (9) ile de alış-veriş yapıyorlarmış.

Bulgarlarda çiftçilik de yeter derecede ilerlemişti. m.s. 10. asır gezgincisi Arap İbnü Rüste diyor, ki: "Bulgarlar çiftçi bir kavimdir. Buğday, arpa, darı gibi çeşitli şeyler ekerler" (10). Bulgar ülkesini m.s. 922 senesinde ziyaret eden Arap ulemasından İbn Fadlan da Bulgar tarlalarından bol mahsul alındığını yazmaktadır (11). Bulgarlar tarlalarından aldıkları hububatı, komşu kavimlere, diyelim, Ruslara, da satıyorlardı (12).

İbnü Fadlanın ve başka Arap müelliflerinin rivayetine göre, Bulgarlarda, çiftçilikle beraber, hayvan besleme ve yetiştirme işi de gelişmişti. Hükümdarlarına ödedikleri vergi maddeleri arasında öküz derisi de bulunuyordu; gerek bu deri, gerekse, koyun ve keçi derileri Şark tacirlerine de satılıyordu. Bulgar halkından vergi olarak at da alınıyormuş (bunu mezkûr Arap müellifi İbn Rusta yaz-

(6) Rus Letopisleri (Vekayinameler) tam mecmuası, c. 1, s. 36.

(7) "İbnü-Dasten'in Khazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, İslâvlar ve Ruslar hakkındaki haberler", Prof. Khvalson'un şerh ve izahları ile, Petersburg 1869, s. 23.

Şunu da kaydetmek gerekmektedir ki, burada Arap müellifinin adı, İbn Daste diye yanlış okunmuştur. Son incelemeler sonucunda bu adın doğrusunun İbn Rusta olduğu anlaşıldı. Biz de ileride bu şekle bağlı kalacağız (Müellif).

(8) Bk. D. Spilevskiy: "Kazan ilinde eski şehirler ve başka Bulgar-Tatar anıtları", Kazan 1877.

(9) "Yugra" veya "Ugra" Rusya Avrupasının kuzeyini, Batı Sibiryayı içine almış ve tâ Kuzey Buzdenizine kadar uzanmış olan bir ülkenin ve orada yaşayan bir Fin kavminin adıdır.

(10) İbnü-Daste Haberleri, s. 23.

(11) Ch. Fraehn: "Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren aus İbn-Fazlans Reiseberichte (Memoires de l'academie imperiale des sciences de Saint Petersburg)", tom 1, sene 1832.

(12) Tatışçev: "Rusya tarihi" c. 3, s. 248; Moskova, 1774.

maktadır). Bu malûmat, Bulgar ilinde türlü cinsten sığır ve at sürüleri bulunduğunu göstermektedir.

Bulgarlarda zamanına göre, endüstri de vardı. Kendi ham maddelerini kendileri işlerlerdi. CH. Fraehn'nin tahminine göre, İbnü-Fadlan'ın "her evden bir öküz derisi vergi olarak alınıyor" sözündeki "deri"den murad işlenmiş (sepilenmiş) deri olacaktır. "Bu fikri Khvalson da desteklemektedir (13). Kazanlı tarihçi Mercanî de aynı düşüncüyü ileri sürmektedir (14). Bulgar işi deri Şark'ta pek meşhurdur. Türkistanlılar ve Kazak-Kırgızlar işlenmiş öküz derisine (vidala) bugün de "bulgarî" derler. Bulgarların maden kazmak ve işlemek (metalorji) ile de uğraştıklarını Rus tarihçisi G. Likhaçov iddia etmektedir (15).

Eski Rusya Ulûm Akademisi üyelerinden P. Keppen Bulgar Türkleri arasına islâm dininin m.s. 8. veya 9. asırlarda girmeye başladığını tahmin etmektedir (16). İslâm fatihlerinin oralara kadar gelmesi tarihen malûm olmadığından, bu Türk kavmi arasına islâm dininin girmesi müslümanlarla olan ticarî münasebetlerin bir neticesi olsa gerektir. m.s. 10. asırda "Bulgar" a gitmiş olan İbnü Rusta o zaman Bulgarların çokluğunun islâm dininde olduğunu ve köylerinde camilerin ve ilk mekteplerin bulunduğunu yazmaktadır (17).

Biz tarihten şu hâdiseyi de öğreniyoruz: Bulgar hükümdarı Almas Silgi oğlu m.s. 921 senesinde Abbasî halifelerinden Muktedir Billah'a başvurarak, Bulgar memleketine islâm dininin esaslarını ve âyinlerini öğretmek, câmiler tesis eylemek için uzmanlar; kale ve istihkâmlar kurmak için mühendis ve mimarlar göndermesini rica etmişti. Halife bu şimal Türk hükümdarının ricasını iyi kabul ederek, Bulgar iline bir heyet göndermişti ki, heyetin başyazmanı Ahmed İbn-Fadlan adlı bir zat idi. İşte bu başyazman Bağdad'a dönünce bu yolculuk hakkında bir "Rihle" yazmıştır. Bu, Bağdad heyetinin yolculuğu üzerine bir rapor mahiyetinde olan "Rihle"nin içine aldığı bazı bilgileri 7. hicrî yy. bilgin Arap müelliflerinden ün-

(13) "İbnü-Daste Haberleri", s. 185.

(14) Bu müverrih aynen şöyle demektedir: "Bu öküz derisi dediği işlenmiş, ve lisanımızca bulgarî tabir edilen kalın, kaba deri olsa gerektir. (Müstefad-al-ahbar, fi ahval-i Kazan ve Bulgar", kısım 1, s. 62).

(15) "İkinci arkeoloji kongresi mesaisi", Petersburg, 1876, s. 4.

(16) P. Keppen: "İdil Bulgarları hakkında" (Rusya Maarif Nezareti dergisi, cild 1, yıl 1836).

(17) "İbnü-Daste Haberleri", s. 23.

lî Yakut Hamewî'nin bir ansiklopedi niteliğindeki Mucemül-Buldan adlı eserinden ancak öğrenebiliyorduk (18).

Bu heyet Bulgar'a 922 yılının mayısında varmış, Bulgar hükümdarı ve ilin uluları tarafından törenle karşılanmıştır. Bulgar hükümdarı Arap elçilerinin tavsiyesi üzerine kendi adını Cafer'e, ölmüş babasının ismini de Abdullah'a çevirmiş, yani "Cafer bin Abdullah" oluvermiştir. m.s. 14. asır müelliflerinden Şemseddin-Al-Dimeşkî, birçok Bulgarların hac maksadiyle Bağdad yoluyla Mekkeye gittiklerini de hikâye etmektedir (19). Bugün Ukrayna'nın merkezi olan Kiyef şehrindeki Rus kniazı (beği) Vladimir Sviatoslav oğlunun yeni din araştırdığı haberi yayılınca, İdil Bulgarlarının bu kniazı islâm dinine döndürmek amacıyla Kiyef'e bir dinî heyet göndermiş olduklarını Rus Vekayinameleri rivayet etmektedir (20).

Bulgarlar arasında islâm diniyle birlikte Arap yazısı, islâm medeniyeti serpintileri ve o günlerde müslümanlara malûm ilimlerin yankıları da gelmiştir. Meşhur Türk bilgini Kâtip-Çelebi'nin anlattığına göre, bu ülkenin Burhaneddin İbrahim bin Yusuf isimli bir âlimi, Semerkandî'nin müslümanlar arasında pek maruf olan "Al-Âdab" adlı kitabıyla, cedel ilmine dair "Fusul-Anneseffî" adlı esere serhler yazmıştır (21).

M.s. 1136 yılında Bulgar'ı ziyaret etmiş olan İspanyalı Arap âlimi Abu-Hamid-Al-Endalusî Bulgar kadısı Yakup Numan oğlunu defalarca gördüğünü ve bu kadının "Bulgar tarihi" isimli bir eserinin de bulunduğunu yazmaktadır. Bir Bulgar âliminin Bulgar şehrinde 700 km. şimal cihetine giderek, astronomiye ait terassudlarda bulunduğu hakkında da bilgiler vardır (22).

RUSLAR ve BULGARLAR : Rus kniazı (beği) Igor Rürük oğlunun Bulgar ülkesine yaptığı korkunç hücumunun Almas Silgi oğlu zamanında vukua geldiğini hatırlarsak, bu hükümdarın Bağdad halifesinden kaleler-istihkâmlar kurmak için mühendis ve mimarlar istemesinin mânası iyi anlaşılmış olur. Almas öldükten sonra da

(18) Tanınmış tarihçi Ahmed Zeki Velidi İran'da Meşhed şehri kütüphanesinde İbn Fadlan'ın bu Rihle'sinin tam nüshasını bulmuş ve yayımlamış da, bilim dünyasına mal etmiştir. Bir de bu tam nüshayı açıklayıp İbn Fadlan's Reisebrichten adlı almanca bir eser neşretmiştir: Leipzig 1939.

(19) "Nukhbet-Al-Dehr fi acayib-al-berri we-al-bahr", Mehren neşri, Petersburg 1866, s. 264.

(20) Rus Vekayinameleri, Tam mecmuası, cilt 1, s. 36.

(21) Keşf-Al-Zunûn; Flugel neşri c. 1, s. 442-443.

(22) Likhaçov vasıtasıyla: Notices et extraits des manuscrits, cild 13, s. 277 ve ilerisi.

Rusların Bulgara akın etmeleri birkaç defa tekrarlanmıştır. Rus Vekayinamelerinin anlattığına göre, Tatar-Moğol istilâsından önce Bulgarlar m.s. 912 senesinden itibaren ondört defa Rus baskınına uğramışlardır. Bulgar başkendi de Ruslar tarafından birkaç defa yağma edilmiştir. Rus tarihçisi Tatişçev Rus-Bulgar münasebetlerine dair şu sözleri yazmaktadır: "İdil Bulgarları Rus memleketi ile daima alış-veriş ederlerdi. Gerek ekin ürünleri, gerek başka mallar getirerek, İdil ve Oka nehirleri kıyılarındaki Rus şehirlerinde satarlardı. Ruslar ise, gizlice toplanıp, İdil üzerindeki Bulgar tacirlerini soyarlar, sonra onların köylerini ve kentlerini yağma ederlerdi" (23). Rus Vekayinameleri, 1024 olaylarını sayarken, Rus ülkesi Suzdal'de şiddetli açlık hüküm sürdüğünü, Bulgarların aç Ruslara çok miktarda hububat getirdiklerini kaydetmiştir. Ancak Ruslar Bulgarlar için çok kötü komşu olmuşlardır ki, Batu-Han'ın baskınına kadar art-sız-arasız hücumları ve çapulları ile bu barışsever halkı bizar etmişlerdir. Rusların bu hücumlarından gözledikleri asıl amaç, zengin Bulgar ülkesini tamamiyle ele geçirmek olmuştur. Rus profesörü Perctetkoviç Rusların şarka doğru sistemli bir şekilde yürüyüşlerinden bahsederken, arada şu sözleri de yazmaktadır: "Kuzey-doğu Ruslarının ırmaklar boyunca şarka doğru yürüyüşleri bir hakikattir. Bana öyle geliyor ki, Fin kabileleriyle Bulgarlar bu yürüyüşü durduramazlardı. Ancak onu başka bir olay durdurdu" (24). Bu Rus müellifinin "başka bir olay" dediği yukarıda da anılan Batu-Han ordularının Doğu Avrupa'yı istilâ ederek, hem Bulgarları, hem Rusları kendi hâkimiyetlerine boyun eğdirmeleri olayıdır. Bu suretle Orta Asyadan gelen Moğol-Türk kuvveti "Rusların şarka doğru yürüyüşünü" durdurdu ise de, bu durdurma muvakkat olmuştur. Çünkü Ruslar bu kuvvetin güney steplerine çekilip gitmesinden sonra kendilerini bir parça toparlayınca Bulgar iline saldırılarını yenilediler. Altın Ordu'nun en kudretli günlerinde 1296 ve 1320 senelerinde Rusların Bulgar üzerine baskın yaptıkları tarihten malûmdur. 1359 yılından itibaren, yani Altın Orda'da taht kavgaları başladıktan sonra ise, Rusların Bulgar üzerine saldırıları, çapul ve yağmaları pek sıklaşıyor. "Orda"daki kargaşalık günlerinde 1359 ve 1398 seneleri arasındaki devrede Ruslar Bulgar üzerine on kere akın etmişlerdir. Bulgarların bu devredeki başlıca düşmanları "Uşkuyniki" denilen Novgorod eşkıyası ve Moskova kniazları olmuştur.

(23) "Rusya tarihi", III. kitap, s. 248 (Moskova 1774).

(24) XV. ve XVI. asırlarda İdilboyu" adlı eseri, s. 84.

BULGARLARIN SONU : Altın Orda egemenliği zamanında Bulgar ili kuzey ile güney arasında ticaret aracılığı rolünü kaybediyor, fakir düşüyor; "Orda"daki kargaşalık günlerinde ise, iktidar ve taht arayan birtakım maceracı mirzaların didişme ve çarpışma bölgesine dönüyor. Ancak o günlerde Bulgarların öteki Türk zümreleri ile karışıp-kaynaşması da devam edip duruyor. Akıbet, m.s. 15. asrın başlarına doğru "Bulgar" adını taşıyan bir kavim İdil boyu sahnesinden çekiliyor: buralarda "Bulgar" adı bile ortadan kalkıyor ve onun yerini "Kazanlı", "Tatar" ve "Çuvaş" gibi isimler alıyor.

III

KAZAN ORDASI (DEVLETİ)

BULGAR İLİ ALTIN ORDA DEVRİNDE : Orta Asya'dan gelen Türk-Moğollar Bulgar ilini hâkimiyetleri altına aldılarsa da, oradaki içtimai kuruluşlara ilişmediler: şehirler ve şehir hayatı eskisi gibi devam ediyordu. Memlekette kök salmış islâmiyet, uzak illerden gelen müstevlileri de az bir zaman içinde kendi dairesine çekmişti. Köylü Türk ve Fin halkı da yerlerinde kalmışlardı. m.s. 14. asrın ortalarına doğru Altın Orda'nın bu ülkedeki hâkimiyeti yalnız sözde kalmıştı. Altın Orda zayıf düştükçe Rusların Bulgar ülkesine karşı baskıları da artmakta idi. O devirde Bulgar içtimai kuruluşu çığırından çıkmış ve pek gevşemişti. Memleket kuvvetli bir teşkilâtçıya ve başa muhtaç bir durumda idi.

KAZAN DEVLETİNİN KURULMASI : Memleketin şu ağır günlerinde Uluğ Mehmet adlı bir prens Altın Orda'dan ayrılarak, küçük bir askerî müfreze ile Bulgar ülkesine geldi ve m.s. 1439 da kendisini bağımsız Kazan hanlığının hükümdarı ilân etti. O tarihten 7 yıl önce Kazan iline hücum ederek, büyük tahribat yapan Moskova kniazı Vasiliy Tiommy (Kör Vasiliy) ya karşı bir kuvvet gösterisi yapmak üzere, Kazan'a gelir-gelmez savaşçılar toplayıp, Moskova üzerine yürüdü...

O sıralarda Altın Orda'nın kendisinde kargaşalık, hanlar ve prensler arasında kavgalar sürüp gittiğinden, Orda, uzak Bulgar-Kazan işleriyle meşgul olamıyordu. Memleket başsız kalmış ve perişan bir hale gelmişti; onun için Kazanlılar Uluğ Mehmet-Han büyük bir sevinçle karşıladılar ve ona Ruslara karşı savaşlarında yardım

etmeyi üstlerine aldılar. Yeni hanın memlekette çıkırından çıkmış olan işleri tanzim etmesi ve ahaliyi teşkilâtlandırması sayesinde ki Rusların bu yöndeki tazyiklerine karşı bir karşı koyma barajı yaratılmış, ve ahali bir müddet rahat etmiştir.

Kazan hanlığının sınırları pek belli olmamakla beraber, Prof. Firsov'un Kazan Devletinin sınırlarına dair düşüncesi, V. Grigoryev'in Bulgar Devleti hududlarına dair tahminlerine uymaktadır. Bu konu üzerine Firsov diyor ki: "Kazan devletinin sınırlarını kesin olarak tâyin etmek kabil değilse de, şurası bellidir ki, bu devlet toprakları Nijninovgorod ülkesinden başlayıp, İdil (Volga) nehrinin iki kıyısı boyunca şarka doğru uzanır; güneyde ve doğuda ıssız bozkırlara, Şiban (Sibirya) ordası sınırlarına dayanır; kuzeyde ise, Viatka ve Perm ülkeleriyle bitişirdi" (25). Pek tabiidir ki, o zamanlarda bunlar sabit ve devamlı sınırlar sayılamazdı. Takribî olarak sınırları çizilen bu saha, ahali ve idare şekli bakımından ikiye ayrılıyordu: 1) Devletin asıl Türklerle meskûn olan merkez kısmı ve 2) Kazan hükûmetine vergi ödeyip, iç işlerinde muhtariyetli, başka kavimlerle meskûn olan kısmı. Memleketin Türklerle meskûn olan orta kısmı onun yalnız beşte birini teşkil ediyordu. Memlekette müslüman Türklerden başka Çuvaş Türkleri, Fin ırkına mensup kavimlerden Mordıvalar, Çirmişler (Mariler) Arlar (Votiaklar) yaşıyorlardı.

MEMLEKETİN İKTİSADÎ DURUMU: Kazan hanlığında halkın yaşama tarzı hemen-hemen Bulgar devrindeki gibi idi. Ahalinin başlıca işi çiftçilik olup, bu işle yalnız müslüman Türkler değil, Çuvaşlar ve Fin kavimleri de uğraşırdı. Sonraları Kazan'ı alan Moskof ordusunun başbuğlarından prens A. Kurbskiy Arça eyaletini, yani Kazan ülkesinin kuzey bölgesini, tasvir ederken şu sözleri yazmaktadır: "Oralarda tarlalar pek geniş olduğu gibi, mahsul de pek bol alınır. Mirzaların ve eşrafın malikâneleri şaşılacak derecede güzeldir. Köylere sık-sık rastgelinmektedir. Hayvan sürüleri hesapsızdır" (26).

Altın Orda hâkimiyeti devrinde epey sönmüş olan ticaret Kazan devrinde hayli canlanmıştı. Kazan şehri Asya ve Avrupa mallarının aktarma ve değiştirme yeri olup, şehir yakınındaki bir adada (Volga nehrinde olsa gerektir) her yaz büyük bir panayır kuruluyordu.

(25) "Kuzey-doğu Rusya gayri Ruslarının Moskova devletindeki durumu" s. 5-6.

(26) "Kniaz Kurbskiy Skazaniye"si, 3. basım, s. 23.

Kazan'a her zaman birçok Rus tüccarı da gelir, Avrupa mamûlâtı getirir, Kazan'dan ise, çeşitli deri ve Türkistan dokumaları alıp götürürlerdi (27).

Rus kniazi 3. Vasiliy Kazan'a iktisadi yönden bir darbe indirmek maksadiyle 1523 yılında Rus tacirlerini Kazan panayırına gitmekten menetmişti. Kazan'ın o zamanki bu panayırı Rusya'da çarlık devrindeki Nijninovgorod (Mekerce) panayırı yerini tutmaktaydı. 1552 senesinde Kazan şehri Ruslar tarafından kuşatıldığı sırada şehir içinde birçok yabancı tacirlerin de bulunduğunu Rus Vekayinameleri (Letopisleri) kaydetmiştir (28). Kazan'da ticaretle uğraşan Ermenilerin ayrıca bir mahallesi vardı.

Zanaatlara gelince, Kazan ülkesinde yapımlık (29) zanaattan ziyade üretimlik (30) zanaatlar göze çarpmaktadır. Bu çeşit zanaatların en önemlileri avcılık ile balıkçılık olmuştur. Memleketteki geniş ormanlarda yabanî hayvanların bolluğu bu ülke için büyük bir servet kaynağı olmuş ve dış ticaretin gelişmesine de yardım etmiştir. Kazan şehri yöresinde, İdil'in her iki kıyısında kunduzluklar da bulunuyordu. Ormanların çokluğu arıcılık ve kerestecilik işlerinin gelişmesine de yardım etmiştir.

Yapımlık zanaatlar arasında dericilik birinci yeri tutuyordu. Bu zanaat Kazan'da pek ziyade ilerlemişti ve bunun ufak yapım yerleri vardı. Ufak zanaatlardan marangozluk, dülgerlik, kiremitçilik, çömlekçilik, bakırcılık, demircilik, çilingirlik, kuyumculuk, hakkâklık ve hattatlık işleri gelişmişti.

16. asır gezmen (31) lerinden nemse Herberstein diyor ki: "Kazanlılar öteki ırkdaşlarına nisbeten daha medenîdirler; çünkü onlar topraklarını sürüp, ekiyorlar, evlerde (yani çadırlarda, obalarda değil: A. T.) yaşıyorlar ve çeşitli alış-verişle uğraşıyorlar" (32). Firsov ise şunları yazıyor: "Kazan, amelî hayata ait her işte Bulgar'ın liyakatlı varisi olmuştur; o, çiftçiliği sever ve zanaatın kadrini bilirdi. Yabancı gezmenler Kazanlıların tüccarlığını da överek anmaktadırlar" (33).

(27) Firsov'un şimdi anılan eseri, s. 5-6.

(28) Rus Vekayinameleri, Tam mecmuası, cild 16, s. 130.

(29) "Yapımlık zanaat" = imali sanayi.

(30) "Üretimlik zanaat" = istihsali sanayi.

(31) Gezmen = seyyah.

(32) "Moskovia hakkında notlar" (İ. Ananymov tarafından yapılan rusça tercümesinden), s. 139.

(33) Yukarıda anılan eseri.

MEDENİYET VE EDEBİYAT : Kazanlılar, tâ Bulgar devrin-den beri müslüman idiler. Rus Vakayinameleri Kazan ülkesinden bahsederken, orada "molna" (molla) ların çok bulunduğunu yazar-lar (34). Bundan, bu memlekette mabedlerin (câmi ve mescidlerin) çok olduğunu da anlamak güç olmamakla beraber, bu Vakayiname-lerde câmiler de zikredilmemiş değildir. Meselâ, Rus Vakayinamele-rinden "Nikonovskaya Letopis" de Dindar hükümdar (35) onların (kazanlıların) "misgit" (mescid) lerini yıktı" denilmektedir (36). Aynı Letopis'te "Molla Kulşerif" mescidi zikrediliyor ki, Rus muha-ripleri Kazan'ın iç kalesini zaptederken bu mescidin yanına kadar gitmişlerdi (37). Kazan şehri yakınında "Han Çayırı" denilen ma-haldeki "Atuç mescidi" de zikredilmektedir.

Her mescidin yanında bir mektep bulunduğunu iddia edersek, hiç de hakikata aykırı bir şey söylemiş olmayız. Çünkü Kazanlılar Bulgar geleneklerini devam ettiregelmişler. Bulgarlarda ise, her mescid yanında bir mektep bulunduğunu Arap gezmeni İbnü-Rusta söylemektedir (38). Bütün karineler gösteriyor ki, İdil-Kazan Türk-leri "mescid" denilince daima mektebi de beraber düşünüyorlardı. 18. asırda Kazan Türk köylerinde dolaşmış olan Rus subayı ve müellifi Rıçkov her bir Türk köyünde çocuklar için bir mektep bu-lunduğunu yazmaktadır (39). Bu gibi ilk okulların yalnız 18. asırdan başlayıp kurulduklarını zannetmek doğru olmayıp, bunun Bulgar devletiyle bağımsız Kazan hanlığı devirlerinden kalma bir medenî geleneğin devamından ibaret olduğunu kestirmek daha isa-betli olur.

Kazan ülkesi, hele onun merkez kısmı, epeyce sıkı meskûn idi. Ancak bu mamur ülke Rus istilâsı günlerinde korkunç bir surette yakılıp-yıkılmıştır. Yukarıda sözlerini mükerreren naklettiğimiz Prof. Peretetkoviç diyor ki : "16. asrın "Pistsoviye knigalar"-ında (40) Kazan ve Züye (Sviajsk) ilçelerinde bulunan pek çok boş

(34) "Russkaya letopis po Nikonovu spisku", Petersburg. 1791, cild 7, s: 81, 86 ve 98.

(35) Müdhiş İvan.

(36) s. 233.

(37) Nikon Letopisi (Vekayinamesi), cild 7, s. 178.

(38) Yukarıda anılan "İbnü-Daste Haberleri", s. 23.

(39) "Yüzbaşı Rıçkov seyahatının günlük notları" adlı eseri, s. 5.

(40) "Pistsoviye knigi" : Moskova devletindeki şehirlerin, ahâlisinin, işgücü-nün, arazisinin ve işe yarayan topraklarının tescil ve tasvirini içine alan ve 16. ve 17. asırlardan kalan yazılardır ki, eski Moskof devletinin muhtelif devirler-deki iç durumunu öğrenmek için en kıymetli kaynaklardır.

arsalar kaydedilmiştir ki, bunlardan, Kazan zaptedilirken ve Mosko-va'ya karşı isyanlar sırasındaki muharebelerden önce bu ilçelerin ge-reği gibi meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Kazan hanlığının özek kıs-mı oldukça medenî bir memleket kılığını arz ediyordu: şöyle ki ora-larda pek geniş tarlalar, sivri minareli câmileri içine alan büyük-bü-yük köyler, kasabalar; yollarda canlı geliş-gidiş; çarşı ve pazarlar-da alış-veriş faaliyeti; mirza ve beylerin mamûr çiftlikleri göze çar-pıyordu. Müstakil Kazan devletinin parlak iktisadî durumunu göz-leriyle görmüş olan kniaz Kurbskiy de kaydetmektedir. İdare örgüt-leri, hükûmet kurumları şebekesi, memurlar kadrosu, muntazam su-rette işliyen mahkemeler, vergi toplayan kurumlar bu memlekette devlet nizamının Rus ülkesindekinden daha fena kurulmuş olmadığı-nı gösteriyordu. Kazan şehri büyüklüğü ve nüfus sayısı bakımından Doğu Avrupa şehirlerinden yalnız Moskova ile Novgorod'tan ve, muhtemel olarak Vilna'dan aşağı duruyordu. Lâkin şunu da unut-mamalıyız ki, Kazan Moskova'dan 2 buçuk asır, Novgorod'tan ise 500 yıl daha genç idi (41). Kazanlıların ötedenberi çiftçi bir kavim olduğu onların "Saban toyu" (Saban bayramı) denilen ilkbahar bayramlarından da anlaşılmaktadır.

Edebiyata gelince, Kazanlılarda, şüphesiz, bir çeşit edebiyat (yazılı şeyler) olmuştur. Tahmin olunduğuna göre, edebiyat eserle-ri, Kazan Moskoflar tarafından zaptedilirken ve edildikten sonra, ve aşağıda kısaca anlatacağımız beş sene süren kıyamı bastırırken müstevliler tarafından yakılmış ve yok edilmiş olabilir. Kazanlıların edebiyatı çokluk dinî karakterde olduğu anlaşıyor. Lâkin onlar gayri dinî edebiyata da büsbütün yabancı olmamışlardır. Bize bunu Kazan ülkesinde muhtelif nüshalarına tesadüf edilen türkçe vaka-yiname ve kıssa parçaları göstermektedir. Mercanî'nin 1. kısım "Müstefadülâhbar"ında zikredilen "mecma"lar da, şüphesiz, bu ka-bîl şeyler olacaktır. Bu gibi vakayiname parçalarından biri Kazan'da basılmıştır bile (42). Bir de "Ahval-i Çingiz-han ve Aksak Timir" adını taşıyan yarı tarihî bir eser vardır ki, bunu 1819 senesinde bas-tırmış olan, Kazan üniversitesi Türk hocalarından İbrahim Halfeoğ-lu (Halfin), bu eserin Kazanlılar ile Rusların sürekli savaşları neti-cesinde dağılmış olan başka bir büyük eserin bir parçası olduğu fik-

(41) Rus müellif M. Khodiakov : "Kazan hanlığı tarihine ait taslaklar", s. 226-227; Kazan 1923.

(42) 1819 senesi İbrahim Halfeoğlu (Halfin) nun neşrettirdiği "Ahval-i Çin-giz-han ve Aksak Timir" adlı esere bir ek olarak Cihanşahoğlu tarafından 1882 yılında yayınlanmıştır.

rini ileri sürmektedir. Nihayet, kazanlılarda ayrıca işlenmiş bir resmî ve kitabî dilin bulunduğu bazı mezar taşlarında rastlanan türkçe ibarelerden ve son zamanlarda (1922 yılında) meydana çıkarılan Sahip Giray-han yarlığından anlaşılmaktadır (43).

KAZANLILAR VE RUSLAR : Rus tarihçilerini okuyan kimse öyle bir fikre gelir ki, Kazan devleti Rus ülkelerine baskınlar ve çapuldar yapmak Rus halkını yağma etmek amacıyla kurulmuş bir devlettir. Bu tarihçiler, Kazanlıların Moskoflar ile olan her bir çarpışmasını birincilerin yağmakerliği ile izah eylemek isterler. Halbuki yukarıda gördüğümüz üzere, Ruslar'ın Bulgar-Kazan ülkesine karşı saldırganlık hareketleri tâ m.s. 10. asırdan başlamış ve Türk-Moğol istilâsına kadar ve ondan sonra da, az bir ara ile, devam etmiştir. Rusların bu tecavüzî hareketi için Rus tarihçisi Solovyov doğrudan-doğruya "napor" (baskı) tabirini kullanmaktadır ve şöyle demektedir: "bu taraftan gelen Rus baskısı karşısında Asyayı ve islâmiyeti savunmak Bulgarlar için çok zor olacaktı; ancak Asya Tatarları gönderdi ve bundan dolayı Rusluğun İdil mecrası boyunca şarka doğru yürüyüşü uzun bir zaman için durmaya mecbur olmuştu. Kazan devleti yaşadığı müddetçe Rus kolonizasyonunun doğu yönünde ilerlemesi, yani Avrupa'nın Asya üzerine yürümesi, mümkün değildi" (44). Altın Orda hakimiyeti günlerinde Rusların Kazan ülkesine on defa hücumlarını Rus Vekayinameleri kaydetmiştir. Son hücum, yukarıda dahi anıldığı üzere, Uluğ Mehmed'in Kazan ülkesine gelmesinden ancak birkaç yıl önce (1431 de) yapılmıştı. Hele Moskof kniazları Dmitriy İvan oğlu "Donskoy" ile Vasiliy İvan oğlunun baskınlarından Kazan ülkesi çok çekmiştir. Uluğ Mehmed'in biricik suçu Rus saldırganlığına karşı memleketin savunma kuvvetlerini teşkilâtlandırmaktan ibaretti. Bu hükümdarın ve ondan sonra gelen hanların Ruslar ile olan muharebeleri asla tecavüzî olmayıp, hep tedafuî muharebeler olmuştur. Kazan Devletinin 100 yıllık hayatı akıncı Moskof'a karşı istiklâlini korumak uğrunda artsız-arasız çarpışmalarla geçmiştir.

(43) Bu Yarlığın (fermanın) kısaca muhtevası eksik bir şekilde ilk defa Hadi Atlas'ın "Kazan hanlığı" isimli eserinde çıkmıştı. 1922 yılında ise, Kazanlı öğretmen Seyid Vahidoğlu tarafından bunun asıl nüshası bulunmuş ve benim tarafımdan "Türkiyat Mecmuası"nın 1926 senesinde çıkan 2 nci cildinde bu tarihî vesikaya dair uzunca bir tahlil yazılmıştı (s. 75-101).

(44) "Rusya tarihi", cild 6, s. 86; Petersburg "Obşçestvennaya polza" yayınlarından.

Bulgar-Kazan Türklerinin yağmacı hayatı sürmeyip, medenî hayat sürdüklerini Rus müverrihi Solovyov bile itiraf etmeye mecbur olmuştur. Şöyle ki bu tarihçi Rusya devleti için Kazan'ı ele geçirmenin ehemmiyetinden bahsederken, arada diyor ki: "Öteden beri burasını (İdil boyunu) Muhammedi Asya kendisine makar (oturan yer) yapmıştı. Ancak bu artık bir göçebeler ordası olmayıp, bir medeniyet ocağı idi. Eskiden beri burada tüccar ve sanâatçı Bulgar kavmi yerleşmişti. Rus İslâmının Oka kıyılarında hristiyan kiliseleri tesis etmeye başlamasından çok evvel Bulgarlar İdil ve Kama sahillerinde Kur'an dinliyordu..." (45). İşte gospodin Solovyov'un milletine, ne bahasına olursa-olsun, şu "medeniyet"i çiğnemek ve şu "tüccar" ve "sanâatçı" kavmi ezmek gerekmiştir ki, o, maalesef, 16. asrın ortasında bu gayesine ermiş bulunuyordu.

KAZAN DEVLETİNİN ZAYIF DÜŞMESİ : Saldırgan Moskof ile artsız-arasız çarpışmalar sonucunda Kazan devleti zayıf düşmüştü. Ülkenin batı kısmı Rus çapulcularının daimî baskınları neticesinde son derece harap olmuş, ahali de eksilmişti. Moskova kniazları oralarda yavaş-yavaş istihkâmlar, kaleler kurmaya başlamışlardı. Kazan'da türeyen ve birbirine zıd ve düşman olan aristokrasi partileri de devletin çözülmesine az yardım etmemiştir. Hele Rusların gayretiyle meydana gelmiş olan Moskof taraftarı hainler partisi, adetâ milleti-yurdu Moskof çarlarına satmışlardı.

RUSLARIN KAZAN'I ALMAYA HAZIRLANMALARI : Kazan devleti içeriden çözüldükçe Rusların küstahlıkları da artıyor ve devletin başkendi almak için teşebbüsleri-seferleri de sıklaşıyordu. Bu seferler başarısızlıkla bitiyor idiyse de, Ruslar için büsbütün faydasız da olmamıştır : Bu seferler sayesinde 16. asrın ortalarına doğru memleketin "Taw Yağı" (Dağlık kısmı), demek İdil nehrinin sağ tarafında olan bölgeler, Moskova'nın "nüfuz bölgesi" oluvermiş, ve bu hal Rusların Kazan şehrini almak umudlarını arttırmıştır. Kazan şehrini almak ise, Ruslarca, bütün memleketi zaptetmeye denk sayılıyordu. İlk Rus çarı (ki ondan önce Moskova hükümdarları yalnız "kniaz" veya "Velikiy kniaz" unvanını taşıyorlardı) 4. İvan (sonraları "Müdhiş İvan") henüz 17 yaşında iken, 1550 senesi kışında Kazan şehrini almak amacıyla büyük bir ordunun başında bizzat yola çıkmıştı; ancak başkendi bir hafta kadar muhasara edip de, zapta muvaffak olamayınca şehrin duvarları dibinden

(45) "Rusya tarihi", cild 6, s. 116.

defolup gitmişti. Lâkin o zaman "Taw Yağı"nda Moskova'nın nüfuzu o derece kuvvetli olmalı ki, İvan Kazan şehrinden 30-40 km. kadar batı tarafında Züye çayının İdil nehrine döküldüğü yerdeki yüksek bir tepe üzerine "Sviajsk" adıyla bir kale-istihkâm kurmaya karar vermişti. Ertesi yılın yazında bu kale kurulunca İdil'in sağ tarafında Moskova'nın hâkimiyeti tamamiyle yerleşmiş ve böylelikle memleketin hemen-hemen yarısı düşman eline geçmiş bulunuyordu. Tam o sıralarda Kazan'ın içinde de kargaşalık almış yürümüştü. Az-çok sabit ve nüfuzlu bir hükûmet de yoktu. Kazanlıların hanı henüz beşikte yatan Ötemiş Giray adlı bir çocuk olup, anası Süyümbike-hatun vasi (regente) sayılıyordu.

Sviajsk kalesi kurulup biter-bitmez Moskova hükûmeti Kazanlılara aşağıdaki üç maddeyi ihtiva eden bir ultiatom vermişti : 1) "Taw Yağı"nda Moskova'nın egemenliğini tanımak; 2) Çocuk han ile vasi Süyümbikeyi Moskova hükûmetine teslim etmek; ve 3) Kazan'daki bütün Rus esirlerini salıvermek. O zaman iş başında bulunan Kazan aristokratları tarafından bu taleplerin hepsi olduğu gibi kabul edilmiş, ve neticede Süyümbike ile oğlu Moskof voyvodalarına teslim edilip 1552 yılı 18 Ağustosta Moskova'ya götürülmüşlerdir.

SÜYÜMBİKE HATUN : Güzelliği, akıllılığı ve yurtseverliği ile tanınmış olan kara talihli bu Türk kadını Noğay Ordasından Yusuf mirzanın (46) kızı olup, çocuk denilecek bir yaşta, Moskova tarafı

(46) Bu münasebetle şuracıkta Nogaylar ve Nogay Ordası hakkında kısaca bilgiler vermek istiyoruz: 16. asırda Türkistan'da Sırderya kıyılarında bütün Aral Gölü yöresine ve batıda İdil (Volga) ırmağına kadar olan yerlerde hâkim olan Mangıt-Nogayların beğlerinden Musa-beğin sekizinci oğlu ve sonraları beğ olan Yusuf-mirza Moskofları hiç sevmezdi, ve bundan dolayı kendisiyle Russever kardeşi İsmail mirza arasında kavgalar ve çatışmalar eksik olmazdı. Musa ve Yusuf-beğler devrinde İdil ırmağının yalnız doğu tarafına düşen yerler, demek bugünkü batı Kazak ili "Nogay Dalası" (Bozkırı) veya "Mangıt" adını taşıyordu. Bundan ötürü İdil'in bu yanı "Nogay yağı" (yanı); batı tarafı ise, "Kırım yağı" adlanıyordu. Moskof düşmanı Yusuf mirza Yayık (Ural) ve Cim (Emba) ırmakları boylarında yaylar; kışları ise, Yayık kıyısındaki Sarayçık ve Karaduvan kasabalarında geçirirdi. Moskof dostu olan kardeşi İsmail 1556 yılında Yusuf-beği öldürtmüş ve onun oğulları olan İl-mirza ile İbrahim (İbray) mirzayı 1565 yılında Moskova'ya göndermişti. Bu iki mirzanın ahfadı Romanoflar sülâlesinin ikinci çarı olan Aleksi Mikhayloviç zamanında ortodoks mezhebine geçmişler ve 18. asrın sonlarına kadar "knîz" ya "Yusupov" (prens Yusuf oğulları) diye tescil edilmişlerdir. Küçük adları, tabiatıyla, rusça oluyordu. Rus hükümdarlarından Deli Petro, Anna İonovna ve Elisabeth Petrovna (ki Deli Petronun kızıdır) zamanında "stolnik"lik (çarın sofrâ âmirliği), sefirlik, senatörlük gibi büyük mansıplar işgal eden hristiyan prens Yusupov'lar vardır.

Süyümbike Hatun

mirzaların arzusu üzerine ve Rus çarının da uygun görmesi ile Kazan tahtına çıkarılmış olan seciyesiz **Canali Allahyar** oğlu ile evlendirilmişti. Kazan'da birtakım hainlerin elinde oyuncak olan bu han parçası bazı yurtseverler tarafından öldürülmüştü. Rivayetlere göre, Süyümbike-hatın kocasının Moskof vasalı durumunda bulunmasına razı olmamıştır. Moskof düşmanı olan yurtsever Safa Girayhan ikinci defa Kazan tahtına çıkınca dul Süyümbike ona varmış ve ondan bir oğul da doğurmuştur. Yukarıda anılan Ötemiş-Giray işte bu çocuk idi ki, Moskova'da anasından ayırıp vaftiz edilmiş ve kendisine Aleksandr adı verilmiştir. Safa-Giray 1549 yılında ansızın ölmüş, Süyümbike iki yaşındaki oğlu ile dul kalmıştır.

Süyümbike'nin Kazan'dan ayrılışını ve sevgili ikinci kocası Safa-Giray'ın mezarı, özyurdun başkendi ve Kazan halkı ile vedalaşması kadim Rus kitap dili ile yazılmış olan ve "meçhul müellifin eseri" sayılan "Kazan devleti hakkında tarih" adlı, pek de tarihî olmayan bir kitapta şairane tasvir edilmiş ve o zaman gûya Süyümbike'nin söylediği şairane ve hazin sözleri de yazılmıştır (47).

SÜYÜMBİKE'DEN SONRA : Süyümbike ile oğlunu alıp götürmekle Kazan şehri ve ülkenin "Çayırılık tarafı" (İdil nehrinin sol yanındaki topraklar) henüz Moskof hâkimiyeti altına düşmüş

1890 yılında Nikola Borisoviç adlı bir Yusupov ölünce, Yusuf-mirzadan neşet eden ve ruslaşan Yusupov'ların erkek kolu kesiliyor; ancak o zamanki Rus imparatoru 1. Pavel (Paul)'ın emriyle ölen son prens Yusupov'un damadı Hassa alayı teğmeni kont Filiks Filiksoviç Sumarokov-Elston adlı kimseye isim ve unvanlarının önüne "Kniaz (prens) Yusupov" sözlerini de ilâve etmeye müsaade edilmiştir. Ancak bu müsaade verilirken, "kniaz" unvanını ve "Yusupov" adını yalnız ailenin büyük oğlundan türeyenlerin taşıyabileceği şart koşulmuştu. Birinci cihan harbi günlerinde 17.12.1916 tarihinde Çar II. Nikola'nın sarayındaki meşhur üfürükçü mujik Grigoriy Rasputin'i öldüren zümrenin başında bulunan prens Filiks Filiksoviç Yusupov-kont Sumarokov-Elston (ki 1887 de doğmuştur) bu "damad"ın oğlu idi. Bu "cinayeti"nden dolayı hafif bir ceza ile kurtulan prens Yusupov Bolşevik ihtilâlinde sonra Amerika'ya sığınmış ve orda bu "cinayet" üzerine İngilizce "Rasputin his Malignant influence and his Assassination" adlı bir eser yazıp neşretmiştir.

(47) Kazanlı tarihçilerden molla Hadi Atlasî'nin "Süyümbike" adlı bir risalesi Kazan'da basılmıştı. Süyümbike'nin sözleri kısmen tercüme edilerek o risalede çıkmıştı. Bu de aslen kazanlı olan, lise öğretmeni Bn. İlğaz Vahap da "Süyümbike" adlı bir tarihî hikâyeye yazıp 1945 de İstanbul'da bastırmıştı. Merhum Dr. A. Lebib Karan da Süyümbike Han adıyla yazdığı 216 sahifelik manzum eseri (destanı) ölümünden biraz önce (öl. Temmuz 30-31 1964) İstanbul'da yayımlamayı başarmıştı (Toprağı nur olsun!). Bunlardan başka, bizim ildeşimiz gazeteci Muharrem Feyzi Togay'ın da bu ünlü Türk hatunu üzerine uzunca bir etüd çıkmıştı (Türk Amacı dergisi, İstanbul, sayı 1, Temmuz 1942).

değildi. Kazanlılar iş isten geçtikten sonra olsa da, bu gidişle işin nerelere varacağını anlamışlar, geç de olsa akıllarını başlarına toplamışlar: Süyümbike gittikten sonra Kazan tahtına çıkarılmış olan, meşhur korkak, ruhen ve bedenen sakat ve Moskova çarlarının zavallı kölesi olan Şahali Allahyar oğlunu (üçüncü defa) koğmuşlar ve Nogay Ordasından bir yeni han (Yadigar Kasım oğlunu) çağırıp getirmişler ve onun rehberliği altında Ruslara karşı son damla kanlarına kadar savaşacaklarına törenle ant içmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ IVAN'IN KAZAN ÜZERİNE SON SEFERİ : Burada şunu da kaydedelim ki, Kazan hanlığı epey zaman önce şimal tarafından kuşatılmış bir durumda bulunuyordu. Şöyle ki: Novgorodlu Ruslar 13. asırdan beri şimaldeki Piçura ırmağı kıyılarındaki Komilerden (48) haraç alıyorlardı. 14. asırda ise, Komiler arasında hristiyanlık yayılmış ve bunun neticesinde onlarla Moskoflar arasında bir manevî rabıta husule gelmiş bulunuyordu. Daha 13. asırda şimalde Rusların Velikiy Ustüğ adlı bir müstahkem kalesi bulunuyordu ki, oradan daha evvel birkaç defa Kazan üzerine Rus askerleri sevk edilmişti. 15. asırda ise, Moskof askerleri Kazan'ın şimalinden dolaşarak, tâ Kama ırmağının başlarına kadar vardılar ve 1572 senesi o taraflardaki Komilerin merkez şehri olan Çırdın'ı ele geçirdiler. Kazan'ın kuzey-doğu tarafındaki Viatka'da (yani Votiak-Ar ülkesinde) de Rus nüfuzu epey erken yayılmış ve Ar halkı (49) arasında "Votiç" adını alan Rus göçmenleri yerleşmişti.

KAZAN ŞEHRİNİN ZOR DURUMU : İşte, Kazan ülkesinin böylece kuzeyden kuşatılmış bir durumda bulunuşu Rusların bu son seferinde onlara çok yardım etmiştir. Şöyle ki: Rus askerleri Kazan üzerine yalnız Volga'nın yukarı tarafından değil, Nokrat (Viatka) ve Kama ırmakları boyunca (Ar ve Perm illeri tarafından) da yürümüşlerdi; Kazan adetâ her yandan kuşatılmış bir vaziyette bulunuyordu. Kama ve İdil ırmaklarının geçitleri Rus "strelets" (okçu) leri tarafından tutulmuştu. Kırımlılar Rusların Kazan seferine mâni olmak düşüncesiyle Moskova topraklarının güney kısmına baskın

(48) Ruslar bu Fin kavminin Perm ilinde yaşayanlarına "Permiak" adını, Vologda ilinde yaşayanlarına ise, Zırian" ismini vermişlerdir. Halbuki bunlar aynı kavmin iki bölgede yaşayan zümrelerinden başka bir şey değildir. Bu kavim kendisini "Komi" tesmiye etmektedir.

(49) Bu kavim kendisini "Ud" tesmiye eder. Onlara "Votiak" adı Ruslar tarafından, "Ar" ismi de Kazanlılar tarafından verilmiştir.

yapmış idiyseler de, yenilgiye uğrayıp, çekilip gitmişlerdi (50) ve onlardan Kazan'a başka türlü bir tesirli yardım gelmemiştir.

KAZAN ŞEHRİNİN DÜŞMESİ : Kazanlılar, sayılarının azlığına rağmen, başkendi olağanüstü bir cesaretle müdafa etmişler. Kazan şehrinin muhasara ve müdafaası Rus tarihçisi Karamzin tarafından mufassalca ve şairane tasvir edilmiştir (51). Rus tarihçisi Solovyov ise, bu olay hakkında şu sözleri yazmaktadır : "Tatarların Kazan'ı müdafa ederken mukavemeti, tarihçinin dikkat nazarını çekecek mahiyettedir. Burada Orta Asya (sic!) Muhammed'in sancığı altında, Moskof çarının hristiyan bayrağı altında yürüyen Avrupa'ya karşı son dayanağını koruma uğrunda dövüşüyordu. Kazan sukut edince bütün İdil nehri Moskof devletinin eline geçmiş oldu. Astrahan hanlığının sukutu ise, Kazan devletinin sukutunun bir neticesinden başka bir şey değildi" (52). Aynı tarihçinin şehadetine göre, Kazan müdafilerinden kimse sağ kalmamıştır. Çünkü, Solovyov'un anlattığına göre, çar Müdhiş İvan elinde silâh bulunanların hepsini öldürmeyi, yalnız kadınlarla çocukları esir almayı emretmişti (53).

KAZAN ALINDIKTAN SONRA YAPILAN VAHŞETLER : Moskof çarı 4. (Müdhiş) İvan kırk gün muhasaradan sonra Kazan'ın iç kalesine girebilmiştir (rumî takvime göre 2.10.1552'de). Yaşı büyüdükçe artan canavarlıklarıyla şöhreti afaki tutmuş olan çar İvan, eli silâhlı Türklerin hepsini kılıçtan geçirdikten sonra esir edilen bütün kadınları, kızları ve çocukları Rus askerlerine dağıtmıştı (54). Şehirdeki camilerin çoğunu yıktırdı ve bazılarını kiliseye çevirdi (55). Rus tarihçisi Rıbuşkin diyor ki : "Kazan'ın müdhiş fatihi, yalnız oradaki evleri yıkmakla yetinmeyip, mabedleri ve han türbelerini de yer ile yeksân eyledi" (56).

Sovyet devrinde Kazan hanlığına dair etraflı bir irdeleme (te-tebbu) eseri yazan tarihçi M. Khodiakov bu münasebetle şu sözleri yazmaktadır : "Zaptedilen Kazan'ın yerli ahalisini korkunç surette kırmak (kesmek), Rus tarihinin en ağır yapraklarını teşkil etmek-

(50) S. Solovyov : "Rusya tarihi", c. 6, s. 73-74.

(51) Karamzin : "Rusya devleti tarihi", c. 8, fasıl 4.

(52) "Rusya tarihi", c. 6, s. 86.

(53) Gene orada, s. 81.

(54) Rusça "Tsarstvennaya Kniga", s. 308-310.

(55) Rıbuşkin : "Muhtasar Kazan tarihi", c. 1, s. 34, Kazan 1834.

(56) Gene orada, s. 85-86.

tedir. İsa muhibbi muhâriplerin Kazanlılara karşı olan "Salip seferi", işte bu gibi hesapsız insan kurbanları salhanesiyle sona ermiştir. Kıyılan canlardan, dökülen gözyaşlarından, çekilen felâketlerden başka 2 Ekim günü birkaç nesiller tarafından biriktirilmiş olan maddî servetlerin, medenî-hayatî kıymetlerin yok edilmesini de mucip olmuştur. Bunlar muhafaza edildiği yerlerden amansızca çıkarılıp, kırılmış, bozulmuş ve yok edilmiştir. Epeyce bir uzluk (me-haret) ve san'at eseri olan kıymetli şeyler, kuyumculuk eserleri, mensucat v.s. hep tahrip edilmiştir. Halkın servetine öyle dehşetli bir darbe indirilmiştir ki, bundan sonra ona belini doğrultmak pek güç olmuştur. Büyük ve mamur bir şehir asker yağmasına kurban olmuştur" (57).

IV

İSTİKLÂL SAVAŞININ DEVAMI VE KIRIM İLE İSTANBUL'UN GEÇ KALAN MÜDAHALESİ

Kazan şehrinin düşmesiyle bütün Kazan ülkesi Rus egemenliğine boyun eğmiş olmadı. Kazanlılar ilk darbeden ayılarak, kuvvetlerini toplar-toplamaz müstevliler ile yeniden dövüşmeye başladılar. İstiklâl savaşının devamından ibaret olan bu mücadele, hemen Kazan şehrinin sukutundan iki ay sonra, yani rumî takvime göre, 1552 yılı Aralık ayı iptidasında başlamış ve ancak 1557 senesi Mayıs ayında sona ermiştir. Rus müverrihi S. Solovyov, Kazanlıların bu son mücadelesini anlattıktan sonra diyor ki : "Böylelikle, Kazan alındıktan sonra eski Kazan devletine tabi olan kavimlerin hepsini teskin etmek için yeniden tam beş yıl süren yıkıcı muharebelere ihtiyaç görülmüştü" (58).

Bu son mücadele sırasında büyük faaliyet ve pek mühim yararlıklar gösteren Kazanlıların biri, İdil'in çayırılık tarafındaki yüz-beylerinden Memiş-Berdi adlı bir zattır. O, birkaç kişilik müfrezesi ile Kazan'dan yukarı İdil nehri kıyılarında iş görüyor; Ruslar için harp hareketleri bakımından çok önemli olan Vasilsorsk ile Svajsk kalelerinin münasebetini kesiyordu. Yüksek Sundur Dağı üzerine kurulmuş ve tabiat eliyle de pek iyi korunmuş olan Çalım kalesini kendisine karargâh edinmişti.

(57) "Kazan Hanlığı tarihine ait taslaklar", s. 147-148.

(58) "Rusya tarihi", c. 6, s. 90.

Bu muharebelerde Moskoflardan "boyarin" (asilzade) Morozov sivrilmişti. Bu adam 1556 yılının ilkbaharında da muharebelere devam etmiş, hesapsız Kazanlı köylerini ve kasabalarını yakmış ve pek çok Kazanlıları yok etmişti. Aldığı esirler pek çok olmakla beraber, hepsi kadın-kızlardan ve çoluk-çocuklardan ibaret idi. Çünkü Morozov'un "ratnik" (muharip)leri erkekleri esir etmiyor, ellerine geçenlerin hepsini hemen öldürüyorlardı (59).

KAZANLILARIN YENİLMESİ : 1556 senesi Nisanında boyarin Morozov, Memiş-Birdi Beğin Çalım kalesine karşı da hücumlarına başlamıştı. Alınmaz sayılan bu kale de —Kazan kalesi gibi— ancak yer altından lâğımlar kazılıp, duvarları barut kuvvetiyle havaya uçurulduktan sonra alınabildi. Çalım kalesi alınca, Ruslar ağır basmaya başladılar ve istiklâl mücadelesi ağır ve umutsuz safhasına girmiş oldu. Gayri müslimler, hele Çuvaşlar, Ruslar tarafına geçmeye başladılar. Hattâ mücadelenin rehberi Memiş-Birdi Beğ, hain Çuvaşlar tarafından yakalamp, alçakça Moskof voyvodalarına teslim edildi (Moskova'ya gönderilen bu yurtsever kahraman orada idam edilmiştir). Memiş-Birdi'den sonra savaşın rehberliğini Ahmed-Batır adlı bir yurtsever üzerine almış idiyse de, âkıbet, o da Rusların eline esir düşerek öldürülmüştür.

Beş yıl süren bu kanlı savaşlar neticesinde memleket bir harabeye dönmüş ve halkın mukavemet gücü büsbütün tükenmiş idi. Bundan dolayıdır ki, halk umutsuzluğa düşerek, mücadeleyi devam ettirememiş ve 1557 senesinde artık Ruslarla yeniden muharebeye tutuşamamıştır.

REHBERLERİN YOK EDİLMESİ : Kazanlıların beş yıl süren bu mücadelesini anlatırken, yukarıda sözlerini birkaç vesileyle naklettiğimiz Rus müverrihi Prof. G. Peretetkoviç harfi-harfine şu sözleri yazmaktadır : "Rus başbuğları ayaklanan yerlilere karşı mücadele ederken, kıyamın rehberleri olan beğlere, mirzalara ve yüzbeğlerine ayrıca dikkat ediyorlardı: Bunları katiyen esirgemeyip, istisnasız öldürüyorlardı. Öldürülenlerin malûm olan sayısı, bu ülkede adlı-sanlı kimselerin çokluğunu ve kuvvetini göstermektedir. Mese-lâ, 1555 senesinin sonbaharında 1560 namdar kimse (beğler, mirzalar, yüzbeğleri ve ileri gelen Kazaklar) öldürülmüştü. Rus başbuğlarının gayretiyle Kazan'ın ileri gelen adamları (rehberleri) büsbütün yok edildikten sonradır ki, bu kıyamlar yatıştırılabildi. Ancak

bu yok etme ameliyesinden sonradır ki, ülkenin ammesi (kalabalık kütlesi) üzerine kulluk ve haraç boyunduruğu vurulabildi" (60).

GEÇ KALAN MÜDAHALELER : Kazan'ı zapteden Müdhiş İvan, iki yıl sonra, demek 1554 senesinde, Nogay beğleriyle mirzalarının da yardımıyla Astrahan şehrini de almış bulunuyordu. Bir yandan Kırım hanı Devlet-Giray'ın, öbür yandan Rusya ile araları açık bulunan kimi Nogay beğleri ve mirzalarının kışkırtması neticesinde burada da bazı kıyamlar vukua geldi ise de, bundan iyi bir netice alınmayıp, 1556 yılında Astrahan hanlığı da tamamıyla Rusya'ya ilhak edilmişti. Rus egemenliğinin İdil ağzında yerleşmesi, Moskova için geniş ufuklar açıyordu: Rusya zengin Kafkasya ülkesine yaklaşmış, Karadeniz'in kuzey-doğu kıyılarındaki Türkiye topraklarının yanına gelmiş ve Kırım'ın da sağ cenahından girmiş bulunuyordu. Moskova'nın Türk-müslüman ülkelerine doğru bu derece ilerlemesi, tabiatıyla, İstanbul ile Kırım'ın da rahatını az-çok kaçırmıştı. Üstelik, Kazan Türklerinin, hattâ İdil boyunda yaşayan Fin uluslarının elçileri, Bahçesaraya ve İstanbul'a kadar giderek, Orta İdil'i istilâ eden Rusların zulüm ve vahşetlerinden şikâyet ediyorlar ve yardım istiyorlardı. İşte, şu sebeplerden ötürü Müdhiş İvan'ın Baltık kıyılarında genişleme meşguliyetinden faydalanarak, Kırım ve İstanbul hükûmetleri iş isten geçtikten sonra olsa da, Astrahan ve Kazan dâvası ile uğraşmaya başlamışlardı.

Moskof çarı ağır, lâkin emin adımlarla şarka, Türk ülkelerine doğru yürüyerek, Kazan memleketine artsız-arasız darbeler indirirken, kudretli Kanunî Sultan Süleyman bu Rus genişlemesine karşı hiç olmazsa, ciddî bir siyasî adım bile atmamıştı. İşte, bu meşhur Türk hükümdarı Avrupa seferlerinden bıktıktan sonra şimal Türk yurdu dâvası ile meşgul olmak ve bu maksadla Astrahan'ı zaptetmek için oralara ordu sevkeylemek istiyordu. Sultan 1563 senesinde Kırım'a Devlet-Giray Hana çavuş gönderip, ona ilkbahara erzak ve atlar hazırlamasını emretmiş ve İstanbul'dan şehzadeler komutasında yeniçeriler gönderileceğini vadeylemiş idiyse de, Devlet-Giray bu teşebbüsün son derece ağır, zahmetli ve hasarathı olmakla beraber, faydasız olacağını söyleyip, padişahı bu fikrinden vazgeçirmeye muvaffak olmuş ve bu muvaffakiyetini çar İvan'a da haber vermişti (61). Bununla beraber, Devlet-Giray kendisinin bazı şahsî menfaatlarını düşünerek, Moskova çarından Kazan ile Astrahan'ı geri

(60) "15. ve 16. asırlarda İdilboyu", s. 233-234.

(61) S. Solovyov : "Rusya tarihi", c. 6, s. 215, Petersburg basımı.

(59) Gene orada.

istemekte devam etmiş ise de, bu ısrarlı talebin, sadece çardan "Mehmet-Giray armağanı" ve hiç olmazsa, "Sahip-Giray tartığı" (62) koparmak için bir bahane olduğu, Moskof çarı ile Kırım hanının muhaberelelerinden anlaşılmaktadır. Çar "pominki" (armağan) gönderince, han, Astrahan ve Kazan dâvasını ileri sürmekten vazgeçiyor; bir müddet sonra gene o dâvayı ortaya atıyor, tâ ki çar kendisine yeniden armağan göndermeye mecbur olsun.

İKİNCİ SULTAN SELİM'İN ASTRAHAN SEFERİ: Kanuni Süleyman'ın halefi Sultan Selim, Astrahan'ı zaptetmeye karar vermişti. 1567 yılının ilkbaharında Kırım hanına gönderdiği fermanında, İstanbul'a gelen Hive ve Buhara hacılarının ağzından naklen, Moskova çarının Kazan ile Astrahan'ı zaptettikten sonra bu ülkelerde islâmiyeti ortadan kaldırmak ve hristiyanlığı üstün çıkarmak ile uğraştığı ve öteki müslüman ülkelerini de tehdit etmekte bulunduğu ve Astrahan iskelesine pek çok tüccar gemileri gelip-gitmekte ve bundan Moskof hazinesine külliyetli gelir sağlanmakta olduğu hatırlatılmaktaydı. Aynı fermanla sultan, Kırım hanına ilkbaharda Astrahan üzerine yürümeği emrediyor ve kendisinin de asker göndereceğini bildiriyordu. Devlet-Giray, Sultan Selimi de bu fikrinden caydırmaya çalışmış ise de, bu sefer muvaffak olamamış, fakat sultanın bu plânını Moskof çarına bildirmekten de geri durmamış ve Astrahan'ın kavgasız Kırım'a terkedilmesini istemiş; çar ise, Kırım hanının bu manevralarına kulak asmamıştır. Gerçekten, 1569 senesinin ilkbaharında Kefe (bugünkü Feodosiya) şehrine 17 bin Türk askeri gelmiştir. Kefe valisi Kasım Paşa bu orduya başkomutan olacak ve askerini İdil ile Don ırmaklarının birbirine yaklaştığı yere götürüp orada bir kanal kazacak, bu iki ırmağı birleştirecek, sonra gemilerle giderek, Astrahan'ı alacak veya, hiç olmazsa, o şehrin yakınlarında bir kale kuracaktı. Kırım hanı Devlet-Giray da elli bin askeriyle bu sefere katılmaya mecbur olmuştu. Toplar yüklenmiş gemiler Azak Denizi'nden girerek, Don boyunca yukarıya doğru hareket etmiş, İstanbul ve Kırım orduları rumî takvime göre, Ağustos ortalarında matlup noktaya gelmişler ve kanal kazmaya girişmişler. Ancak bu kanal kazma işini devam ettirmenin imkânı yoktu, çünkü Devlet-Giray, bu işin içinden çıkılamıyacağını ileri sürerek, boyuna geri dönmeyi tavsiye ediyordu. Nihayet, Kasım Paşa Astrahanlıların da ricası üzerine kanal kazmaktan vazgeçerek, Astrahan üzerine karadan yürümüş ve Eylül ortalarına doğru şehre yaklaşmış ise de, bas-

kın yapmaya cesaret edememiş ve orada bir istihkâm kurup kışlamaya, Kırım hanını da geri memleketine göndermeye karar vermiş. Ancak bu karara askerler razı olmamış ve orduda kargaşalık baş göstermiş. Derken çok miktarda Moskof ve İran askeri gelmekte olduğuna dair bir söylenti çıkmış; gerçekten, ertesi gün Rus askerlerinin gelmekte olduğu haberi tahakkuk etmiş. Bunun üzerine Kasım Paşa ağaçtan yapılmış olan istihkâmlarını, rumî takvime göre, 20 Eylülde yaktıktan sonra, Kırım hanı ile birlikte acele çekilip gitmiş ve soluğu Kırım'da almıştır. Rus müverrihi S. Solovyov: "Böylelikle Kırım hanının arzusu yerine gelmişti" diyor. Bu uğursuz seferden sonra Osmanlı sultanlarının İdil boyunda yeniden bir müslüman-Türk devleti kurmak arzuları sönmüş, fakat Kırım hanı Moskof çarı karşısında müşkül durumda kalmıştı. Çünkü o, eskiden çarı Türk sultanı ile korkutuyordu; halbuki bu sefer sultanın tehdidi de suya düşmüş bulunuyordu. Bununla beraber ağgözlü Devlet-Giray, Moskova'ya elçiler gönderip, Kazan ile Astrahan'ı, hakikatte ise, asıl gayesi olan bin ruble akçe ile kürklerle doğanları istemekten de geri durmamıştı. İki yüzlü hanın bu isteklerini şiddet ve nefretle reddetmek pek mümkün iken, çar, sultanın Astrahan'a yeniden saldırarak ihtimalini ve o takdirde Devlet-Giray'ın kendisine faydalı bir âlet olabileceğini göz önünde tutarak, bu istekleri mülâyemetle reddetmiş ve cevabının sonunda hanın hırsını tatmin etmek için umud kapılarını açık bırakmıştır. S. Solovyov diyor ki :

"Lâkin Moskova için asıl tehlike İstanbul tarafından geliyordu. Livonya (Baltık kıyıları) savaşları sırasında ve daimî ordu bulunmayan bir devirde, Kırım hanına karşı Oka Irmağı kıyılarında asker bulundurmak da zor bir iş olmakla beraber, uzak Astrahan'da birkaç alay asker tutmak daha fazla güç bir işti. İvan biliyordu ki, sultan ilkbaharda Astrahan seferini yenilemek fikrindedir. O zaman Kırım hanı Moskova üzerine yürüyecek; bundan başka, sultan ordularının İdil ağzı çevresinde ufak bir başarısı, zaten Ruslardan hoşnud olmayan Kazanlıların ayaklanmasını da mucip olacaktı" (63).

Gözlerini daima Baltık kıyılarına diken, Litvanya ve Polonya'daki mühim olaylara karşı tetikte bulunan ve memleketin içindeki karışıklıkları da hesaba katan Müdhiş İvan, Kırım ile Türkiye'ye karşı büyük fedakârlıklar yapmak zorunda kalmıştı. Kırım hanına "Mehmet-Giray tartığı" vermeye razı olduğu gibi, 1570 senesinde

(62) Tartık = hediye, armağan. "Tartık tartmak" = peşkeş çekmek.

(63) Solovyov tarihi: c. 6, s. 222, aynı basım.

yeni sultanı kutlamak bahanesiyle İstanbul'a Novoseltsev adlı birisini elçi gönderdi. Bu elçi Kazan meselesi hakkında Sultan Selim'e arada şu sözleri de söylemişti: "Hükümdarımıza sadakatla hizmet eden Kazanlılar onun atıfeti sayesinde kendi yerlerinde yaşıyorlar. Hükümdarımız onların dinlerine dokunmuyor, ibadethanelerini yıkmıyor. Çarımız şu günlerde Sayınbolat Sultanı (64), Kasım (Hankirmen) tartına çıkardı ve orada islâm dini gereğince camiler, kâşaneler (65) kurmayı emretti. Hükümdarımız hiçbir hususta onun hürriyetini selbetmiş değildir. Eğer bizim hükümdarımız islâm dinine takibatta bulunsaydı, Sayınbolat Sultana memleketimizin ortasında müslümanca yerleşmeye müsaade eder miydi? (66) Bu elçi sultandan tatmin edici cevap alamamış olacaktır ki, ertesi yıl (1571 de) İstanbul'a Moskova'dan Kuzminski adlı yeni bir elçi gönderilmişti. Sultan Selim, daima Kazan ile Astrahan talebinde ısrar edip durmuştur (67).

DEVLET-GIRAY'IN MOSKOVA SEFERİ VE ÖTESİ: İstanbul'un emriyle olacaktır ki, Kırım hanı 1571 senesi ilkbaharında 120 bin asker ile Moskova üzerine yürümüştü. Kırımlılar Moskova'ya yaklaşıırken, İvan muharebeden çekinip şimale doğru, Rostov şehrine kaçtı. Kırım askeri, müdafaasız kalan Moskova şehrine hücum ederek, pek çok Rus'u kırmışlar ve hesapsız ganimetler elde ederek çekilmiştir. Devlet-Giray bu seferinden dönerken, çar İvan'a şu mealde bir mektup bırakmıştı: "Kazan ile Astrahan'dan dolayı her şeyi yakacağım, yıkacağım. Yüce Tanrıya güvenerek, bütün cihan servetini yer ile bir edeceğim. Ben senin üzerine geldim, başkendini yaktım; tacını ve başını da alacaktım, sen bize karşı çıkmadın, dayanamadın; halbuki hükümdarlık tashyorsun; sende haya ve hay-

(64) O zamanlarda, Altınorda'nın parçalanmasından sonra peyda olan hanlıklarda "sultan" sözü şehzade mânasıyla kullanılmıştır.

(65) Solovyov bu sözü "mezarlık" diye tercüme ediyorsa da, doğrusu türbe demektir.

(66) Solovyov tarihi: c. 6, s. 222-223, aynı basım.

(67) Şurasına dikkat etmek gerektir ki, elçi Novoseltsev İvan tarafından yıkılmış olan Kazan ibadethanelerini kale almayıp, yalnız Moskova'nın yanıbaşında Rusluk siyasetine hizmet ettirmek için kurulan yapmacık "hanlığın" satılmış han parçalarının düzme mescitlerinden bahsediyor. Türk sultanını kandırmak maksadıyla adı ağza alınmış olan Sayınbolatın ne soydan bir müslüman olduğu şundan bellidir ki, bu alçak 1573 yılının ortasında, demek Moskova elçisinin Sultan Selimle olan mülakatından bir buçuk sene sonra hristiyanlığa dönüp Semeon Bikbulatoviç adını almıştır.

siyet bulunsaydı, çıkardın, bize karşı koyardın. Bizimle candan dost olmak istersen, bizim yurtlarımız olan Kazan ile Astrahan'ı geri ver! Bizim hedefimiz Kazan ile Astrahan'dır. Akçe ve hazine ile yakayı kurtaramazsın, dünya servetini versen dahi kabul etmem. Devletinin yollarını ise, ben gördüm ve bildim" (68).

Bu hâdiseden sonra İvan Kırım'a elçiler göndererek ve mektuplar yazarak, han ile müzakerelere girişmiş: bir yandan Astrahan'ı Kırım hanına verir gibi tavırlar takınarak onu oyalamak, zaman kazanmak istemiş; öte yandan büyük tartık (armağan) lar vad ederek, hanı ne bahasına olursa-olsun, Kazan-Astrahan dâvasından vaz geçirmeye çalışmıştır. Çarın bu kurnazlığının farkına varan Devlet-Giray 1572 yılı ilkbaharında bir daha 120 bin kişilik ordu ile Moskova üzerine yürümüş idiyse de, Oka Irmağı kıyısında vukua gelen muharebede bozguna uğrayıp, hiçbir iş beceremedi çekilip gitmiştir. Bu bozgundan sonra hanın İvan'a başvurmalarındaki eda değişiyor. Meselâ, o, bir defa Moskova'ya yolladığı elçisine, çar İvan'a şu sözleri söylemeyi emretmişti: "İyi biliyorum ki, çarın memleketi geniş ve raiyeti hesapsızdır. Memleketinin ucu-bucağı yokken, o bana Kazan ile Astrahan'ı bile vermiyor. Bana bu şehirleri verdikten sonra da onun elinde pek çok şehirler kalacaktır. Hiç olmazsa Astrahan'ı verse idi. Ben Türk sultanından utanıyorum. Çünkü o benim için: "Çar ile mücadele ediyorsa da, Kazan ile Astrahan'ı geri almıyor, çara karşı hiçbir şey yapamıyor" diyecek. Eğer çar bana Astrahan'ı geri verirse, tâ ölünceye kadar onun yurdu üzerine saldırmazdım" (69). Lâkin bu sefer İvan da edayı değiştirmiş ve hana verdiği cevabında onun vaidlerine inanmadığını, Kazan ile Astrahan'dan vazgeçmekle kendisine karşı Kırım'dan başka daha iki kılıcın meydana gelmesine muvafakat edemeyeceğini anlatmış, ve pek az mikdarda armağan göndermiş ve mektubunun sonunda "vaktiyle dünya malı kabul etmiyeceğini yazmıştın da, onun için az hediye gönderdim" diyerek, hanla alay etmiş.

1584 yılının yazında III. Sultan Murad zamanında çar Feodor'un tahta çıktığını bildirmek için İstanbul'a gönderilen elçi Blagov orada gene mezkûr Kasım hanlığındaki Moskof işi "müslümanlığı" ileri sürerek "Rusya'da islâm dinine karşı hiçbir türlü baskı yoktur; çünkü Kasım şehrinde camiler vardır ve orada Mustafa Ali adlı müslüman hanı hükümet sürmektedir" demişti. Bu defa "Bab-ı Ali" pa-

(68) Solovyov tarihi: c. 6, s. 225.

(69) Gene orada, s. 227.

1591 yılının yazında Moskova üzerine yürümüş idiyse de, boş elle dönmüş. Ondan sonra han kendisi münasebetleri yenilemek amacıyla Moskova'ya elçi göndermiş ve bu elçiye çara: "Artık bizim hanımız Kazan'ı da, Astrahan'ı da istemiyor; yalnız çar, hanımızın istediği armağanları göndersin..." diye söylemeyi emretmiştir. Ondan sonra artık İstanbul ile Bahçesaray Astrahan ile Kazan'ı büsbütün unutmuştur.

İKİNCİ KISIM

İSTİLÂDAN SONRA

A.

İBRET ALINACAK BİR KİYASLAMA

M.s. 13. asırda şamanist Mogol-Tatarlar, Rus ilini zaptedince, onu belirli bir mikdar haraca bağladılar, lâkin ülkenin iç kuruluşunu değiştirmediler, içtimâi-siyasî kurumlarına dokunmadılar. Rusların papazları, rahipleri, kilise ve manastır mülkleri vergilerden muaf tutuldular. Rus ruhanîlerine ve dinî kurumlarına, dinî akide ve âyinlere Tatarlar hürmet ederlerdi. Rus ili hakkındaki bu siyaset, sonraları Altın Orda'nın müslüman hanları zamanında da değişmemiştir. Meselâ, Orda'nın kudretli müslüman hanı Özbek, metropolid Petro adına verdiği yarlığında (fermanında) Rus ruhanîleriyle kilise ve manastırların her nevi vergilerden muaf olduğunu tekid ediyordu. Bu yarlıkta arada şöyle denilmektedir: "Metropolid Petro'nun büyük kilisesi ve onun bütün ruhanî kurulu, bize dua ve himmet ediyorlar, askerlerimize manevî kuvvet veriyorlar. Onların dinî nizamlarını kimse tahkir etmesin! Tahkir edenler asla affedilmezler ve ölüm cezasına çarptırırlar" (70). Biz, Allah'a aid olan şeyi koruyoruz; Allah'a bağışlananı almayız. Allah'a aid olan bir şeyi almak günâhdır. Onu alan Allah'ın kahrına uğrar, bizim tarafımızdan ise, idama mahkûm olur" (71).

Bu suretle Altınorda devletinde, Rus ruhanîleriyle dinî kurumlarının hukuk ve imtiyazları, hanların fermanlarıyla tesbit ve kanun ile temin olunmuş idi. Orda'nın müslüman hanları tarafından tebaa-

(70) Karamzin: "Rusya devleti tarihi" c. 4, not: 245.

(71) V. Grigor'yev: "Rusya ve Asya" mecmuasındaki "Han yarlıklarının doğruluğu" başlıklı makale, s. 245 (Petersburg 1879).

ları olan hristiyanları tatarlaştırmak yahut islâmlaştırmak teşebbüsleri de aslâ yapılmamıştır. Bu hal m.s. 13. ve 14. asırlarda idi.

Türk padişahı II. Mehmed (Fatih) m.s. 1453 senesinde Bizans başkentine fethedince, Şarkî kilise patrikliğine yalnız dinî işlerde değil, mektep ve eğitim işlerinde dahi gayet geniş imtiyazlar vermiş, yani Fatih, patrikliğe verdiği imtiyazlar vasıtasıyla adeta İstanbullu Rumlara geniş bir millî ve medenî muhtariyet bağışlamış oluyordu. Bu hal ise, m.s. 15. asırda idi.

İşte, Türk ve Tatar hükümdarlarının, tebaaları olan hristiyanlara karşı siyasetleri böyle olmuştu. Bir de 16. ve 17. asırlarda Moskof çarlarının, zaptettikleri Kazan devletinin dinî kurumlarına ve ahalinin dinî akidelerine ve içtimâî geleneklerine karşı ne gibi bir siyaset takip ettiklerini gözden geçirelim. Burada şunu kaydedelim ki, Türk illerinde uygulanan Rus siyasetinin niteliğini ve oralarda kurulan Rus idaresinin mahiyetini yalnız Rus tarihî kaynaklarına dayanmak suretiyle isbat ve tesbit edeceğiz. İşte bu kaynaklardan öğrendiğimize göre, Kazan'ı alan Moskof çarı Müdhiş İvan, müslüman ruhanîleriyle mabed ve medreselerin hukukî durumunu düşünmek şöyle dursun, kendi devletinin sınırları içinde islâm dininin mevcudiyetini bile tanımamıştır. Demek ki, Moskof devletinde islâm din kişileriyle dinî kurumları hiçbir türlü ayrıca hukuk ve imtiyazlara malik olmadıklarından başka, onlar için bu devlette hayat hakkı bile tanınmamıştı. Onlar gayri kanunî olarak yaşıyorlardı. Şu halde islâm din kişilerini tahkir etmek, islâm ibadethanelerini lekelemek, islâm dinine söğüp-saymak için herkese cevaz ve müsaade vardı. İslâm için devletin kanunlarından himaye aramak abes idi. O zamanki Rus Vekayinameleri, Moskof resmî evrakı, ahbar (iskazaniya) yazanlar, müslümanları "pagan" (putperest), camileri "kapişç" (puthanc) tesmiye ederlerdi. İslâm dini Müdhiş İvan'ın halefleri devrinde de kanunî yaşama hakkına malik olmamıştır. Sonraları Moskof devletinde islâm dininin tanınması, yalnız onun varlığını tanımaktan ibaret olup, asla onu kanunen tanımak değildi.

Vakıa, Rus kniazları (beyleri) Altınorda hanlarının huzuruna sadakat arz etmek için gitmeye mecbur tutulmuşlardı; ancak sonraları Kazan Türk beylerinin çoğu ya kılıçtan geçirilmişler veya zorla ortodoksluğa çevrilmişlerdi. Vakıa, Rus yurdu Altınorda hanları tarafından kanunen belirli miktar haraca bağlanmış idi; amma sonraları Kazan yurdu Rus voyvodaları, diakları ve başkalarının korkunç yağmaları yüzünden bir harabeliğe dönmüştü. Altınorda han-

ları ve hükümeti Rusların dinî akidelerine tam bir saygı ile bakmış, Rus ruhanî kişilerini ve kurumlarını vergilerden muaf tutmuş idi; buna mukabil Ruslar Kazan islâm kurumlarını barbara tahrip etmişler, din reislerini kesmişler, cami ve medreseleri yakmışlar, yıkmışlar; müslüman dinî akidelerine tam bir hakaret gözü ile bakmışlar; Türkün en mukaddes geleneklerini çiğnemişler; yerli ahaliyi en aslî hukuklardan mahrum ederek gerçek mânasiyle bir köle haline sokmuşlar. Tatarların Ruslar hakkındaki siyaseti, imtiyaz ve muhtariyet siyaseti olmuşken, Rusların Kazanlılar hakkındaki politikası, yutmak ve yoketmek politikası olmuştur. Altınorda'nın Rus yurdundaki idaresine "Tatar boyunduruğu" (72) demek caiz ise, Rusların Kazan yurdundaki idaresine hakkiyle "Rus cehennemi" demek yerinde olur.

B.

TÜRK ÜLKELERİNDEKİ MOSKOF İDARESİ

TOPRAĞA HUSUSÎ MÜLKİYETİN KALDIRILMASI : "Ulu Moskof hükümdarı" (velikiy gosudar), istilâ ettiği toprakların asıl sahibi sayılır, onları uygun bulduğu şartlarla kime isterse, ona verir ve bu hususta asıl toprak sahiplerinin rızası sorulmazdı. Moskof çarları kendilerini yalnız boş arazinin değil, yerli ahali tarafından işgal edilmiş, işlenmiş olan ve mahsul veren toprakların da kayıdsız-şartsız sahibi sayarlardı (73). Meselâ, Müdhiş İvan Kazan şehri yöresinde, Züye Kalesi etrafında, Mişe Irmağı kıyılarında ve Kama Nehri mansabı civarında bulunan 2000 çetvert (74) toprağı bir "ih-sanname" ile Kazan'ın baş piskoposuna bağışlamıştı. Bu topraklarda çift sürülür yerler, tarlalar, ormanlar, çayırliklar, balığı bol göller, kovanlıklar, su kunduzu bulunan mahaller ve nihayet, ahaliyle beraber birçok köyler bulunmaktaydı.

Genelce, Kazanlıların İdil ve Kama Nehirleri kıyılarındaki en verimli ve bereketli toprakları Rus ruhanîlerine ve manastırlarına; boş arazinin en iyi ve bitek (münbit) olanları Rus göçmenlerine ve yerlilerden hristiyanlık kabul edenlere "ih-san edildikten" sonra

(72) Rus tarihlerindeki rusça "Tatarskoye igo"nun tercümesidir.

(73) N. Firsov: "Şimal-i-şarkî Rusya gayri Rusların Moskof devletindeki vaziyeti", s. 183-184.

(74) Vladimir Dal'in "Yaşayan Velikorus dilinin izahlı sözlüğü"ne göre, bir çetvert yarım desetina, demek 0,456 hektar, teşkil eder.

asıl toprak sahipleri içerilere, kurak ve çorak yerlere koğuluyorlardı. Eski Kazan hanlığının başkendi olan Kazan şehrinin 50 km. den daha yakınlarda bugün Türk-müslüman köyü bulunmaz. Eski Bulgar devletinin yüreği mesabesinde olan şimdiki Ispas ilçesinde de Türk-müslüman köyleri azdır.

“ULU HÜKÜMDARIN KÖLELERİ” : Moskof çarları fermanlarında İdil, Ural ve Sibirya kavimlerinin Moskof idaresi altındaki durumunu “kholopstvo” diye; o kavimlere mensup insanları “Moskof ulu hükümdarının kholopları” diye tabir ederler. Eski rusçada “kholopstvo” kölelik, “kholop” da köle mânalarına gelir (75). Aşağıda Moskof hükümetinin bu kavimlerin emeklerini nasıl sömürdüğü anlatılınca bu tabirlerin pek yerinde olduğu açıkça anlaşılacaktır. Şimdi bunların hikâyesini dinliyelim :

“YASAK” : Moskofların istilâsına uğrayan bu kavimler her şeyden önce Moskof hükümetinin resmî lisanında da “Yasak” (76) tabir edilen vergiyi ödemekle mükellef idiler. Bundan dolayı onların kendileri de “yasaklı” (rusçası “yaşaçnyı”) tesmiye olunurlardı. Ancak bu vergi, belirli ve sınırlı bir şey olmayıp, onun miktarı ve ölçüsü, ahalinin Ruslara boyun eğme derecesine göre değişirdi. Rus memurlarının tamahkârlığına karşı koymaya mütemayil ve muktedir olanlardan az yasak almakla yetinilirken, bu gibi karşı koymaktan âciz olanların bütün kazançları “Yasak” olarak alınır, kendilerine yalnız eski ve yırtık kürkleri bırakılırdı (77).

“Yasaklı” kişi yalnız kendisi için değil, ailesinin ergin erkek üyelerinin hepsi için de yasak ödemeye mecbur tutuluyordu. Önce ailenin herbir üyesinden yasak alınır, çocukluk, hastalık, ihtiyarlık gibi çalışmaya engel olan haller asla dikkate alınmazdı. Yalnız çar Boris Godunov (78) zamanından başlayarak, çocuklar, hastalar, son derece ihtiyarlar ve pek fakirler yasaktan muaf tutulmuşlardı (79). “Yasaklı” kişi mutad yasağı ödedikten sonra çara, onun veliahdine ve voyvodalara mahsus “takdime yasağı” ödemeye de

(75) Gene aynı sözlüğe göre.

(76) Türkçe yasak kelimesi istilâya uğrayan ülkelerde Moskova idaresi devrinde vergi, haraç anlamıyla kullanılmıştır.

(77) N. Firsov: “Şimal-i şarkî Rusya gayri Ruslarının Moskof devletindeki vaziyeti”, s. 270.

(78) Türk ırkından olan bu çar 1598 senesinden 1605 yılına kadar hüküm sürmüştü.

(79) Firsov'un aynı eseri, s. 266.

mecbur idi. Başta bu “yasak” mecburî bir şey olmayıp, ihtiyarî bir hediye ibaret olmuşsa da, git-gide “yasaklılar” bu “hediye”yi muntazam surette ödemek zorunda idiler. Bu gibi eleştirmelerden sonra “yasaklı” elinde kalan kazancını yalnız hükümet tarafından gösterilen tüccara satabilirdi. Fakat asıl yasağı ve “takdime yasağı”nı ödemedi onlara da hiçbir şey satamazdı. Yasaklıdan mal satın alan tüccar ise, bu malın hepsini belirli bir yerde, narh memurları tarafından tâyin edilen fiat üzerinden hükûmete teslim etmeye kanunen mecbur idi ve o sırada hükümet memurları malın onda birini gene bedava alırlardı. Buna rusça “desiatıçnyı yasak” (uşrî yasak) denirdi. Bu “onda bir” görünüşte tüccardan alınır idiyse de, gerçekte bunun ağırlığı gene “yasaklı”nın sırtına yüklenirdi. Çünkü tüccar âdet olduğu üzere, malın onda birini “yasaklı”dan bedava alırdı (80).

“Yasak”, kürklük av (tilki, sansar, sincap, kakım, ak tilki, kurt, samur, pars, kunduz, tavşan v.s.) derileri şeklinde ödeniyordu. N. Firsov diyor ki: “Yasak, Moskof hazinesinin en zengin gelir kaynağı idi. Büyükleri “elde etmek”, usta savaşçıları celbeylemek, komşu devletlerin nüfuzlu adamlarını “avlamak” için şu, yasaklıların ağır emeğiyle kazanılan metalar kullanıldığı gibi, çarların sofralarını dolduran yabancı memleket içkileri ve tatlılar, sarayda giyilen pahalı kaftanlar dahi “ulu hükümdar”ın köleleri diyarından getirilen tilki ve samur kürkleri mukabilinde satın alınıyordu” (81).

Çarların hazinesini dolduran ve ecnebileri hayretler içinde bırakan altın ve gümüş yığınları da “yasak” olarak toplanan kürkler bedeline elde edilmişti. Çar, kendisinin sağlığını, dedelerinin ruh istirahatini dileyip dua eden rahiplere, savaş meydanlarında yararlıklar gösteren cengâverlere, kayıtsız-şartsız boyun eğen ve kulluk eden “bendeleri”ne de tilki ve samur kürkleri ihsan ederdi (82).

ANGARYALAR : “Yasaklı”ların devlet faydasına çalışması yalnız yasak ödemek için geceyi gündüze katarak av peşinde koşmaktan ibaret olmayıp, onlara birçok başka mükellefiyetler de yükletilmişti ki, o devirde bu angaryalara “devletlik hizmetler” denirdi. Hükümet onlara istihkâmlar, tabyalar, kaleler inşa ettiriyor, yollar

(80) Aynı eser, s. 266-267.

(81) Aynı eser, s. 265.

(82) N. Firsov'un aynı eseri, s. 265.

yaptınıyordu ki, buna karşılık olarak, onları bazan yasaktan muaf tutar ve bazan da tutmazdı (83).

Bir bölgeyi düşman tehdid ettiğinde belirli bir yerde toplanmak ve Rus komutanların idaresi altında "ulu hükümdar"ın düşmanları ile döğüşmeye gitmek "yasaklı"ların boynunun borcu idi. Sonraları Moskof hükümeti herhangi bir harbe katılınca asıl Kazan Türklerinden, Çuvaşlarla Başkurtlardan, Ar, Çirmiş ve Mordova gibi Fin uluslarından özel "opolçeniye"ler (askerî fırkalar) teşkil edilirdi. Her üç evin bir "ratnik" (nefer) vermesi mecburî idi. 17. asırda muntazam asker alayları teşkil edilmeye başlayınca eski Kazan devletinin yerli halkları da (bu arada Kazan Türkleri de) kur'a neferleri vermeye mecbur kılınmışlardı. Bir de hükümet, Rus çiftlik sahiplerinin mirî hizmetlerine karşılık olmak üzere, "yasaklı"ları onların işlerinde de kullanmaya başlamıştı.

İDARE SİSTEMİ : Moskof devleti, istilâ ettiği İdil ve Ural gayri Rus ülkelerinde "gorod" (kent), "ostrog" (çitle çevrilmiş olan köy) ve "zimov'ye" (avcı durakları) denilen müstahkem noktaları içine alan "uyezd" (daire) ler vücuda getirmişti. Bu idarî bölüşlerde ilk ayrılıkları hesaba katılmadığı gibi, alınan yerleri riyazî (hesap ve ölçü) bakımından eşit kısımlara bölmek de göz önünde tutulmuş ve bu ülkelerde Ruslar gelmeden evvelki idarî bölünüşlere de pek az ehemmiyet verilmiş; şehir, kale ve köyler kurarken gayri Rus ahaliyi coğrafi cihetten parçalamak ve onların birleşmesine mâni olmak amaçları göz önünde tutulmuştur.

Şehirlerde ve vilâyetlerde idarî ve adlî yetkinin her ikisi voyvodaların elinde bulunup, onların yardımcıları ve "diakları" (başkâtipleri) vardı. Gayri Rus ülkelerini idare etmek için özel kaideler ve usuller vardı ki, bunlardan başlıca iki gaye göz önünde tutuluyordu : Biri, yerli halkın emeğinden mümkün olduğu kadar fazla gelir almak; ikincisi, bu halkın itaatsizlik ve serkeşlik göstermelerine ve elde silâh ayaklanmalarına mâni olmak. Moskof memurlarının "yasağı" (vergiyi) ne şekilde topladıklarını yukarıda gördük. Yerli ahalinin ayaklanmalarının önüne geçmek için ise, arada şu aşağıdaki tedbirler kullanılırdı: Şehirler daima sıkı yönetim altında tutuluyordu; yerlilerin hallerini ve hareketlerini yoklamak (tecessüs etmek) her bir hükümet memurunun borcu idi; hükümet, memurlarına bu tecessüs işi için "yasaklı"ların kendi aralarından "yardımcı-

(83) Rusça "Tarihî Akıllara ilâve", c. 6, s. 119.

lar" veya hafiyeler bulmayı tavsiye ediyordu. Bu gibi alçak hainler ya para ile yahud aleyhinde ihbarlarda bulunan kimsenin müsadere olunan mülkünü vermek vadi ile satın alınırlardı. Her bir nahiyede yerli ahalinin hükümete sadakatını sağlamak maksadiyle halkın ilerri gelenleri içinden "emanetler" (84) alınırdı ki, bu rehineler şehirlerde nezaret altında tutulurlardı (85). Yerlilerin şehre toplu veya silâhlı olarak gelmelerine asla müsaade edilmezdi. Onlara şehirlerde geç kalmak ve hele gecelemek yasaktı. Ruslar da şehre gelen yerlilerle sıkı münasebetlerde bulunamazlar ve onlarla bir sofraya oturamazlardı. Gayri Ruslara silâh ve maden satılmamasına ayrıca dikkat etmek her bir voyvoda'nın vazifesi idi (86); fakat voyvodaların idaresi, aşağıda göreceğimiz üzere, o kadar tahammül edilmez bir derecede olmuştur ki, hükümetin gayri Rusların "hiyanetleri" ne karşı alınan şiddetli ve sıkı tedbirleri bile tesirsiz kalıyordu. Voyvodalar ve ücretli hafiyeler ne kadar çalışsalar da, her zaman "yasaklı"ların bütün hal ve hareketlerine muttali olamıyorlardı: "emanet" ler kalelerden kaçıyorlardı; "yasaklı"lar bazan çok miktarda barut, kurşun ve silâh elde ediyorlardı. Hattâ bu metalleri elde etmek için onların ajanları Rus başkendi Moskova'ya kadar gitmek zahmetine bile katlanırlardı (87).

YARGI İŞLERİ: Gayri Ruslara ait yargı (mahkeme) işlerinin en yüksek mercii Moskova şehrindeki "Kazan prikazı" ve ona mülhak "Sibir prikazı" idi (88). Fakat oralara yalnız olağanüstü mühim işler havale olunuyordu. Hakikatta, yukarıda dahi andığımız üzere, yargı işleri de mahallî voyvodaların eline verilmiş bulunuyordu. Bir voyvoda, hem sorgu hâkimi, hem savcı, hem yargıç ödevlerini görüyordu.

Sibiryâ ve Astrahan voyvodaları, çarın iradesini beklemeksizin, orta halli "yasaklı"yı idam etmek yetkisine bile malik bulunuyorlardı ki, yalnız kimin, niçin ve nasıl idam edildiğini Moskova'ya (merkeze) bildirmeye mecbur idiler (89). Voyvodalar bu korkunç yetkilerini şahsî hırsları uğrunda kötüye kullanıyorlar, sorgu sırasın-

(84) Rus tarihî edebiyatında bu kelime "rehine" mânasında olmak üzere, "amanat" şeklinde yazılmaktadır.

(85) Rusça "Tarihî Akıllar", c. 3, sayılar: 134 ve 154.

(86) Gene orada, c. 4, sayılar: 252-255-256.

(87) Gene orada, c. 4, sayı 252 ve c. 5, sayı 237.

(88) "Prikaz" zamanımızın nezaretine (bakanlığına) denktir.

(89) Kataşikhin: "Aleksiy Mikhayloviç devrindeki Rusya hakkında", s. 102, Petersburg 1859.

da tatbik ettikleri işkencelerin yardımıyla nahaktan başlayan bir dâvayı haklı bir dâva kabına dökabiliyorlardı. Bunun neticesinde zavallı gayri Ruslar perişan olurlar, "yasak" ödeyemezler ve canlarından bezerlerdi. Bir yerli, müstebid yargıcın adaletsiz hükmünden şikâyet edebiliyor idiyse de, Moskova'nın uzaklığı, çarın ıraklığı (90) ve şikâyetin sürüncemede kalması yüzünden bu şikâyetlerden pek de iyi sonuçlar alınamazdı. Kanun gereğince voyvodalardan şikâyetler, yalnız onların memuriyet müddeti bittikten sonra incelendiğinden (91), onlar o zamana kadar adaletsizce hükümlerinin ip ucunu mükemmel surette gizliyebiliyorlardı.

MOSKOF SATRAPLARI : Ruslar tarafından zaptedilmiş olan Kazan ve diğer ülkelerin toprakları "Moskof satrapları" unvanına lâyık olan voyvodalara geçinme (92), daha doğrusu tam bir yağma, maddesi olarak verilmişti. İdarî ve adlî yetki ile mücehhez olan bu adamlar hakikî mânasiyle bir despot (müstebid) olup, keyfî idareleri hiçbir kayıdla sınırlanmış değildi. Gayri Rus ülkelerindeki moskof voyvodalarının kötü idaresine ve mezalimine dair Rus tarihî edebiyatında pek çok şeyler yazılmıştır. Biz de şurada bu mesele üzerine bir parça bilgi vermeyi uygun bulduk.

Voyvodalar iki yıl süre ile, onlara tabi olan askerî "sterelts" başları (komutanlar), yasakçılar (vergi memurları) ve başkaları, gene kısa bir zaman için gayri Rus ülkelerine gönderiliyorlardı. Bundan dolayı bu memurlar şahsî gayelerine ermek için aldatmak, zorlamak, sıkıştırmak gibi, bir insanı kısa bir zaman içinde başkaları hesabına "tüylendirecek" olan gayri meşru çarelerin hepsine başvurmaktan geri durmuyorlardı (93). Bu maksad ile onlar "yasaklı"ları korkutarak onlardan para veya kürklük av derileri koparırlar; hattâ açıktan-açığa onların mülklerini yağma ederler (94); karılarını, kızlarını cebren alıp götürürler; yasaklıların nüfus sayısını saklamakla hükûmeti aldatırlardı (95). En kudsî duyguları tahkir

(90) Bu zeminde Ruslarda bir atalarsözü vardır: "Tanrı yüksekte, çar ırakta" derler.

(91) Aşağıda göreceğimiz üzere voyvodalar yalnız iki sene müddetle tâyin edilirdi.

(92) Rusçası "prokormleniye" olup beslenme, geçinme demektir.

(93) N. Firsov: "Şimal-i-şarki Rusya gayri Ruslarının Moskof devletindeki vaziyeti", s. 237.

(94) Fişer: "Sibirya tarihi" (Rusça tercümesi; Rus Ulûm Akademisi neşri, 1774) s. 378.

(95) "Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası" c. 3, sayı 1511.

olunan, malı mülkü yağma edilen yerli ahali için himaye arayıp başvuracak hiçbir sığınak yoktu.

Yerli "yasaklı" ahaliyi çeşitli bahanelerle yahut hiçbir bahanesiz soymak, yerlilerin karılarını, çoluk-çocuklarını aşırarak bir sistem haline gelmişti.

Mutad olduğu üzere, yağmacıların başında bizzat voyvodalar duruyordu. Yerli ahalinin gasbedilen veya dolandırma suretiyle ele geçirilen malı mülkünden kendilerine hisse çıkarıldığı takdirde her bir yıkıcıyı, her bir dolandırıcıyı himaye etmeye amade idiler. Onlar, yasaklıları alabildiğine soyan tüccarın da, hırsız vergi ve gümrük memurlarının da suç ortakları idiler. Tecessüs ve yargı işlerinde de gayet çirkin ve insafsızca fenalıklar yapıyordu. Yerli ahalinin hayatına hiçbir kıymet verilmezdi. Bu gibi idarecilerden bazıları yerlilerin işkence sırasındaki iniltileri ile de eğleniyorlardı (96).

RUS MEMURLARININ AKLÎ-AHLÂKÎ SEVİYESİ : N. Firsov diyor ki: "Moskof memurlarının aklî gelişmesi o derece nakıs idi ki, onlar servet edinmek için aldatmaktan ve zorlamaktan başka çare bilmezler ve kendilerinin içtimaî ahlâksızlıklarının farkına bile varmazlardı" (97). Gayri Rus ülkelerine memur olarak Rus "boyar"ları (o zamanın zadegânı), "okolnicıy"ler (ikinci derecedeki boyarlar), "stolnikler" (çarın kilerci başları), "prikaz" (nezaret) memurları, "boyar" (zadegân) oğulları gönderildiği gibi, bu memurlar arasında menşei ve içtimaî mevkii bakımından çeşitli cinsten adamlar da bulunuyordu: Rus serüvenciler (98), türlü milletten tutsaklar, yerli ahali içinden hristiyanlık kabul edenler bu alanda kendilerine iş buldukları gibi, oralara sürülen kimi canilere de memurluklar verilebiliyordu (99). Bu adamlar insanî duygulara yabancı olup, kabadayılığa ve zorbalığa pek fazla mütemayil idiler. Bunlar kendi haysiyetini hissetmek, insana karşı hürmet beslemek gibi yüce duyguların ne olduğunu bilmezlerdi. Amma başkalarına tahakküm etmek için gereken vasıflar bu Rus memurlarında hiç de eksik değildi. Onlar pek cahil idilerse de, bilgileri "yasaklı"lara üstün gelmek için kâfi derecede idi. Meselâ, bu memurlar istihkâmları, tabyaları daha sağlam inşa ederler, ateşli silâhları daha iyi kullanırlar;

(96) N. Firsov: Aynı kitap, s. 232-233.

(97) Gene orada, s. 238.

(98) Maceraperestler.

(99) Rusça "Tarihi aktlara ilâve" c. 3, sayı 63 ve c. 6, sayı 136.

ve bu gibi silâh onlarda her zaman fazla bulunurdu. Yerli ahali ise, bunları bin bir türlü meşakkat ile ve büyük fedakârlıklar bahasına ancak elde edebiliyorlardı.

Moskof voyvodaları pek cahil ve bazan okumaz-yazmaz adamlardan olurlardı. Hükûmet kurumlarının yazı işlerini başarmak ve kanunları anlayıp uygulamak "prikaz memurları" denilen kimse-lerin elindeydi. Demek, idare ve hüküm işlerinin asıl ruhunu ve aklî kuvvetini bunlar teşkil ediyordu. Bunlar ise, kanunları o yana, bu yana çekmek marifetine mükemmel surette vâkıf idiler. Okuma-yazma hüneri bunların elinde rusça yazı-çizi bilmiyen yerli ahaliyi soymak için korkunç bir vasıta olmuştu. Yurdun bütün serveti, yerli ahalinin ağır emeği ile kazanılan şeylerin hepsi, Moskof memurlarının eline akıp geliyordu. Bunların hiçbir şeyle mahdud olmayan kötü idaresi neticesinde yerli halk korkunç sefaletе düşmüşken, zulüm, ihtiyaç ve bunların doğurduğu kanlı kıyamlar ve yabancıların getirdiği çeşitli hastahklar; bazı yerlilerin kendi arzularıyla öz kavmine veda etmesi; bazılarının ise, cebren alıp götürülmesi yüzünden yerli halkın sayısı boyuna eksilirken, bu ülkelerdeki Rus memurlarının tahakküm yetkisi ve serveti arttıkça artıyordu...

İÇTİMAÎ HAYATTAKİ DEĞİŞMELER : İstilâ edilen ülkelerde kurulan yeni Moskof rejimi, yerlilerin içtimaî hayatında da tesirsiz kalmamıştır. Yeni rejim yeni zaptettiği kavimleri başsız bırakmaya ve onların içtimaî kuvvetlerini darma-dağınık bir hale koymaya pek ziyade özenmiştir. Moskof voyvodalarının Kazan Türklerinin rehber kimselerini nasıl yok ettiklerini yukarıda gördük. G. Peretetkoviç'e göre (100) Müdhiş İvan, Kazan Türkleri büyüklerinin kıyamlara katışmayanlarını Moskova, Novgorod, Piskov gibi halis Rus eyaletlerine sürmüş ve onların yerine Kazan ülkesine Rus zadegânını ve adî göçmenlerini getirmiştir. Görülüyor ki, Moskof çarı bu tedbiriyle bir taşla iki kuş vurmuş: bir yandan Kazan ulularını halis Rus eyaletlerine sürmekle Kazanlıları başsız bırakmış ve o uluların tedricen ruslaşmasını temin eylemiş; öte yandan, Kazan ülkesini Rus unsuru ile doldurmuştur (101). Rehberlerinden mahrum kalan halk kütlesi son derece müşkül bir duruma düşmüş ve yeni Moskof

(100) G. Peretetkoviç: "15. ve 16. asırlarda İdilboyu" s. 270.

(101) Anlaşılan, Moskof çarları "millî siyaset" in ne olduğunu bizim sultan ve hanlarımızdan daha iyi anlamışlardır.

nizamlarına uygunlaşmaya mahkûm olmuştur ki, o günlerde bu nizamlara yabancılar değil, Ruslar bile uygunlaşamıyorlardı (102).

Moskof hükûmeti Kazan ülkesinde yasaklıları Rus çiftlik sahiplerine dağıtmakla gayri Ruslar dünyasına serflik (çiftçi köleliği) sokmaya da çalışmıştır. Adî Rus göçmenleri ise, bu ülkelere iyi bir şey getirmemekle beraber, kötü ahlâklarıyla yerli ahalinin sağlam içtimaî bünyesini çürütmeye pek çok hizmet etmişlerdir.

C.

MİSYONERLİK

1555 senesinde Moskova'da, yeni zaptedilmiş olan Kazan ülkesinde bir piskoposluk kurmaya karar verildi ve ilk piskopos olarak Guriy adlı bir papaz tâyin edildi. Bilindiği üzere, Kazan'ı alan Rus çarı Müdhiş İvan son derece ahlâksızlığına rağmen, çalgınca dinî taassup taşıyordu. Onun için bu adamdan, hristiyanlıktan başka dinlere hoşgörülük beklemek beyhude idi. Kazan şehri alındıktan sonra onun emriyle bütün camilerin tahrip edilmiş olduğunu yukarıda gördük. Dinî siyasette IV. İvan'ın halefleri de onun açtığı çığırda yürümüşlerdir. Moskof hükûmeti tabiatıyla keskin bir ortodoksluk temeline kurulmuş olan théocratie olduğundan, yeni "köle"lerini de ortodoksluğu kabul etmiş ve ruslaşmış görmek istiyordu. Onun için gayri Rus ülkelerine gönderilen papazlar, misyonerlik faaliyetlerinde, işte, hükûmetin işbu görüşünü ve temayülünü göz önünde tutmaya mecbur idiler. Çünkü bu "ruhanî babalar" aynı zamanda hükûmetin dünyevî ajanları da idiler. Kazan ülkesine tâyin edilen piskopos kendi dairesindeki dinî işleri idare etmekten başka, dünya işlerinin gidişini de gözetlemek ve onlara kilise için elverişli istikamet vermek görevleri ile de mükellef idi (103).

İlk Kazan piskoposuna misyonerlik faaliyetine dair mufassal bir öğretki verilmişti ki, bu öğretki Solovyov Tarihinde yazılıdır (104).

(102) G. Peretetkoviç'in aynı eseri, s. 269.

(103) S. Solovyov: "Rusya tarihi", c. 7, s. 90-91.

(104) c. 7, s. 89-90.

Bu talimatta yerli halkın zorla hristiyanlığa dönderilmesi emredilmiyorsa da, bu yolda öğütten başka, ziyafetler çekmek, yerlilerin hatırlarını hoş etmek, onlara hediyeler dağıtmak, ayrıca hukuklar bağışlamak, hattâ suçlarını affetmek gibi çarelere başvurulması tavsiye edilmektedir. Bu talimatta denilmektedir ki: "Piskopos yeni vaftiz edilenleri sık-sık öğle yemeğine çağırsın; kendi sofrasında onlara "kıvas" (105) içirsin; ondan sonra bal içirmek (106) için şehir dışındaki alana göndersin. Eğer piskopos huzuruna müslüman tatarlar gelerek müracaat ederlerse, onlara da piskoposluk dairesinde "kıvas", şehir haricindeki alanda bal içirilmeli! Bir tatar bir suç işleyip de, dünyevî memurların takibinden kaçarak, piskoposa sığınarak, vaftiz edilmek isterse, o tatar katiyen voyvodalara teslim olunmayıp, vaftiz edilir ve kendisine piskoposluk dairesinde sığınak verilir!"

Yerlileri ortodoksluğa döndermek maksadiyle hediyeler dağıtmanın hükûmete çok masraflı olduğu anlaşıncı Romanovlar sülâlesinden Feodor Aleksi oğlu hükûmeti, 1681 yılında bu "hediyeler" dağıtmayı kaldırarak, onun yerine yeni hristiyanların "yumuşlu" (memur) sınıfından olanlarını "hizmetler"den, "yasaklı"ları ise, vergilerden altı yıl müddetle muaf tutmayı emretmiştir (107). Lâkin bu ziyafetler, hediyeler ve imtiyazlar maksada pek de erdiremiyordu. Çünkü maddî menfaatlardan dolayı hristiyanlığı kabul eder gibi görünen gayri Ruslar, bu menfaatları elde edince tekrar eski dinlerine dönüyorlardı. Genelce, Rus papazlarının Kazan ülkesinde 16. asırdaki misyonerlik faaliyeti muvaffak olmamıştır. Kazan piskoposu Germagen 1593 senesinde Müdhiş İvan'ın oğlu çar Feodar'a gönderdiği bir raporunda Kazan ülkesinde misyonerlik işlerinin gayet acıklı durumda bulunduğunu yana-yakıla anlatıyor; yeni hristiyanların kötü ahlâkından, geri eski dinlerine dönmelerinden şikâyet ediyor; Kazan alındığından beri geçen kırk yıl içinde orada tek bir tane mesaid bulunmamışken, şimdi Kazan Türklerinin kendi mahallerinde mescidler kurmaya cesaret ettiklerini yanık bir lisanla anlatıyor (108).

(105) Çavdar unundan yapılan bir çeşit içecektir, alkolsüzdür ve Kazan hükûmetinde "açıtkı" denir.

(106) Bundan murad baldan yapılan alkollü içki olsa gerektir.

(107) Rusça "Tarihî aktlara ilâve", c. 8, sayı 89.

(108) "Arkheografiçeskaya ekspeditsiyanın aktları", c. 1, sayı 358.

Çar bu raporu alır-almaz Kazan'da hristiyanlığı himaye etmek için "mülkî" tedbirler almaya karar verdi: Yeni hristiyanlar bir araya toplanıp, Kazan şehrinde ayrıca bir mahalleye yerleştirileceklerdi; oraya yerleşmek istemiyenler ise, kefalete bağlanacak ve zindana atılacaklardı. Bu mahalle bir "boyar oğlu"nun nezareti altına konulacaktı, tâ ki yeni hristiyanlar yeni dinlerine bağlı kalsınlar, Rus kadınlariyle evlensinler, kendi kızlarını da Ruslara versinler! Hristiyanlığı dikkatlice tutmayanlar ise, zindana atılacaklar, zincirbend edilecekler ve dövüleceklerdi (109). Kazan'da yeni açılmış camileri yıkmak, müslümanları şehirden kovmak hususunda emir verildi (110). Çarın iradesi yerine getirildi: Müslümanların hepsini şehirden kovdular, yeni camileri yıktılar (111). Rus tarihçisi Bajenev diyor ki: "O günden başlayıp, tâ Mikhayil Feodoroviç hükümdarlığının son yıllarına kadar Tatarlar bu şehirde gözükmeye bile cesaret edemezlerdi" (112). Ancak bu gibi şiddetli tedbirlere bakmaksızın misyonerlik faaliyeti 17. asırda dahi pek ehemmiyetsiz neticeler vermiştir. 17. asrın sonlarına doğru, yani 1681 senesinde Feodor Aleksi oğlunun bir fermanı yayınlanmıştı ki, bu fermana göre, Tatar mirzaları, onların karıları, dulları, erkek ve kız çocukları ya hristiyanlığı kabul etmeye veya taşınmaz mülklerinden vazgeçmeye mecbur idiler ki, bu şıklardan birini seçmek için kendilerine yalnız bir ay müddet verilmişti (113).

MİSYONERLİK NEDEN MUVAFFAK OLAMADI? Kazan yurdunda yerliler arasında misyonerlik faaliyetinin muvaffak olmasına umumî sebep olarak şunu göstermek mümkündür ki, yerliler etraflarındaki hristiyanlıkta (ne bu dini tutanların ahlâklarında, ne de misyoner papazların tavrı hareketlerinde) beğenilecek ve hoş gidecek bir şey görmüyorlardı. Kazan ülkesindeki Rus ruhanîlerinin ahlâkî seviyesi hakkında N. Firsov diyor ki: "Rus ruhanîlerinin ahlâkî seviyesi hiç de memnun edici değildi. Her yandan papazların, mahallelerine tabi ahaliden fazla para koparmaları; açgözlülüklerinden dolayı ahali arasında batıl itikadların sürüp gitmesine göz yummaları; kilise âyinleri icra ederken ve ev hayatında ter-

(109) Aynı "Aktlar"ın aynı sayısı.

(110) Gene orada.

(111) Gene orada.

(112) Bajenev: "Kazan tarihi", c. 2, s. 31.

(113) M. Pinegin: "Kazan geçmişte ve bu gün", s. 124-125.

biyesizce ve halka fena örnek olurcasına davranmaları; pisboğazlıkları yüzünden sokaklarda sarhoş ve nara atarak dolaşmaları; mahalle kişilerinin evlerinde yemek yerken âmiyane kavga etmeleri; fazla yiyecek ve içecek istemeleri; ziyafetlerde içkiye düşkünlükleri; mukaddes şeylere hürmetsizlik göstermeleri; gizlice rakı satmaları; iftira ve jurnalılık ile uğraşmaları hakkında şikâyetler işitilmekteydi" (114). Pinegin ise, buna ilâveten: "Okuyup-yazması kıt olan papazlar eksik değildi; kimi papazlar ise, büsbütün okumak-yazmak bilmezler, ibadet sözlerinin yalnız ağızdan bellediklerini okumakla yetinirlerdi" demektedir (115).

Kazan ülkesine göçen adî muhacirlerin dinî-ahlâkî seviyesinin nasıl olduğunu ise, biz müverrih Firsov'un aşağıdaki sözlerinden öğreniyoruz :

"Kilise hadimlerine (ruhanilere) ve kilisce mukaddes sayılan şeylere karşı hürmetsizlik; ibadete kayıdsızlık; büyücülere inanma; içkiye ve kumara düşkünlük ve bunlardan doğan kanlı kavgalar ve dövüşmeler; bazan en çirkin şekiller alan sefahat; doğruluk yerine zorbalık itiyadı; alış-verişte dolandırma; pisağızlık... İşte Rus adî göçmenleri, gayri Rus ülkelerine çalışkanlık, tahammül ve merdanelik ile beraber, bu âdetleri de getirmişlerdi" (116).

Ancak Rus göçmenlerinin, Rus müverrihi tarafından şuracıkta zikredilen iyi vasıflarından da yerli ahali için hiçbir türlü fayda gelmemiş olsa gerektir ki, bu, aynı müverrihin, aynı eserinin 253. sayfasında yazılan şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "Moskof devrinde gayri Rus topraklarındaki Rus halkı henüz gereği gibi yerleşmiş değildi. Bunlar bir yerden bir yere, bir bölgeden bir bölgeye göçer dururlardı. Bundan dolayı onlar yerli ahali gözünde yurdun menfaatlarını müdafaa edecek bir il kuvveti sayılamadıkları gibi, kendilerinden medenî cesaret ve çalışkanlık öğrenilebilecek vatandaşlar da değillerdi" (117).

(114) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının gayri Rus ahalisi yeni Rusya'da" adlı başka bir eseri, s. 148.

(115) "Kazan geçmişte ve bugün", s. 129.

(116) "Şimal-i şarkî gayri Ruslarının moskof devletindeki vaziyeti", s. 183-184.

(117) Rus halkının ebedî "göçebeliği"ne ve "göçmenliği"ne dair bakınız: Zeki Velidi Togan: "Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi", Kahire basımı, 1929-1940; s. 609-614.

MİSYONERLİK VE MÜSLÜMANLAR : Kazan müslüman Türklerinde öteden beri sağlam bir dinî kuruluş mevcuttu. Bu kuruluşun başında duranlar oldukça düzgün, sistemli bir din talim ederlerdi. Bundan dolayıdır ki, onlar Rus ortodoks misyonerlerine ciddî mukavemet gösterebildiler. Bu mukavemetin niteliği hakkında Deli Petro ile imparatoriçe Anna İvanovna zamanındaki Rus misyonerliğinden bahsederken, bilgiler vereceğiz. Burada ise, yalnız şu aşağıdaki sözlerle iktifa edeceğiz :

Rus müverrihlerinin de şahadeti üzerine, Rus hâkimiyetinin Moskof devrinde Kazan ülkesinde bir yandan Moskofun misyonerleri ile, öte yandan Kazan islâm din rehberleri arasında amansız mücadeleye cereyan etmiştir. Ancak kuvvetler arasındaki fark pek büyüktü: Bir tarafta yalnız iman ve itikad kuvveti bulunduğu halde, öte tarafın kuvvetini korkunç hükûmet, taş yürekli voyvodalar, "sterelets" askerleri, toplar, güller, kırbaçlar, zincirler ve zindanlar teşkil ediyordu. Lâkin Kazan müslümanlarındaki iman ve kanaat kuvveti, Moskofluların demir zincirlerinden daha sağlam çıkmıştır. Bu münasebetle M. Pinegin diyor ki: "Bu ülkede islâm yalnız hristiyanlığa karşı koymakla kalmamış, putperestler arasında din yaymakla da uğraşmış ve bu yolda epey muvaffak da olmuştur. Bazan ortodokslar bile islâmlaşmak tehlikesine maruz kalyorlardı" (118). Firsov ise, söz arasında: "Müdhiş İvan zamanında 30 bin tatar vaftiz edilmiş idiyse de, sonraları bunların bir kısmı müslümanlığa dönmüştür" diyor (119). Fakat müellif bu istatistik bilgilerini ne gibi kaynaktan aldığını söylemiyor. Ben ise, bu rakamı oldukça mübalâğalı sayıyorum. Çünkü Rus papazlarının ve hükûmetinin Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetini irdeliyenlerin hemen hepsi 16. ve 17. asırlarda bu faaliyetin pek ehemmiyetsiz neticeler verdiğini kaydetmişlerdir. Eğer Müdhiş İvan devrinde yalnız müslümanlardan 30 bin kişi hristiyanlığa döndürülmüş olsaydı, bu "ehemmiyetsiz" değil, gayet mühim bir netice olurdu. Bu takdirde putperestlerden döndürülenlerin sayısı daha fazla olmak lâzım gelirdi; zira, bilindiği üzere, onlar misyoner tuzağına daha kolay düşüyorlardı. Halbuki 16. ve 17. asırlarda ve hattâ 18. asrın evvelki yarısında İdilboyunda putperestlerin hristiyanlığa dönmesi de pek ağır cereyan etmiştir...

(118) "Kazan geçmişte ve bugün", s. 126.

(119) "Eski Kazan padişahlığının gayri Rus ahalisi Yeni Rusya'da" s. 133.

BAŞKURLAR VE ÜLKELERİ ÜZERİNE

BİR PARÇA TARİH : Başkurt (Başkirt-Başkir), Orta ve Güney Urallarda yaşayan bir Türk kavminin adıdır. Bazı komşu Türk zümreleri (meselâ Nogaylar ve Kazaklar) bu kavmi, nedense, İstek (İstek) diye tesmiye ederlerdi. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hiştekin okunacak bir şekilde yazılan isim de Başkurtlardan başka bir kavmin adı olamaz. Rusya'da ilk defa 1897 yılında milliyet temeline göre yapılan sayım sırasında Başkurtların nüfusunun 1.492.944 kişiden ibaret olduğu anlaşılmıştı. Bunların da hepsi etnik mânasiyle halis Başkurt olmayıp, bu rakamın içinde 117.737 kadar "Tipter" de vardı (120). "Tipter"lerin ise, Başkurt iline sonraları Kazan ülkesinden göçen Türkler olduğu malûmdur. Başkurtlar arasında İslâm dininin ne zaman yayıldığı ap-açık belli değilse de, Moğollar hâkimiyeti devrinde, demek m.s. 13. yüzyılda, Başkurtlar artık çoktan İslâm dinini kabul etmiş bulunuyorlardı. Başkurt ülkesi Çingiz oğullarının yaylası olup, Başkurtlar da, başka birçok Türk zümreleri gibi, Batu-han ordularına katılmak zorunda kalmışlardır.

Cengâver bir kavim olmakla beraber, Başkurtların hiçbir zaman tek bir devlet kılığında organlaşmayıp, dâima çeşitli uruğlar (aşiretler) halinde, ayrı-ayrı beğlerin, aksakalların idaresi altında, dağınık yaşadıkları anlaşılmaktadır. Onun içindir ki, Urallara gelen her bir basıran (müstevli) bu dağınık kabilelere kolayca tahakküm etmiş ve onların savaştanlığından, kendi emelleri uğrunda faydalanmıştır. Pek eski zamanlara ait halleri bilmiyoruz. Moğollar devrindeki durumu şimdiki andık. İdil'in aşağı mecrasında kurulan Altın-Orda Devletinin dağılmasından sonra ise, Başkurtların doğu kısmı Şibanogulları (Sibirya-Tura hanları) egemenliği altına; güney-batı bölümü ise, Nogay beyleri idaresi altına düşmüşler; Kazan hanı İbrahim'in Ruslara karşı seferlerine de Başkurtlar katılmışlardır. Başkurtluk 15., 16. asırlarda Sibirya-Tura hanlarının hâkimiyeti altında kalmıştır. Güney-batı Başkurtlarına hâkim olan Nogay mirzalarının meşhurları Edüğe ve onun oğlu Nureddin (Muradin) dir. 16. asrın ortalarında Başkurt ilini Kazak hanı Haknazar istilâ et-

mişti... Tam o sıralarda Moskofların şarka doğru, yani Türk illerine saldırıları da başlamış, 1552 de Kazan, 1558 de Astrahan hanlıkları ortadan kaldırılmıştı. Ondan sonra ise, ne kendi aralarında birlik ve beraberlikten mahrum olan Nogay mirzalarının çırpınmaları; ne de çok zayıf teşkilâtlı Tura-Sibirya hanlarının karşı koymaları Rus istilâ hareketini durduramamış ve Moskoflar ağır-ağır olsa da, Ural-lara doğru yürüyüşlerine devam etmişlerdir.

Başkurtlar savaştan ve yurtsever bir kavim olmakla beraber, kuvvetli bir devlet şeklinde taazzi etmiş bir topluluk olmadıkları; saflık, cehalet, belki de iktisadî düşkünlük ve bir de siyasi-içtimai sorumluluk duygusuna bigânelik yüzünden ara-sıra kendi kavimlerine ve yurtlarına zararlı hareketlerden de sakınamamışlar. Meselâ, daha Rus tabiyetine girmedikleri devirde bile kendi ayaklarıyla gidip, Ruslara ve Sibirya sınırlarındaki Rus tacirlerine ücretle askerlik ve muhafızlık ederlerdi (121). Öte yandan, Başkurt kabilelerinin kimi beyleri tâbi oldukları Tura hanlarıyla Nogay mirzalarına darıldıkları zaman Ruslara başvurup vergi öderlerdi (122); hattâ bazı Başkurtlar 17. asırda gönüllü sıfatıyla Rusların Kırım ve İsveç seferlerine de katılmışlardır (123). Başkurtlar 1661'den itibaren tâ 18. asırda imparatoriçe İkinci Katerina günlerine kadar Rus hâkimiyetine karşı birkaç defa ayaklanmışlar ve "Pugaçov isyanı"na da iştirak etmişler ise de, o zamanlar artık iş işten geçmiş bulunuyordu. Bu kıyamlar Petersburg Hükûmetini müslümanlarla "uzlaşma" politikası takip eylemeye sevk etmiş ise de, Başkurtlar için pek büyük felâketler ve korkunç sefaletler getirmekten de geri kalmamıştır (124). Bu kıyamların gaddarane bir surette tenkil edilmesinden sonra Başkurtlar son derece perişan olmuşlar, iktisadî bakımdan çok gerilemişler: Geniş ormanlar içinde, zengin madenler saklayan topraklar üzerinde fakirane bir hayat sürmeye başlamışlardır. Birçok geniş Başkurt toprakları Rus zadegânlarının eline geçmiş ve o topraklarda bir yığın "zavodlar" (imalâthaneler) kurulmuş ve "zavodlar" yanında da birtakım Rus köyleri ve kasabaları meydana gelmiştir. Git-gide, vaktiyle Başkurtlara verilen imtiyazlar da birer-birer geri alınmış ve bu cengâver ve başı yüksek Türk kav-

(121) Zeki Velidi Togan: "Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi", s. 207-208; Kahire, 1929-1939.

(122) Gene orada, s. 208.

(123) Gene orada.

(124) Gene orada.

(120) "İslâm Ansiklopedisi, cüz 15, s. 328 ("Başkirt" maddesi; Zeki Velidi Togan), İstanbul 1943.

mi de, başkaları gibi, Rus boyunduruğu altında yaşamak zorunda kalmıştır. Medenileşme ve içtimai yükselme babında ise, Alp Dağlarının İsviçrelilere yaptığı tesir ve telkini, ne yazık, Ural Dağları Başkurlara yapamamıştır (125).

BAŞKURLUKTA İLK AYAKLANMA : M.s. 16. asrın yarısından sonra İdil ve Kama ırmakları arasına düşen; güneyde Samar Irmağına ve Cayık Irmağının orta ve yukarı akımına; doğuda Miyaş, İset, Pijma, Uy ve Tobul sularına ulaşan topraklar Başkurt ülkesi sayılıyordu. Kazanlıların yukarıda söylenilen beş yıllık savaşı bastırıldıktan sonra, yani 1557 yılında Ural dağlığının beri yanında ki Başkurlar dahi "Moskof ulu hükümdarının ebedî köleleri"ne çevrilmişler ve "yasağa" bağlanmışlardı. 1572 senesinde Müdhiş İvan, oğlu ve veliahdı Feodor için yazdığı vasiyetnamede kendisine Kazan ülkesini "Başkırda" (Başkurluk) ile beraber tevdi etmişti (126). 1579 senesinde Başkurt yurdunun ortasında ("Uba" tepesine) Ruslar tarafından Ufa Kalesi kurulmuştu. Ondan sonra Başkurt yurduna Rus savaşçıları ("Stereltsler", "puşkarlar"), boyar oğulları, "padyağiler" (kâtipler) ve diğer memurlar gelmeye başlamışlar ve Başkurt topraklarını da zaptetmeye girişmişlerdi. Yerlilerin toprakları, memurlara rütbelerine, hizmet derecelerine ve payelerine göre, türlü ölçümde üleştiriliyordu. Memurların peşinden arı-arası kesilmeksizin başıbozuk Ruslar gelmeye başlamışlardı ki, bunların en büyük kısmı ağgöz kimseler olup, asıl hedefleri külâh kapmak ve servet edinmek idi (127). Bununla beraber, Moskof hükûmeti başta Başkurlarla olan muamelelerinde epey ihtiyatlı davranıyor ve onlardan nisbeten az yasak alıyordu. Başkurlar Moskof hükûmetine boyun eğdikten sonra da pek zengin ve geniş topraklara malik oldukları halde hükûmete pek az yasak verdiklerini, "Moskof devletinin raiyeleri"nden hiçbirinin malik olmadığı imtiyazlara malik olduklarını kimi Rus tarihçileri Moskof çarlarının büyük atıftelerinden sayarlar. Gerçekte ise, Moskof hükûmetinin gayri Ruslardan aldığı verginin mikdârı, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, onların hükûmete itaat derecesiyle mütenasip oluyordu. Anlaşılan, Başkurlar Moskof hükûmetine boyun eğmiş idiyseler de, büsbütün "zararsız", ve tehlikesiz sayılmamışlardır ki, hükûmet onlara nis-

(125) Başkurt isyanları ileride bu eserin çeşitli yerlerinde anlatılacaktır.

(126) Karamzin: "Rusya devleti tarihi", c. 10 (ilâvenin 159. sahifesi).

(127) D. Nikolskiy: "Başkırı" (Başkurlar) adlı rusça eseri, Petersburg 1899, s. 10.

beten az "yasak" yükletmeye mecbur olmuştur. Ancak sonraları orada da Başkurt topraklarını keyfî bir tarzda zaptetmeler, rüşvetler, enva türlü baskı ve sıkıştırmalar başlamıştır. Müstevlilerin idaresi bu yolda olunca, onların yerlilere medenî tesiri olamaz, bunlar da Rus halkına ve hükûmetine ısınamazlar ve dostça münasebetlerde bulunamazlardı. Başkurlar Rusların kendilerine karşı himayeci olmalarından umud keserek, gittikçe onların yırtıcılık ve soygunculuk temayülleri anlamışlardı. Neticede Başkurdun Ruslara itimadı kalmamış ve yavaş-yavaş Başkurlar arasında kımıldanmalar başlamış: İlkönce Rus karakollarına gizlice yapılan münferid baskınlar şeklinde başlayan çeteci savaşları, git-gide Başkurt halkının öz toprakları, baba ve dedelerin yabancıların tahkirine uğrayan mezarları ve nihayet yurdun bağımsızlığı için açıktan-açığa cidalî şeklini almıştır. Rus tarihçilerinden Dubrovin diyor ki: "Haddi zatında barışçı ve durgun olan bu kavim Moskof voyvodalarının kötü idaresi yüzünden yavaş-yavaş en taşkın ve Rus hâkimiyetine en düşman bir kavme dönmüştür" (128). Yabancıların Başkurt topraklarını insafsızca zaptetmeleri Ufa ilindeki Başkurların ayaklanmalarını mucip olmuştur. O zaman kıyamecılar Minzele Kalesine yaklaşmış idilerse de, defedilmişler ve birçokları Rusların eline geçip boyunları vurulmuştur (129). 1662 yılında Ufa Başkurları bir daha baş kaldırmışlardı ki, bu kıyâmı bastırmak için Moskova'dan "stolnik" Yazıkov komutası altında asker sevk edilmişti (130). Dubrovin'in anlattığına göre, Başkurtluğu idare eden Rus memurları, Ruslardan gayri memnunların sayısını arttıracak her kötülüğü yapıyorlardı: Dini, örf ve âdetleri hafifsiyorlar, ahalinin mülklerine el uzatıyorlardı (131). 1664 yılında Seyid adlı aksakalın rehberliği altında patlak veren Başkurt ayaklanması epey ciddi bir şekil almıştı. Bu kıyam tarihinde "Seyid kıyâmı" diye tanınmıştır. Rus müellifi N. Rıçkov diyor ki: "Seyid bütün Başkurt ülkesini ayaklandırmış; Kazak-Kırğızlar ile de münasebetlere girişmiş; Kama ötesindeki Rus karakol noktalarının hepsini tahrip etmişti. Bu isyanı bastırmak için Moskova'dan Feodor Zelinin komutası altında "strelets" alayları sevke-

(128) Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları" adlı eseri, c. 1, s. 253; Petersburg 1884.

(129) A. Alektrov: "Orenburg vilâyetinin tarihi", s. 12.

(130) V. Vitevskiy: "İ. Neplüev ve Orenburg ülkesi", c. 1, s. 130; Kazan 1897.

(131) "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 253.

dilmiş ve bunlar Don, Cayık ve Ukrayna Kazakları ile takviye edilmişlerdi" (132).

Buna bakmaksızın, Seyid kıyımı üç yıl sürmüş ve Moskof hükümetini hayliden-hayliye uğraştırmıştı. Bundan başka, Başkurtlar, çar Aleksiy Mikhayloviç Romanov zamanında vukua gelen meşhur Stenka Razin isyanına da katılmışlardı. Uralların öte yanındaki Başkurtlar ise, 1662-1665 yıllarında Köçüm-hanın oğulları tarafından sevki idare edilen Rus aleyhtarı savaşlarda da büyük gayretle iş görmüşlerdir. 1679-1681 yıllarında da Başkurtlukta kargaşalık vardı (133).

V

KUZEYLİ TÜRKLER RUS İMPARATORLARI HAKİMİYETİ ALTINDA

A.

"DELI" PETRO GÜNLERİ

Birinci ("Deli") Petro, Rusya'yı yenilemiş, Rus şairi Puşkin'in dediği gibi, memleketi için "Avrupa'ya pencere açmış", donanma kurmuş, Rus ordusunu islâh etmiş, Rus kadınına o zamanki asrî kıyafete bürünerek, toplantılara gitmesini öğretmiş, Rusya'da endüstri kurmak yolunda önayaklık etmiş, memleketinin uluslararası mevkiini yükseltmiş; kısası: Rusya Devleti için birçok faydalı ve iyi işler görmüştür. Ancak yıllarca süren harpleri, pek pahalıya mal olan "réforma"ları (islâhatı) ile köylüyü perişan etmiş; hedeflerine doğru yürürken halka hiç de acımamış ve onu amansız surette harcamaktan çekinmemiştir. O, halkın son iligini emerek, devletin dış prestijini yükseltmişse de, memleketin iktisadî ve manevî yoksulluklarına pek az ehemmiyet vermiştir. Bu umum Rusyalılar hakkında. "Büyük" Petro'nun gayri Ruslar, hele kuzeyli Türkler hakkındaki siyaseti ise, gerçek mânasiyle ezici, boğucu ve yıkıcı bir siyaset olmuştur. Bu birinci Rus imparatoru, eski Kazan devletinin yerlileri için özel ağır hizmetler (angaryalar) icad etmiş; açıktan-açığa kuzeyli Türklerin ileri gelenlerini yoketmek politikasını uygulamıştır.

(132) "Orenburg vilâyetinin topografyası" adlı eseri, s. 62, Orenburg 1887.

(133) S. Solovyov tarihi, c. 13, s. 266-300.

Bundan başka, o olanca gayretiyle misyonerlikle de istigal ederek, Kazan müslüman Türklerini ortodoksluğa döndermeye çalışmıştır. Birinci Petro, Rusya devleti için yaptığı önemli işlerinden dolayı "Büyük" ve "refarmatuer" unvanlarına hak kazanmış ise, Türkler hakkındaki zalimce siyasetinden ötürü ona "Boğucu", "Öldürücü" unvanları daha uygun olacaktır.

"Deli" Petro kuzeyli Türklere karşı ne gibi gaddarca tedbirler almış, ne gibi zalimce bir politika tatbik etmişti? Aşağıda bu soruların cevabını vermeye çalışacağız ve bunda da yalnız Rus tarihi kaynaklarına dayanarak söz söyleyeceğiz.

MÜSLÜMAN "YUMUŞLU" LARA KARŞI ALINAN TEDBİRLER : Moskova devrinde gayri Ruslar kümesi içinde bir "gayri Rus yumuşluları" (memurları) sınıfı ayrılmıştı ki, bu sınıf mensupları Moskof ordusunda ayrı bir zümre teşkil ederek hizmet etmeye mecbur idiler. Bu "yumuşlu"ların bir kısmına hizmetlerinin karşılığı olarak, çiftlik ve toprak veriliyordu. Bu kabil "yumuşlu"lar çokluk, halis Rus bölgelerinde yaşamaya mecbur edildiklerinden ve bundan dolayı yavaş-yavaş kendiliklerinden ruslaşmaya mahkûm bulunduklarından, Rus Hükûmeti bunların din ve mezheplerine karşı başta bir dereceye kadar müsamaha gösteriyordu. Lâkin Romanovlar sülâlesinden Feodor Aleksiy oğlu zamanında, yani 1676 yılında, Moskof hükûmeti, ne pahasına olursa-olsun, gayri Rus emlak sahiplerini ortodoksluğa geçirmeye karar verdiğinden, bu maksada ermek için yeni hristiyan olanlara imtiyazlar bağışlamaya, hristiyan olmayanların ise, medenî hukukları tahdid edilmeye başlamıştı. 1681 yılında ise, Moskof hükûmeti, hristiyan olmayan mülk sahiplerinin ortodoks rençberlerle meskûn olan çiftliklerini müsadere etmeye karar vermiş ve bu karar, çarın özel fermanıyla 16 Mayıs'ta ilân olunmuştu (134). Bu çiftliklerin çoğu Rus bölgelerinde bulunduğundan, tabiatıyla, Rus rençberlerle meskûn idiler. Hükûmet bu mağdur adamlara hristiyan olmayan rençberlerle meskûn olan çiftlikler verileceğini vadediyor idiyse de, onlar hükûmetin bu "lütü"nü beklerken, Moskof memurları köyleri dolaşarak, "mirzalara, tatarlara, onların karılarına, dullarına, erkek ve kız çocuklarına" çar'ın fermanını bildiriyorlar; onlara inadlarından vazgeçerek, Rum-ortodoks mezhebini kabul etmeyi ve 25 Şubattan önce toprakları ve mülkleri hakkında "ulu hükümdar"a başvurmaya tavsiye ediyorlardı... Son-

(134) "Rüsyâ imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası", c. 2, sayı 867.

raları çocuk hükümdar İon'un vasiyesi olan Sofia Aleksiy kızı, kimi siyasi mülâhazalardan dolayı hristiyan olmayan emlak sahiplerine ameli neticeleri çok önemsiz olan bazı müsamahalarda bulunmuş idi... Ancak uysal Feodor tarafından başlanmış işi onun kabadayı kardeşi tamamladı. Şöyle ki, gayri Rus "yumuşlu"ların tasarruf hakları "Deli" Petro'nun 1713 senesi 3 Kasımında çıkmış olan fermanıyla tahdid edilmişti. Bu fermanla: "Çiftliklerinde ve köylerinde ortodoks rençberler ve işçiler bulunan müslüman yumuşlular altı ay içinde hristiyanlığı kabul edeceklerdir. Bu müddet içinde hristiyanlığa geçerlerse, rençber ve ırgatları eskisi gibi yerlerinde kalacak; aksi takdirde toprakları, adamlarıyla birlikte, müsadere edilecek ve ulu hükümdarın tasarrufuna geçecek ve onun emri olmaksızın kimseye verilmeyecek" deniliyordu (135).

"Deli" Petro'nun işbu fermanı müslüman Türk zategân (soylular) sınıfı için öldürücü bir darbe olmuştur. Çünkü onlar bundan sonra ya hristiyanlığı kabul edip, Rus zategânı kümesine katılmaya veya müslüman kalarak, "yasaklı" sınıfı derecesine inmeye mahkûm idiler. Öyle de oldu: Birinci (Deli) Petro'nun, halefleri tarafından da kaldırılmamış olan bu zalimane tedbiri yüzünden, o zamana kadar imtiyazlı bir sınıf sayılan Türk "yumuşluları" büyük bir hızla ortadan kaybolmuş, bir kısmı Rus zategânı, bir kısmı da yerli yasaklılar tarafından yutulmuştur (136).

"DELİ" PETRO ZAMANINDA YASAKLILAR : "Yasaklı"ların Moskova devrindeki acıklı halini yukarıda anlatmıştık. Islâhatçı imparator günlerinde ise, onların durumu daha ziyade fenalaşmıştır. Bilindiği üzere, Birinci Petro günlerinde Rusya'nın ihtiyaç ve istekleri eskisine nisbeten pek çok artmış ve bunun neticesinde Petro Hükûmetinin ahaliden ve bu arada gayri Ruslardan talepleri de pek çoğalmıştı. Petro'nun kuzey-doğuya doğru ilerlemesi ve bu yüzden doğan sürekli harpler; orduyu tensik ve ıslâh mecburiyeti; donanma kurmak zarureti; Petersburg şehrini kurma; onu şenlendirme ve nüfuslandırma teşebbüsü; bu teşebbüsün icap ettirdiği bataklıkları kurutma, yollar açma ve kanallar kazma gibi işlerin hepsi o zamanki Rus Hükûmetini halktan kat-kat vergiler toplamaya ve ağır hizmetler istemeye mecbur etmişti. Orta İdil'in yerli ahalisi de ister-istemez bu işlere karışmışlar: Onlar da asker verirler, Peters-

(135) Gene orada, c. 5, sayı 2734.

(136) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi Yeni Rusya'da", s. 5.

burg'da çalışmak için kabile-kabile işçiler gönderirlerdi ki, hizmetin zorluğu, iklimin kötülüğü, yiyecek ve içeceğin fenalığı yüzünden, bu işçilerin çoğu kendi yurtlarına dönemezler, Neva kıyılarında mahvolup giderlerdi (137).

ANGARYALAR : Rusya'nın "dâhi ıslâhatçısı" gayri Rus kavimleri, hele eski Kazan yurdunun müslüman Türklerini, perişan ve yoketmek için pek tesirli bir çare icad etmişti. Şöyle ki, gayri Rus ahalisi, hele müslüman Türkler kümesi içinden büyük bir kısmını seçerek, belirli, mecburî ve ağır "devletlik hizmetlere" (angaryalara) bağlamıştı. Kazanlılar arasında "Laşman tartmak" (çekmek) ismiyle maruf olan bu angaryalar hakkında geçmiş nesillerde gayet acı ve iğrenç hatıralar devam ediyordu.

Bu hizmetlerden biri gemi kerestesi angaryasıdır. Kazan ülkesinde ormanlar pek bol olduğundan, "Deli" Petro Kazan'da gemiler inşa etmek için bir tersane kurmuştu. Bu münasebetle hükümdarın "ağaç kesmek, yontmak, taşımak ve buna benzer işler" hakkındaki fermanı 1718 yılı 30 Ocak'ta çıkmıştı. Kuzeyli Türklerin ileri gelen kimselerini büsbütün yoketmek maksadiyle olacaktır ki, Petro'nun bu fermanında bu angaryaları başarmak için başlıca "yumuşlu mirzalarla beyleri celbetmek" emrediliyordu. Gereken kadar işçi kadrosunu doldurmak için onlara yasaklı Tatarlar, Çuvaşlar ve Mordvalar da katılabilecekti. Orman angaryalarına 15 yaşındakilerden 60 yaşındakilere kadar 56.113 kişi toplanmıştı (138). Bunlara laşmanlar denirdi ki, bu adamlar "Admiveraltiyskaya kontora" denilen bir kuruma bağlı idiler.

MİSYONERLİK FAALİYETİ : İdilboyundaki yerli kavimleri hristiyanlığa döndürmek teşebbüsleri 18. asrın başına doğru epey durgunluğa uğramışken, "Avrupa'ya pencere açan" ve pek de dindarlıkla temayüz etmiyen ilk Rus imparatoru, bu işi büyük bir özenle ele almıştır. Bu imparatorun emriyle bu işe, 1699 senesinde Kazan metropolidliğine tâyin edilmiş olan Tikhon girişmiştir. Fakat işler pek yavaş yürüdüğünden, metropolid bu hususta "yardımcı" tedbirler kullanmak için müsaade istemiş ve ona bu müsaade verilmiştir. 1720 senesi 1 Eylülünde çıkan Senato fermanı gereğince, hristiyanlığı kabul edenler üç yıl müddetle bütün vergilerden ve devlet angaryalarından muaf tutulacaklardı, tâ ki Rum ortodoks mezhebi-

(137) Weber : "Das veränderte Russland," s. 447.

(138) N. Firsov: "Kazan padişahlığının yerli ahalisi Yeni Rusya'da", s. 37.

nî kabule heves artsın! (139). Aynı Senato fermanında, yeni hıristiyanlara üleştirmek ve onlar için kiliseler kurmak için Kazan metropolidine her yıl 1000 ruble ödenek verileceği de bildiriliyordu.

"Deli" Petro 1722 senesi 2 Kasım'da Kazan valisine verdiği bir emirname ile ortodoksluğa geçen müslümanları askerlikten muaf tutmayı ve Kazan garnizonunda bulunanlarını salıvermeyi de emretmişti (140). 1722 yılı 2 Haziran'da neşrolunan Senato fermanında ise vafiz edilmeye razı olan suçluların cezalarının affedilmesi emrediliyordu (141). Metropolit Tikhon misyonerlik maksatlariyle mektepler de açmıştı. Ancak bu teşebbüsün neticesi o kadar gülünç olmuştur ki, o zamanki (18. asır) Rus ruhanîlerinin beceriksizliğine ve bilgisizliğine şaşmamak kabil değildir (142).

Moskova devrinde Rus papazlarının Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetinin muvaffak olmamasının sebeplerini yukarıda gördük. Deli Petro ve yakın halefleri zamanında da bu iş aynı sebeplerden ötürü pek ehemmiyetsiz neticeler vermiştir.

I. PETRO ZAMANINDA BAŞKURLUKTA KIYAMLAR : Başkurtlukta ikinci büyük ayaklanma 1707 senesinde "Deli" Petro günlerinde vukua gelmiş ve bu kıyama da Ufa'daki Rus memurlarının kötü idaresi doğurmuştur (143). N. Popov adlı Rus müellif bu hikâyeyi şöyle anlatıyor :

İlk önce Mikhayil Dulov ve Andrey Çikharov adlı memurlar Başkurtlardan fazla vergi istemişlerdi. Ondan sonra voyvoda Aleksandr Sergiyev, Ufa şehrine gelir gelmez seleflerinin âdetince, Başkurt temsilcilerini (batırları ve tarhanları) Ufa'ya çağırdı ve onlara korkunç bir istikbal töreni tertip etti: Voyvoda konağına götüren yolun iki tarafına toplar ve silâhlı askerler dizilmiş ve Başkurt muhahasları onların arasından geçirilmişti. Bu kabul töreniyle korkutulmuş olan Başkurt temsilcileri, müdhiş voyvodaya başvurarak 409 ruble kıymetinde 22 baş at takdim ettiler. Lâkin Sergiyev buna kanaat etmedi ve Başkurtları ne kadar soymak mümkün olacağını anlamak maksadiyle yanına bir askerî müfreze alarak vilâyet içinde seyahate çıktı. Bu korkunç seyahati haber alan Başkurtlar ve diğer "yasaklı"lar, voyvodanın yaklaştığını duyunca meskenlerini bırakıp,

(139) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 6, sayı 3637.

(140) Gene orada, c. 6, sayı 4123.

(141) Gene orada, c. 7, sayı 4254.

(142) Buna dair N. Firsov'un şimdi anılan eserinin 138 ve 146. s. bak.

(143) N. Popov: "V. N. Tatışçev ve zamanı" adlı eseri, s. 165.

çoluk çocuklarıyla birlikte ormanlara, dağlara ve kırlara kaçıyorlardı. Bu panik günlerinde pek çok insan ölmüş ve hesapsız mal-u meta telef olmuştu. Voyvoda Ufa'ya dönünce, Başkurt temsilcilerini bir daha çağırdı; bu sefer pek az kişi geldi; gelenler de isteksiz gelmişlerdi. Bu defa daha fazla canavarlaşmış voyvoda, sokaklardan, çarşı ve pazarlardan, hanlardan rastgele Başkurtları toplamayı emretti. Toplanmış olan Başkurtların hepsini bir avluya kapatarak, muhafaza altına koydu. Sonra voyvoda konağının kilerinden birkaç fıçı içki çıkartıp, içine bir çeşit bayıltıcı ilâç attırdıktan sonra, toplanmış adamların hepsine zorla içirdi. Bütün geçmiş ömründe ağzına bir damla içki koymayan kimseler bile affedilmediler. İçmek istemiyenlere dayak atarak, zorla içiriyorlardı. Böylelikle mecburî işrete mahkûm olan Başkurtlar, adamakıllı sarhoş olup, baygın bir halde yatıyorlardı; voyvoda ise, bu baygın adamlara türlü-türlü işkenceler yaptırıyordu. Sonra aynı avluya on tane top getirterek, oradaki Başkurtları korkutmak için, akşama kadar ateş ettirip, hayvanlar gibi kapatılmış insanları asmak kesmek ile tehdid ediyorlardı. Baygınlarından biri kımıldamaya başladığı zaman, ona bir daha öteki ilâç karışık içkiden içiriyorlardı.

Rus müellifin anlattığına göre, bütün bu sahneyi tertip etmekten maksad, hükümdara 500 at vermek ve Başkurtluğa sığınmış

Başkurtlar kımız hazırlıyorlar.

olan 1000 mülteciyi Ruslara teslim etmek hakkında Başkurt mümessillerinden imza almak idi. Bu gaddarane işkencelerden sonra, Başkurt temsilcileri bu imzayı vermeye mecbur olmuşlardı. Voyvoda Sergiyev, Ufa'da bu gibi "tedbirler" aldığı sırada, Khokhlov ve Sidor Aristov adlı voyvodalar, Başkurtları "Nogay Yolu"nda yağma ve talan etmekle meşgul idiler (144).

Rusların bu baskı ve sıkıştırmalarına, Başkurtlar "Aldar Kösüm kıyamı" ile cevap vermişlerdi ki, kıyamı Aldar ve Kösüm adlı iki yurtsever idare ettiğinden bu adı almıştır. N. Firsov'un anlattığına göre, bu kıyamdan asıl hedef, Rusya'dan büsbütün ayrılmak ve bağımsızlık elde etmek idi (145). Khokhlov komutası altında gönderilen Rus askerî fırkasını, kıyamcılar mahvetmişler ve Kazan'a doğru ilerlemeye başlamışlardı. Kıyamcılar Kazan şehrine yalnız 30-35 km. kadar yaklaşıncı, kıyamın alanı gittikçe genişliyordu. O zaman ki Kazan vali muavini Kudriavtsev, "Deli" Petro'ya gönderdiği bir raporda, Kazan ilçesi Türklerinin de asi Başkurtlara katıldığını, Başkurtların Çuvaşları da kızdırmakta olduklarını yazıyordu. Kazan'dan kıyamcılara karşı gönderilen Rus askerî fırkasına Kazan Türklerini de katmışlar ve aynı zamanda onların karılarını ve çocuklarını rehine almayı da unutmamışlardı (146).

Bu ayaklanma bastırıldı ise de, Başkurtlukta huzur uzun sürmedi. Çünkü 1709 yılında Başkurtlar gene bağımsızlık şiarını ileri sürerek bir daha ayaklandılar. O günlerde Petro, İsveç kralı Demirbaş XII. Şarl ile harp halinde bulunduğundan, Başkurtluk kıyamcılarına karşı muntazam asker gönderemiyordu. Bu yüzden o, Başkurtlara karşı savaşmak için gönüllü fırkalar teşkiline müsaade ederek, asi Başkurtları kılıç ile de, ateş ile de yok etmenin caiz olduğunu ve bir gönüllü muharip, Başkurtlardan her ne zaptederse, onun kendi mülküne geçeceğini ilân ettirdi. İmparatorun bu fermanı Kalmıklara da ulaştırıldı. Fırsatı ganimet bilen çapulcu Kalmıklar, on bin kişilik başıbozuk fırkasıyla Başkurt yurduna akın ederek, bütün ülkeyi tarumar ettiler. Başkurtlar bu sefer savaştan vazgeçtilerse de, 1710 senesinde Başkurtluğa bir daha Kalmıkların gönderilmesine ihtiyaç düşmüştü (147).

(144) N. Popov: "V. N. Tatışev ve zamanı" s. 166.

(145) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 219.

(146) Gene orada, s. 132

(147) Gene orada, s. 222.

B.

"DELİ" PETRO'DAN SONRA

"ORMANCILAR"IN AĞIR DURUMU : Petro öldükten sonra, haleflerinin barbarca "tedbirleri" yüzünden Orta İdilboyu yerli ahalisinin, hele Türklerin, içtimai-iktisadî durumu o derece ağırlaşmıştı ki, o zaman dedelerimiz, hattâ "Büyük" zâlimlerini överek anmaya mecbur olmuşlardı. Çünkü Petro ölür-ölmez gemi kerestesi işçilerinin durumunda şu gibi bir değişiklik husule gelmişti: Onlar üzerlerine yükletilmiş olan orman işlerini başaramamakla beraber, başka yasaklıların ödemekte oldukları vergileri ödemeye de ve başka devlet angaryalarını başarmaya da mecbur idiler. Halbuki "Deli" Petro zamanında devlet hizmetlerine bağlanmış kimseler, o hizmetleri bir angarya olarak görmeye mecbur idiyse de, vergilerden ve başka devlet işlerinden muaf tutuluyorlardı. Türklerin bu husustaki acı-acı şikâyetlerine Senato kulak asmamış, onları orman işlerinden de serbest bırakmamış, vergileri de hafifletmemiştir. Bu suretle "yumuşlu Tatarlar ve mirzalar" ve onlara katılmış olan bazı yasaklılar, başkalarına nisbeten, iki kat angarya ile mükellef idiler (148). Bu münasebetle N. Firsov diyor ki: "İmparatorluğun gayri Rus ahalisi içinde en münevver unsurunu teşkil etmiş olan şu, gemi kerestesi işçilerinin feci durumunu, sadece, o zamanki, vergiye bağlanmış olan başka gayri Rusların ağır durumunu tasavvur etmekle de iyi anlamış oluruz" (149).

TAHAMMÜL EDİLMEZ ASKERLİK : 18. asırda askerlik hizmetinin Kazan Türklerinin hayatındaki elim neticelerini de kaydetmek gerektir. 1736 senesi fermaniyle askere alınan gayri Rusların, Baltık Denizi kıyılarına sevkedilmeleri emredilmişti. Bir kere askerlik hizmeti gayet uzun sürüyordu; öte yandan, gayri Rus asker (er), hizmet süresini bitirdikten sonra da ana yurduna kolay-kolay dönezdi; çünkü onu "öğretim-eğitim" maksadiyle "Soldatskoye poseleniye" denilen asker kamplarına yollarlardı ki, onu oradan yalnız sakatlık (malûllük) kurtarabilirdi (150).

(148) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 38.

(149) Gene orada.

(150) Gene orada: s. 43.

İKİ İMPARATORİÇENİN MİSYONERLİĞİ : Rus müellif ve müverrihlerinin anlattıklarına göre, 1731 senesinden başlamak üzere, 18. asrın ilk yarısında, Rus misyoner papaslarına çok elverişli faaliyet imkânları açılmıştı. Mezkûr yılda Kazan ve Nijninovgorod müslümanlarını ve diğer yerlileri ortodoksluğa döndürme faaliyetini çevirmek için özel bir komisyon kurulmuş ve bu kurul Züye (Sviajsk) kasabesindeki Bogoroditskiy manastırında faaliyete geçmiş ve 1734 senesinde komisyona "Yeni dön timer kontorası" adı verilmişti. İmparatoriçe Anna İon kızı, ömrünün sonlarına doğru dinî cezbe tutularak, Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetine fazla huz vermişti. 1740 senesinin Eylülünde, 23 maddeden ibaret bir ferman çıkarılıp, bunda "Yeni dön timer kontorası"na mükemmel bir iş programı, düstur ve öğretki verilmişti. Kazan ülkesinde 19. asrın maruf misyonerlerinden papas muharrir Yefim Malov, bu 11 Eylül fermanını naklettikten sonra diyor ki: "Görülüyor ki, misyonerlik kurulu için geniş bir plân tanzim edilmiştir. 1740 senesi 11 Eylül fermanının 23 maddesinin herbiri birer nevi misyonerlik usulünü göstermektedir" (151).

"Yeni dön timer kontorası" için bir program mahiyetinde olan bu ferman neşredildikten beş hafta sonra, Anna İon kızı ölmüş idiyse de, onun ölümünden bir yıl sonra tahta çıkan, Deli Petro kızı Elesabeth, öteki imparatoriçenin başladığı "kutsal" işi, büyük bir gayretkeşlikle devam ettirmiştir.

Bu sefer işler epey muvaffakiyetli gidiyordu: 15-16 yıl içinde Rus kilisesi Orta İdil bölgesinin yerli ahalisi arasından 4 yüz bin yeni üye kazanmıştı. Acaba, bu muvaffakiyetin sebebi ne idi? Müverrih N. Firsov, dinî cihetten pek gevşek olan yerli putperestlere, Kazan ülkesinde yerleşmiş olan Rus göçmenleri tesirinin ve hükümet tarafından misyonerleri desteklemek için kullanılan "yardımcı tedbirler" in bu muvaffakiyette büyük rol oynadığını iddia etmektedir. Hükümetin bu devredeki "yardımcı tedbirleri" nelerden ibaretti? Rus kaynaklarında bunlar hakkında, şu aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

"Yeni dön timer kontorası"nın ruhanî ajanı, gayri Rus köylerine nasihat maksadiyle giderken, kendisini korumak için beraberinde birkaç nefer asker ahırdı. Mahallî memurlar ellerinde bulunan bütün va-

(151) Y. Malov: "Yeni dön timer kontorası hakkında" adlı eseri, s. 3, Kazan 1878.

sıtalara ona yardım etmeye borçlu idiler (152). Müslüman mülk sahiplerinin ortodoksluğu kabul eden köleleri, emlak sahipleri müslüman kaldıkları takdirde, kölelikten azad ediliyorlardı (153). Müslümanlar veya putperestler ile bir köyde yaşayan yeni dön timerleri, Rus yahut yeni hristiyan köylerine göçürmek hükümet memurlarının ödevi idi (154). Fakat bu göçürme işinin, göçenlerin perişanlığına sebep olduğu görülünce, 1743 yılı 28 Eylülünde bir ferman çıkarılıp, yeni hristiyanları yerlerinde bırakıp, eski dinlerinde kalanların başka yerlere göçürülmesinin lüzumu emredilmişti (155); 11 Eylül fermanının 13. maddesi gereğince "Rum-ortodoks mezhebini kabule kandırmak (156) için "her yeni hristiyan, her nevi vergi ve angaryadan üç yıl müddetle, askerlikten ise, müddetsiz olarak muaf tutulacaktı. Aynı maddeden anlaşıldığına göre, affedilen bu vergilerle angaryaların hepsi, eski dinlerinde kalanların sırtına yükletiliyordu (157).

"Kontora"nın müdürü Demitriy Seçenov, cezaevlerinde yatan bazı gayri Rusların hapisten çıkarıldıkları takdirde hristiyanlığı kabul etmek istediklerini, ancak bu işe cezaevleri idaresinin mâni olduğunu bildirip merkezî hükümete bir rapor göndermişti. Senato ile Sinod, sözbirliğiyle "bu gibi gayri Ruslar cezaevlerinden çıkarılsınlar, vaftiz edilsinler ve hapisten, hristiyanlığı kabul ettiklerinden dolayı çıkarıldıkları kendilerine gereği gibi anlatılsın!" diye emretmişlerdi (158). Bu sıralarda, böylelikle katilleri ve başka türlü cinayet işliyenleri, hristiyanlığı kabul edince cezadan affederlerdi (159).

11 Eylül fermanının 15. maddesinde "mukaddes vaftizi" kabul edenlere verilecek hediyeler şöyle sayılmıştır: Her adama altı miskal ağırlığında bir bakır haç, bir tane keten gömlek, bir tane şayak kaftan, bir tane kalpak, bir çift eldiven, bir çift çorap ve bir çift çarık verilir. Belli-başlı kimselere ise, dörder miskal ağırlığında gümüş haç, arşını elli kapeklik renkli çuhadan kaftan, çarık yerine kırkbeş kapeklik bir çift çizme verilir. Kadınların her birine birer başörtüsü ve birer

(152) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 167.

(153) Y. Malov'un yukarıda anılan eseri; s. 50.

(154) Gene orada, s. 185.

(155) 1740 senesi 11 Eylül fermanının 6. maddesi.

(156) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası: c. II, sayı 8236.

(157) Kandırmak: Teşvik etmek.

(158) Y. Malov'un aynı eseri, s. 49.

(159) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 169.

keten entari verilir. Para yardımı ise aşağıdaki ölçümde üleştirilir: 15 yaşından yukarı erkeklerin her birine birer ruble ellişer kapek; 10 yaşından 15 yaşına kadar olan çocuklara birer ruble; 10 yaşından aşağı çocuklara ise, ellişer kapek; 12 yaşından yukarı kadınlara birer ruble; 12 yaşından aşağı kız çocuklara ise, ellişer kapek dağıtılır (160).

(160) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. II, sayı 8236.

VI

18. ASRIN 30. YILLARINDA BAŞKURTLUKTA KIYAMLAR

İLK KIYAM NASIL BAŞLAMIŞTI? Rus hükûmeti, Başkurtları Kazak-Kırgızlardan coğrafî yönden ayırmak ve Başkurtları arkadan kuşatmak düşüncesiyle 1734 senesinde Cayık (Ural) ırmağına dökülen Or çayının ağzında bir kale kurmaya karar vermişti (161). O günlerde Petersburg'da bulunan Başkurt aksakalı Tilekey Tokçuraoğlu, hükûmetin bu kararını duyunca, Başkurtların iletirilen gelenlerinden Kilmek-abız'ı (162) bir mektupla bu karardan haberdar etmiş, bu teşebbüsten asıl hedefin ne olduğunu bildirmiş ve kinayeli cümlelerle Rusların bu teşebbüsüne elde silâh karşı koymanın lüzumunu anlatmıştır. Rus müellifi V. Vitevskiy diyor ki: "Cayık ve Or ırmaklarının kavşağında bir kale kurulunca, kendilerinin her yandan kuşatılmış bir duruma düşeceklerini Başkurtlar doğru tahmin etmişlerdir" (163). Kilmek-abız, derhal Tokçuraoğlu'nun ihtarına uygun bir surette hazırlıklara başladı. Pepen Cıyanguloğlu, Seyidbay Iratkuloğlu, İsenbay Kemetoğlu adlı aksakallar ile Kazan'dan kaçmış olan mülteci Emin isimdeki kimse, Kilmek-abız'ın ilk arkadaşları idiler. "Nogay Yolu"ndaki "Hacı Meçiti" (Mescidi) denilen yerde müstevlilere karşı başlayacak olan kıyamın ilk plânları çizilmişti. Burada yapılan ilk müşavere meclisinin kararına göre, kıyam, 1735 yılında Or çayı ağzına kale kurmak fikrini ortaya atan

(161) Bu kale, ilkönce Orenburg tesmiye edilmiş idiyse de, sonraları şimdiki Orenburg kurulunca, Or çayı ağzındaki şehir Orsk adını almıştı.

(162) Bizim dedelerimiz maruf din âlimlerine "abız" derlermiş (Bunun arapça "hâfız"dan bozulmuş olması mümkündür). Sonraları bu sözün yerine Türkistandan getirilen "molla", "damolla" ve "hazret" sözleri geçmiştir. "Abız" kökü ise, yalnız ağabey mânasında kullanılan "abzıy" ile "abla", "bacı" mânasına gelen "abıztay" sözlerinde kalmıştır. Bununla beraber "abzıy" sözü, Mişerlerde bugün de "hâfız" sözünün ifade ettiği mânaya yakın bir mânâ ile kullanılmaktadır.

(163) V. Vitevskiy: "A. A. Neplüjev ve Orenburg ülkesi" adlı eseri, c. I, s. 141.

ve "Orenburgskaya ekspeditsia" (Orenburg seferi heyeti) nın başı olan İvan Kirillov'un Ufa'dan Cayık ırmağına doğru yürüyecek olan kafilesine saldırmakla başlayacak ve onun ilerlemesine mâni olmaya çalışılacaktı. Gerçekten, Kilmek-abız, Ufa kalesinden 160 çağrım (164) mesafede Kirillov kafilesine hücum etmiş, fakat onun ilerlemesine mâni olamamış; 1735 yılının 15 Ağustosunda, eski Orenburg kalesinin temeli atılmıştır. Buna rağmen Başkurtluk, kazan gibi kaynıyordu; her yanda Rus tenkil birlikleriyle çarpışmalar ve Rus kale ve karakollarına kahramanca saldırılar devam ediyordu.

RUS HÜKÜMETİNİN YAPTIĞI GADDARLIKLAR : Bu kıyamı bastırırken Rus komutanları o zamana kadar benzeri işitilmemiş vahşetler iera etmişlerdi. Kıyamcı Başkurlara karşı "Nogay Yolu" nda iş gören Mayor Stankov, Cayık ve Sakmar ırmakları arasında 600 Başkurt esirini kılıçtan geçirmişti ki, bunlar arasında kadınlar ve kız çocukları da eksik değildi (165). Aynı komutan, Sakmar kalesinden Tabinsk kalesine yürürken, 1739 senesi Temmuzunun 3'ü ile 8'i arasında 208 Başkurt esirini öldürmüştü, köylerde 30 Başkurtu kazığa vurdurmuş ve 12 köyü ateşe vermiştir (166). General Soymonov adlı bir komutan, eline geçirdiği Başkurt kıyamcılarını, ellerini, ayaklarını, dillerini ve burunlarını kesmek suretiyle işkence ede-ederek öldürtüyordu (167). Aleksiy Tefkilev adındaki bir komutan (168), "Sibir Yolu"nda, elli Başkurt köyünü yaktıktan başka, Siyantos adlı köyde Başkurt evlerini karanlık gecede ateşlemişti. Bu sefer köyün bin kişilik ahalisinden büyük bir kısmı öldürülmüş ve bundan başka, anlaşılan, sonuna kadar mukavemete karar vermiş olan 105 kişi, girip kapandıkları bir anbarda diri-diri yakılmışlardı (169). General Rumiantsev tarafından tutsak edilen Başkurtlardan 500 kişi, Minzele kalesinde asılmışlardı. Ancak bütün bu gaddarlıklar, Başkurtların dinmesini değil, tersine taşkınlığını mucip oluyordu.

(164) Çağrım, 1,067 km. ye denktir.

(165) Rıçkov: "Orenburg tarihi", s. 215.

(166) Gene orada, s. 116.

(167) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da", s. 283.

(168) Rus hizmetinde bulunan bir hain Tatar mirzasıdır ki, müslümanca adı Kutluğ-Mehmet olup, efendileri tarafından bir "cemile" olmak üzere, kendisine rusça Aleksiy adı verilmiştir.

(169) N. Firsov'un aynı eseri, s. 267.

İmparatoriçe Anna İon kızı, 1736 senesi 23 Mayısında neşrettiği bir fermanında, yaptıkları gaddarlıklardan dolayı komutanlarına medihler yağdırdıktan sonra, mümkün olduğu kadar tezelden kıyamın baş rehberi olan Kilmek-abız'ı yakalamayı emrediyordu. Nihayet, 1737 senesi iptidalarında Başkurtların mukavemeti kırıldı ve kıyamın rehberleri olan Kilmek-abız, Akay Kösüm, Yusuf ve başkaları Ruslar tarafından ele geçirildiler (170).

Ondan sonra amansız "tedipler" başladı. "Asiler" in atlarını, paralarını ve hattâ, Rus subaylarına köleliğe dağıtmak için, karılarını ve çocuklarını aldıktan sonra, kendilerini gayet şiddetli cezalara çarptırıyorlardı. Pek çok Başkurt korkunç işkencelerle öldürüldüler; birçokları sorgu esnasındaki işkenceler neticesinde öldüler; 5 bin kadar kişi, askerlik hizmetine alındılar veya Baltık Denizi kıyısındaki Rugervik limanına kürek cezasına gönderildiler (171).

İÇTİMAİ VE İKTİSADİ TEDBİRLER : Bu kıyamın tam alevlendiği sırada Petersburg hükûmeti, 1736 senesinin iptidasında Başkurtların bir daha ayaklanmalarına mâni olmak düşüncesiyle, yukarıda anılan Kirillov'un tertip eylediği içtimai ve iktisadi tedbirler tasarısını tasdik etmişti. Bu tedbirler şunlardan ibaretti: Tarhanların (172) imtiyazlarını ilga ederek, bütün Başkurtları "yasaklı" sınıfına çevirmek; Mişerlerle Tipterlerin ve "Bobıl"ların (173) Başkurtlardan kiraladıkları toprakları kendilerine mülk olarak vermek; evlerde silâh, köylerde demirciler ve demirci dükkânı bulundurulmasına müsaade etmemek; şehirlerden köylere demircileri, kuyumcuları bırakmamak; suçluları sürgüne göndermek yahut doğrudan doğruya idam etmek; baş rehberleri ise, evvelce affedilmiş olsalar dahi, "ibret verici" bir şekilde idam etmek; Başkurt köylerinin ortasına karakolhaneler dikmek; Başkurt "Cıyınları" nı (danışma toplantılarını) menetmek; her bir "Yol" (174) için yalnız birer tane

(170) Kilmek-abız, Tabinsk kalesi civarında 1737 senesinin Şubatında yakalanmıştı; burada isimleri anılan üç rehber, Petersburg'a gönderildiler; başkaları ise, Minzele'de idam edildiler.

(171) V. Vitevskiy'nin mezkûr eseri, c. I. s. 151 ve N. Firsov'un şimdi anılan eseri, s. 275.

(172) Tarhan, eski türkçede, vergilerden ve devlet hizmetlerinden muaf tutulan kimseye denirdi.

(173) Topraksız köylü mânasına gelen rusça bir kelimedir.

(174) Başkurtluk, idareyi kolaylaştırmak için, "Usu Yolu", "Sibir Yolu", "Nogay Yolu" ve "Kazan Yolu" adlarıyla dört eyalete ayrılmıştı.

ahund bırakmak; bu ahundlara, çarın emri olmaksızın, yeni camiler ve mektepler açmamak ve islâm dinî propagandası yapmamak hususunda yemin ettirmek; Başkurtlara, Kazan valisinden müsaade almadan Kazan Türkleriyle evlenme münasebetlerinde bulunmayı yasak etmek; valinin müsaadesiyle yapılan evlenmelerin her biri için vergi olarak, bir baş dragun atı, müsaadesiz evlenmeler için ise, üç dragun atı almak ve Başkurt topraklarını satınalmaya herkese müsaade etmek (175).

İSYANIN YENİ BAŞTAN ALEVLENMESİ: 1739 senesi 17 Haziranında "Orenburgskaya ekspeditsia"nın başkanlığına faal, gayet gaddar, şefkat ve merhametin ne olduğunu bilmez, insanî yüce hislerden mahrum (176), prens Vasiliy Urusov tâyin edilmişti. Plâna göre o, şimdiki Orenburg şehrinin temelini kuracak ve bu yeni Orenburg kalesinden başlayıp, Cayık (Ural) ırmağı boyunca Verkhnoyayitsk (bugünkü Verkhnursk) kalesine kadar ve ondan doğuya doğru Uy ve Tobul suları boyunca kalecikler kuracak idi. Bundan görülüyor ki, Başkurtların Kirillov zamanında kuşkulandıkları Başkurtluğu kuşatmak işi, Urusov günlerinde tamamiyle tahakkuk edecekti. Bundan başka, Urusov'a Başkurtluktaki idare tarzını değiştirme görevi de yükletilmişti ki, bu tasarıya göre, Başkurt beğleri (aksakalları), Rus hükûmetinin uygun gördüğü adamlardan seçileceklerdi (177). Başkurtlar, genelce, kendilerini büsbütün köle durumuna sokacak olan hükûmet tedbirlerini pek çabuk seziyorlardı. Anlaşılan, bu sefer dahi onlar hükûmetin bu gibi askerî-tâbiyevî ve idarî-siyasî tedbirlerinden önceden haberdar bulunuyorlardı. Üstelik, prens Urusov, Başkurtluğu idare görevini ele alır-almaz yerli ahaliye karşı küstahça meydan okuyarak, evvelce affedilmiş olan nüfuzlu Başkurtlardan Cıyangul'la Urazay'ın ve Yoldaş molların, 20 Ağustos 1739 yüce fermanı gereğince, Başkurtların gözü önünde asılacaklarını ilân etmişti (178). Bunların neticesi çok gecikmedi: Başkurtlar bir daha ayaklandılar; gaddar Urusov ve arkadaşı general Soymonov, gözdağı veren idamları ile de işin önünü alamadılar. 1740 yılının Martında geniş ölçümde kıyam başladı. Bu sefer kıyama Yurmatı ulusu (bölgesi) Başkurtlarından olan ve KARASAKAL lakabı-

(175) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 9, sayı 6890.

(176) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 164.

(177) Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuası, c. 10, sayı 7876.

(178) Gene orada, madde 8.

nı taşıyan kimse idare ediyordu (179). "Karasakal" son derece cesaret, soğukkanlılık ve dayanıklılık ile mümtaz idi: başarılarından taşkınlığa gelmez, başarısızlıklardan şaşkınlığa düşmezdi. Sanki o, bir başbuğ ve komutan yaratılmıştı. Onun gelişigüzel, ne rast gelirse onunla silâhlanmış olan insan yığınları, Rus muntazam askerleri üzerine cesurane atılırlar ve toptan başka, hiçbir şeyden, piyade askerlerinden de, süvarilerden de yılmazlardı (180).

HÜKÜMET İSYANI NASIL BASTIRIYORDU? Bu kıyam günlerinde Urusov, biri Minzele'de, ötekisi Orenburg'da olmak üzere, iki tane "Yargı komisyonu" kurmuştu ki, esir düşen Başkurtları bu komisyonlarda sorguya çekerler, işkence ederler, ateşe atarlar, kazığa vururlar, kaburgalarını kırarlar, kafalarını uçururlar ve sehpaye çekerlerdi (181). Bu vahşetlerin tesiri altında Başkurtları dehşet kaplamış ve bu dehşet, kıyamcılarının sığındıkları dağ ve orman içlerine kadar sokulmuştu. Nihayet, "Karasakal" dayanamadı, Kazak-Kırgız bozkırlarına çekilip gitmek zorunda kaldı. 1740 yılında Urusov ile Soymonov, Başkurtların yalnız gönül rızasıyla meşru hükûmete boyun eğmekle kendilerini, ailelerini ölümden, mülklerini büsbütün yağmadan kurtarabileceklerine dair bir tamim çıkarmışlardı (182). Başkurtlar, artık Rus memurlarına teslim olmaya başladılar. Fakat V. Vitevskiy diyor ki: "Kıyamcı Başkurtlar arasında, elde silâh ölmeyi göze alanlar, işkencelere büyük metanet ile dayananlar, korkunç idam cezasını cesurane karşılayanlar, kendi-kendilerini zindanlarda açlıktan öldürenler de bulunuyordu" (183). Kıyam büsbütün bastırıldıktan sonra, kıyamcılarının sağ kalanlarından beş bin kadar kişi, çocuk-çocuklarıyla birlikte Orenburg (bugünkü Orsk) kalesine sürüldüler ve bunları, kaleden 12 çağırım yerde durdurup muhafaza altına koydular. 1740 senesi 25 Ağustosunda, şehirden 6 çağırım mesafede

(179) Bu, "Karasakal" denen adamın kimliği ve aslı hakkında, benim rusça bir kaynaktan naklen yazdığım dışında, türlü birtakım rivayetler dahi varsa da, Prof. A. Zeki Velidi Togan'ın 22.2.1965 tarihinde bana sözle anlattığına göre, son günlerde Sovyetlerin ortaya çıkardıkları belgelerden, adamın adının BİBOLAT olup asken Sibiryâ Türk Tura hanlığı prenslerinden biri olduğu anlaşılmıştır. Böylelikle artık bu yolda şimdikiyeğin olan bütün tahmin ve rivayetlerin hükmü kalmamış bulunmaktadır.

(180) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 166-167.

(181) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. I, s. 169.

(182) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahali yeni Rusya'da", s. 299.

(183) Aynı eser, c. I, s. 169.

bulunan tepe üzerinde büyük bir halk kalabalığı önünde, "Karasakal kıyımı"nın suçluları için bir "siyaset meydanı" kuruldu. İlk önce فرمان okundu ve sonra aşağıdaki cezalar uygulandı :

Karasakal'ın başlıca koldaşları olan Tipter Kantöre, Başkurtlardan Yunus İsmailoğlu, Cıyangul Ösekeyoğlu, Karabaş ve Yakup Kasıoğlu, yüksek taş direklere mihlanmış olan demir kazıklara vuruldular. Onbir kişi, bunlar arasında "Karasakal"ın yedi yasavul'u (muhafızı), böğürlerine demir çengel geçirilmek suretiyle asıldılar. 85 kişiyi ipe çekerek astılar; 21 kişinin kafalarını gövdelerinden ayırıp sırtlara taktılar. Kıyamın elebaşlarından biri olan Alan-Cıyangul, Orenburg'a getirilmeden önce kendi-kendini öldürmüştü. Bu defa, onun da ölü cesedini cezaya çarptırdılar; başını gövdesinden ayırıp sırtına taktılar. Lâkin cezalandırmalar bununla bitmiş olmadı; birçok Başkurtlar, Orenburg'dan Sakmar kalesine sevkedildiler ve orada albay Palçikov'a, "tahkikat"ı devam ettirmek için emir verildi. Palçikov ise, "tahkikat"ı şu yolda devam ettirdi: Eylülün son yarısında bir tepe üzerinde elli Başkurdu sallandırdı; 150 Başkurdun kafasını uçurdu ve idam edilenlerin karılarını ve çocuklarını Ruslara dağıttı. 300 kişi, Karasakal hareketine zor ve cebir altında katıştıklarını söylemişler, bütün suçlarını işkencesiz itiraf etmişler ve başkalarını da ele vermişlerdi. Bunların suçları hafif sayılarak, cezaları da "hafif" olmuştur: Bunlar kamçı ile dövüldükten, burunları ve kulakları kesildikten sonra, sadık aksakalların nezareti altında yaşamak şartıyla köylerine yollanmışlardı. General Soymonov ise, aynı şekilde "siyaset meydanı"nı Minzele'de kurmuştu ki, 1707 senesi kıyamının rehberlerinden biri olan, ve "Deli" Petro tarafından affedilen ve son "Karasakal kıyımı" günlerinde kendi ulusunda (bölgesinde) sâkin bir hayat süren Aldar İsekeyoğlu da oraya getirilerek idam edilmişti.

Rus müelliflerden Rıçkov, Başkurt kıyımlarına dair hikâyesini şu sözlerle bitirmektedir: "1740 senesinde icra edilmiş olan bu gibi şiddetli cezalar ve idamlar sayesinde Başkurt yurduna dehşet salındı ve 1735'ten beri devam edegelen Başkurt isyanları, şu 1740 senesinde tamamen bastırıldı" (184).

BAŞKURLARIN VERDİĞİ KURBANLAR : 18. asrın 30. yıllarındaki istiklâl savaşları, Başkurlara pek pahalıya mal olmuştur. Bir kere, ilin en ileri gelen rehberleri, yurd menfaatlerinin en faal

(184) "Orenburg tarihi" adlı eseri.

müdafilere Ruslarla mücadele sırasında mahvoldular. Yalnız Rıçkov tarafından toplanılmış olan resmî bilgilere göre, Başkurtluk Türklerinden, 1735'ten 1741 yılına kadar cereyan eden savaşlarda mahv olanlar, idam edilenler, zindanlarda ölenler, Baltık kıyıları alaylarına askerliğe, gene oralardaki Rugervik limanına kürek cezasına gönderilenlerle, köleliğe dağıtılanların sayısı 28.491'e çıkmaktadır. Bunlar içinden 7.455 kişi idam edilmiş, 135 kişi kürek cezasına mahkûm olmuş ve 2.882 kişi köleliğe üleştirilmiştir. Savaşlar sırasında mahv olanlar hakkında Rıçkov diyor ki: "Resmî istatistik, onların hepsini kaydedememiştir. Bu kıyımlar sırasında 696 Başkurt köyü yakılmış, yıkılmış, ceza olarak, 18.351 baş at ve sığır hayvanı müsadere edilmiş, 9.828 ruble 29 kapek para toplanmıştır" (185).

İSYANLARIN İÇTİMAİ SEBEPLERİ : Yukarıda Başkurtluk kıyımlarının iktisadî-siyasî sebeplerini göstermeye çalıştık; fakat bu kıyımların baş göstermesinde Rus hükûmetinin dinî tazyikleri ve baskıları da az rol oynamış değildir. Misyoner papas Yefim Malov, bu münasebetle şunları yazıyor: "Tâ 18. asrın iptidasından beri, müslümanlar imrenilecek bir durumda değildiler. 1. Petro'nun, mahiyeti bizce çok iyi belli olan kanunları, tabiatıyla, müslümanların Ruslara karşı münasebetlerinin iyileşmesine hizmet edemezdi. Bir de, 1731 senesinde Züye şehrinde bir misyonerlik komisyonunun açılması da, müslümanları Ruslara karşı tedbirler aramaya sevk etmiştir" (186).

(185) Başkurtluk Türklerinin çarpıldıkları cezalarla, onların verdiği kurbanlara dair malûmat, V. Vitevskiy'nin adı yukarıda yazılan eserinin I. cildiyle, Prof. N. Firsov'un "Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya'da" adlı eserinden alınmıştır.

(186) "Yeni dönmeler kontorası" adlı eseri, s. 167.

VI

MÜSLÜMANLARA KARŞI DİNİ BASKILAR

Bu devirde Kazan ülkesinin yerlilerini, zahiren ve resmen olsa da, hristiyanlığa döndürmek için alınan genel tedbirlerden başka, müslümanlara karşı ayrıca şiddetli baskılar da yapılıyordu. Bu baskılardan biri, Rus çarları ve imparatorlarının öteden beri maruf olan bir çeşit barbarlığı idi ki, o da cami ve medreseleri yıkmaktan-yakmaktan ibarettir. N. Firsov, Rus imparatoriçelerinden Anna İonovna ve Elesabeth zamanlarındaki misyonerlik faaliyetinden bahsederken, arada diyor ki : “Bu memlekette islâm dininin kuvveti, onun halk arasında dayanması molla (hoca) ların nüfuz ve tesirinden ileri geldiği; mollaların tesiri ise, yalnız ibadet yeri olmayıp, vaız ve talim yeri de olan camiler vasıtasıyla muhafaza edildiği görülünce, memlekette islâmın şu dayanağını sarsmak icap ediyordu” (187). İşte, bundan dolayı 1742 senesi Kasım ayının 19’nda çıkmış olan Senato fermaniyle, Kazan vilâyetinde yeni tesis edilen, hele yeni dönemelerin yaşadığı köylerde bulunan camileri yıkmak emredilmiş ve yeni camiler açmak menolunmuştu. “Yeni dönemeler kontorası”nın faaliyet alanı olan Kazan, Simbir, Astrahan ve Varonej vilâyetlerinde, buna (yeni camiler açılmasına) meydan vermemek hakkında sıkı tenbihlerde bulunuldu (188). İşte, bu ferman gereğince, 1744 yılının Haziranına kadar olan iki yıl içinde, yalnız Kazan vilâyetinde 418 tane cami ve mescid tahrip edilmişti (189).

ÖTEKİ BASKILAR : 1740 senesi 11 Eylül fermaniyle, yeni hristiyanlar vergilerden, angaryalardan ve askerlikten muaf tutulu-

(187) “Eski Kazan padişahlığının yerli ahalisi yeni Rusya’da”, s. 179.

(188) Y. Malov: “Yeni dönemeler kontorası hakkında”, s. 126.

(189) Malov mezkûr eserinde, bir Kazanlı Türk’ün elindeki yazma mecmuadan alarak Arap harfleriyle şu sözleri nakletmiştir: “Minğ de yiti yüz de kırk üçte mescidler bozuldu, az kaldı. At yılı irdi; Peter kızı Yelisavet şah irdi. Song kiri yasamağa uluk emretti, Allah’ning emri ilen”.

yor ve affedilen vergi ve angaryalar, eski dinlerinde kalanların sırtına yükletiliyordu. Halbuki yeni dönemelerin sayısı gün geçtikçe artıyor ve eski dinlerinde kalanların durumu da o nisbette ağırlaşıyordu; şikâyetler çoğalıyor, vergiler korkunç surette artıyor, hayat ağırlığı yüzünden insanlar ormanlara ve ücra yerlere kaçıp gidiyorlar, yerlerinde kalanlar dahi, son derece perişan oluyorlardı (190). Bu münasebetle Firsov diyor ki: “Putperest ahalinin hemen-hemen tamamı ortodoksluğa geçmiş, yalnız muhammedî Tatarlar direnmekte sebat gösteriyorlardı. İmdi daha ziyade onlar üç yıl müddetince herbir yeni hristiyan için vergi ödemeye, hem kendileri, hem ötekiler için kur’a neferleri vermeye mecbur oluyorlardı” (191).

KAZAN MÜSLÜMANLARINDAKİ METANET : İki imparatoriçe devrindeki Rus papaslarının dinî cephedeki genel taarruzlarına karşı, Kazan müslüman Türklüğü ne derece dayanabilmiş? Bu soruya N. Firsov şöyle cevap veriyor: “Müslümanları hristiyan yapmak, pusperestleri döndürmek gibi kolay bir iş olmamıştır. İdilboyu müslümanlığı 16. ve 18. asırlarda da Rusların “nurlandırma” teşebbüslerine daima şiddetle mukavemet etmişti; şimdi de (yani 18. asırda da) bu alandaki hücumları, tahsine değer bir metanet ile defetmiştir” (192).

Kazan müslümanları arasında Rus misyonerlik faaliyetinin muvaffak olamamasını N. Firsov şu şekilde izah etmektedir: “Bu, her şeyden ziyade islâm ruhanîlerinin hayat tarzından ve onların müslümanlar arasında tuttuğu mevkiinden ileri geliyordu. Bir insan cemiyetinde ruhanîlerin bulunmasından maksad ne ise, onların ruhanîleri o maksada ulaşmak için gereken teşkilât ve mevkie malik idiler. Ortodoks ruhanîlerinde ise, ne bu gibi teşkilât, ne de böyle bir mevki vardı. Rus papası, mahalle ahalisinin fikri sorulmaksızın tâyin edildiği halde, müslüman hocası her zaman halk tarafından seçiliyordu ve bundan dolayı imamın menfaatleri, onu seçen ahalinin menfaatleri ile sim-sıkı bağlı olurdu. Bizde okuma-yazma bilmiyen cahil papaslar az olmadığı halde, hocalar ruhaniyet ödevlerini başarmak için gereken tahsili görmüş kimselerden seçilirdi” (193). “Bu gibi teşkilâta ve il içinde bu gibi nüfuza malik olan ve bağımsızlık günlerinin hatıralarını unutmayan ve halkı da bu bağımsızlık hatıraları ile

(190) S. Solovyov: “Rusya tarihi”, c. 23, s. 15.

(191) N. Firsov’un aynı eseri, s. 208-209.

(192) Gene orada, s. 127.

(193) Gene orada (Seyyah Lepikhin’den rivayet) s. 177.

terbiye eden ruhanîlerin (islâm hocalarının) elinden manevî evlâd-
larını kapmak kolay bir iş değildi. Tersine, bu hocalar, kendileri epey
başarı ile putperestler ve hattâ hristiyanlar hesabına manevî raiye-
sini çoğaltmaya çalışırlar ve bundan dolayı çarpılacakları cezalardan
asla yılmıyorlardı. Hükûmetin şiddetli takipleri, bu islâm propagan-
dasını, ihtimal bir parça gevşetmiştir; ancak müslümanları hristi-
yanlığa döndürmek işinde hiçbir tedbirin, göze çarpan bir faydası gö-
rülmemiştir" (194).

Yukarıda, iki kavmin ruhanîlerini kıyaslamadan anlaşılıyor ki,
o zamanlarda Kazan Türklerinde medeniyet derecesi, Rusların mede-
niyet derecesinden daha yüksek olmuştur. Buna dair, bir Rus müel-
lîfin şahadetini daha dinleyelim. 18. asırda Kazan Türk köylerini zi-
yaret etmiş olan Rus subayı Rıçkov (195), ora Türklerindeki eğitim
ve öğretimin işlerine dair şöyle yazıyor: "Tatar köylerinin çoğundan
geçerken, onların çocuklarını terbiye edişine dikkat ettim ve gördüm
ki, onların çocuk terbiyesi hususunda övülmeye değer usulleri vardır.
Çocuklara tâ küçük yaşından başlayıp, din hükümlerini ve insanlık
ödevlerini öğretirler. Bunun için hemen-hemen her köyde bir mabed
ve çocuklar için bir mektep bulunmaktadır ki, muallimi de köyün ho-
casıdır. Çocuk mektebe girince, hoca ona Tatar ve Arap dillerini öğ-
retmeye başlar; sonra şariat kaidelerini gösterir ve mukaddes Kur'-
an'ın inceliklerini anlatır. Bu gibi talim ve terbiyeden, kız çocukları
da mahrum kalmazlar" (196).

Rusların 18. asırda Kazan ülkesindeki misyonerlik faaliyetinin
içtimai ve iktisadî neticeleri hakkında N. Firsov şu sözleri yazıyor:
"18. asrın 40. yıllarında, hükûmet tarafından ileri sürülen "nurlan-
dırma" mescidi ve onu tatbik etmek için kullanılan usuller, hristi-
yanlığı kabul etmeyen gayri Rusların, yalnız dinî akidelerine temas
etmeyip, onların içtimai hayatındaki başka cihetlerde de derin izler
bırakmıştır. Şöyle ki: Bu "nurlandırma" hareketinden dolayı, pek
çok cami yıkıldıktan, birçok talim yurtları kapatıldıktan ve hristi-
yanlığa geçenlerle eski dinlerinde kalanlar arasında derin husumet
peyda olduktan başka, bu hareket, diğer elverişsiz içtimai ve iktisadî
haller ile birlikte, onların (yerlilerin) maddî refahını da temelinden
sarsmıştır. Onlar, öz topraklarını bırakıp, başka yerlere göçüp-git-

(194) Aynı eseri, s. 146-149.

(195) Bu, başka bir eserin sahibi olan Petro Rıçkov'un oğlu Nikola Rıç-
kov'dur.

(196) "Yüzbaşı Rıçkov seyahatının gündelik notları", s. 5.

meye mecbur olurlar; hristiyanlık kabul edenlere verilen imtiyazlar
yüzünden, sırtlarına yükletilen yeni ağırlıkları taşımak zournda ka-
lırlardı. Tabiidir ki, onlar hükûmetin bu tedbirlerine karşı ses çıkar-
maksızın boyun eğmezlerdi" (197). Firsov devam ederek diyor ki:
"Bu nurlandırma" hareketi, yalnız müslümanların içtimai hayatına
değil, bütün ülkenin umumî hayatına da tesir etmiştir. Olağanüstü
gayret güdücülükle ileri sürülen "nurlandırma" teşebbüsleri, hükû-
met için de türlü-türlü müşkilât yaratmış ve gerek hristiyan olanla-
rın, gerek eski dinlerinde kalanların içtimai-iktisadî hayatında büyük
bir karışıklık doğurmuştur. Dinlerini değiştirenler, yalnız bu yüz-
den bin bir türlü zahmetler çekerler, bunların Rus köylerine nakle-
dilenleri, Rusların ve Rus memurlarının tazyiklerine, yerlerinde ka-
lanları ise, müslümanlıkta kalan kardeşlerinin baskısına uğrarlardı.

ELİSABETH HÜKÜMETİNİN MECBURİ YUMUŞAMASI: Ka-
zan müslümanlarının her yandan işitilen şikâyetleri, onların ayak-
lanmalarından kuşkulama, Elisabeth hükûmetini bir parça insafa
dönmeye mecbur kılmış. Rus memurlarının dinî baskıları, Rus ru-
hanîlerinin islâm mukaddesatına saldırıları, Kazan müslümanları-
nın bu saldırılara büyük bir sebat ve metanet ile karşı koymaları,
azamî bir şiddetle mukavemeti, 1755 yılına kadar devam etmiştir ki,
bu tarihte, umum müslümanların galeyamı ve Başkurtlukta alevlen-
miş olan yeni bir kıyam, kudurmuş Elisabeth hükûmetini bir parça
ayıltmıştır. Adalet ve insanlık duyguları değil de, yalnız şu ciddi
olaylardır ki, azgın Rus "nurlandırıcıları"nı kendilerine gelmeye,
Rus hükûmetini, Kazan müslümanlarını son derece perişan eden
ağır vergileri eksiltmeye, dönmeyenleri zorla yerlerinden sürmekten,
mescid ve medreseleri yıkmaktan vaz geçmeye mecbur etmiştir.

(197) Aynı eseri, s. 204.

VII

BAŞKURTLUK'TA 1755 AYAKLANMASI

18. asrın ortalarında asıl Kazan Türkleri, Rus mezalimine elde silâh karşı koyabilecek durumda değildiler. Çünkü o günlerde Kazan ülkesinde Rus egemenliği sağlam yerleşmiş, Kazan şehri, İdil ve Ural bölgelerinin baş askerî üssüne çevrilmiş idi ki, orada büyük miktarda askerî kuvvet bulunduruluyordu. Buna rağmen, tahammülleri tükenmiş olan Kazan Türkleri, 1748 senesinde Rus hakimiyetine karşı ayaklanmaya hazırlanmışlardı (198). Lâkin Kazanlıların bu fikri, hükûmet ajanları tarafından meydana çıkarılmış ve Kazan'a tezelden yeni askerî fırkalar getirilmiş idi ki, bu askerlerin bir kısmı şehrin Türk mahallesine, diğer bir kısmı da şehirden 40 çağırım mesafede bulunan Türk müslüman köylerine yerleştirilmişti (199); üstelik, Türk köylerine birçok casuslar da gönderilmişti. Bu gibi tedbirler sayesinde, kıyamın önü alınmış idiyse de, hükûmet, müslümanlar hakkındaki kör siyasetini tatbikte devam edip duruyordu. O günlerde Rus misyonerlerinin "nurlandırma" faaliyeti Başkurtluğa da yayılmış bulunuyordu. İnsafsız sıkıştırmalar ve baskılar ile hristiyanlığa döndürülmüş olan Başkurtlara, dönmek istedikleri halde, eski dinlerine dönmeye müsaade edilmiyordu. Çokluk, onların baba-dedeler dinine dönmek hakkındaki ricalarına kulak asılmaz ve bazan bu gibi ricada bulunanlar cezaya bile çarptırılırlardı (200). N. Firsov, Başkurtların 18. asır ortalarındaki durumunu anlatırken, arada şu sözleri de yazmaktadır: "Şimdilik onların yalnız dinleri sağlam kalmıştı. Lâkin ona da darbe indirilmek üzere idi. İdilboyundan, camileri yıkmak, hristiyanlığı kabul etmeyenler için vergileri artırarak, dedeler yurdundan uzaklaştırmak haberlerinin ve yardım diliyen seslerin gelmesi, Başkurtların kaygısını arttırdıkça art-

(198) V. Vitevskiy: "İ. Neplüjev ve Orenburg ülkesi", c. 5, s. 845.

(199) Gene orada, s. 847.

(200) N. Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 225.

tırıyordu (201). Y. Malov, 18. asrın 30. yıllarında vukua gelen Başkurt kıyamlarına dair düşüncelerini anlattıktan sonra, arada şu sözleri de söylüyor: "Lâkin şunu da kaydetmek gerekir ki, Başkurtlar ve genelce müslümanlar, din uğrunda mücadeleye yeniden başlamak niyetiyle muvakkaten sükûn bulmuşlardı. 18. asrın 40. yıllarından itibaren, Rusların Tatarlar ile olan münasebetlerinin mahiyetini ve müslümanlar için tehlikeli günlerin hülûl ettiğini yukarıda gördük. İşin bir felâketle neticelenmesi icap ediyordu ki, o da vukua geldi" (202).

Öte yandan, Rusların idarî ve iktisadî haksızlıkları da Başkurtları az kızdırmıyordu. Başkurtların eski idarî muhtariyeti, gündengüne kırılıyordu. 1754 senesinde Başkurtluk'ta, tuz tekeli kanunu uygulanmak istenmişti ki, bu kanuna göre, Başkurtlar yasak (vergi) ödemekten muaf tutulacaklar, fakat tuzu hükûmetten satınalmaya mecbur olacaklardı. Halbuki eskiden onlar tuzu, ülkelerinde eksik olmayan tuzlu göllerden çıkarıp kullanıyorlardı. Bu tuz tekeli kanunundan pek müteessir olan Başkurtlar, tuzu Rus hazinesinden değil de, "Allah hazinesi"nden alacaklarını ilân etmişlerdi (203). Bundan başka, Rus memurlarının rüşvetçiliği, istibdadı, azgınlığı, hükûmet işlerindeki sürunceme, hep Başkurtları taşkınlığa götürüyordu (204). Bu münasebetle V. Vitevskiy diyor ki: "Başkurt kıyamlarını bastırmış olan kimselerin gaddarlıkları da bunlara ilâve edilsin; Başkurtlara karşı Kirillov'un, aşırı şiddetli tedbirleri, Sergiyev, Khokhlov, Aristov, Tefkilev gibi adamların gaddarlıklarını hesaba katmazsak bile, daha yakın zamanlarda Soymonov ve Urusov'un emirleriyle, kardeşlerinin ve babalarının dilleri, burunları, ayak ve ellerinin kesildiğini, diri-diri kazığa vurulduklarını, zindanlarda açlıktan öldürüldüklerini Başkurtlar henüz unutmamışlardı" (205).

1755 yılının Mayısında Başkurtlar ayaklandılar. Bu sefer kıyamın rehberi Abız Abdullah ("Batırşah") Alioğlu idi.

(201) Gene orada, s. 226.

(202) "Yeni dönmeler kontorası hakkında", s. 168 (Malov bu sözüyle 1755 kıyamını ima etmektedir).

(203) N. Dubrovin'in aynı eseri, c. 1, s. 205.

(204) V. Vitevskiy'nin aynı eseri, c. 5, s. 850 ve Dubrovin'in aynı eseri, c. 1, s. 255.

(205) V. Vitevskiy: c. 5, s. 858.

Bir Başkurt köyü

ABİZ BATIRŞAH VE TASARILARI : Zamandaşlarının şehadetine göre, 55. yıl Başkurt isyanının rehberi olan Batırşah, akıllı bir kimse olup, iyi yetişmiş bir hoca ve Rusların uzlaşmaz düşmanı idi. İsyanın başlamasından çok önce o, Başkurt ülkesini baştan-başa dolaşmış; küçükleri okutmuş, büyüklere nasihatler vermiş, ahali arasındaki sözlere ve şikâyetlere kulak vermiş, kendisi söylemekten ziyade başkalarını dinlemiştir. O, güzel ve tesirli söz söylemekte de mümtaz idi. Batırşah, Kazan Türkleri ile de, Kazak-Kırgızlar ile de münasebetler kurmuştu. Onun ajanları, Kazan ilindeki müslüman köylerinde de, Kazak-Kırgız bozkırlarında da dolaşıyorlardı. O, Rus egemenliğine karşı, yalnız Başkurtluk Türklerini değil, Avrupa'nın güneydoğusunda yaşayan bütün Türk müslüman unsurunu ayaklandırmayı tasarlıyordu, her tarafa heyecan uyandırıcı mektuplar yaymış ve bir de uzun ve tesirli bir beyanname çıkarmıştı (206). Batırşah bu beyannamesinde, müslümanların Rus istilâsından evvelki durumunu açıkça tasvir eyledikten sonra, onların Rus boyunduruğu altına düşmelerinden sonraki feci hallerini beyan etmektedir. Yabancıların tesiri ile değişmekte olan müslüman içtimâî dirimini tahlil ederek, müslümanların Rus mezalimine katlandıklarını, Ruslarla ka-

(206) Bu pek önemli tarihi belgenin rusça tercümesi, Petersburg'da devlet arşivinde muhafaza edilmekteymiş. Vitevskiy bu tercümeyi, mezkûr eserinin 5. cildine kattığı ilâvede olduğu gibi nakletmiştir.

rışıp-kaynaşarak, dinlerini bile değiştirmekte olduklarını yana-yakıla anlatıyor, Başkurtlarda birlik yokluğuna üzüldüğünü, "kendi içinde anlaşma ve birlik bulunmayan bir kavimde ne gibi iyilik ve ne gibi iyi âkîbet olabilir?" diye soruyor. Beyannamesinde Rusların dini baskılarını tasvir etmekle beraber, müstevîlârin iktisadi baskılarını ve siyasi amaçlarını da unutmuyor, bu arada tuz tekelî hakkındaki kanunun Başkurtları sevmek için bir âletten başka bir şey olmadığını, Hristiyanlara ve Başkurtlara tahakkümü elen Ruslar tarafından Kazak-Kırgızlara da esaret boyunduruğu kurulacağını, Kazak-Kırgız bozkırları sınırlarına kaleler kuran Rusların bundan maksadlarının Buhara, Taşkent v.s. gibi şehirlerin müslümanlarını da ele geçirmek olduğunu ve Rusların hedefinin, Başkurtlarla Kazakların arasını açarak, bütün müslüman yurtlarını zaptetmek olduğunu anlatmaktadır.

BATIRŞAHA KARŞI GL. NEPLÜYEV : O günlerde Orenburg ülkesini Gl. İ. Neplüev idare ediyordu. Batırşah kıyamını bastırmak ödevi de ona yükletilmişti ki, o, bu yolda askeri kuvvet, aldatmak, sahtecilik, satınalmak, lütuf ve gaddarlık gibi çarelerin hepsini kullanmış ve Batırşah'ın da tahmin ettiği gibi, Başkurtlarla Kazakların arasını pek ustalıkla açabilmiştir (207). Neplüev, Orenburg ahundu İbrahim Abdürrahmanoğlu adına, Başkurt yurduna ve Kazak bozkırlarına uydurma beyannameler yaymıştı ki, bunlardan "Orenburg ahundu" asla haberdar değildi (208).

Batırşah, bu kıyâmı büyük bir ihtiyat ve dikkat ile, gizlice hazırlamıştı. Ruslara karşı mücadele fikri, Başkurtlar arasında pek yaygın idiyse de, iki tarafın kuvvetleri arasında pek büyük fark vardı. 18. asrın ortalarında, artık Başkurtlukta pek çok kaleler kurulmuş ve silâhlı adamlar tarafından korunmakta olan imalâthaneler bulunmaktaydı. Batırşah kıyamı patlak verdiği sırada, Neplüev'in emri altında 24.357 kişilik bir ordu vardı ki, bunun 13 alayı muntazam askerlerden teşekkül ediyordu (209). Bundan başka, Cayık ve Don Kazaklarından ve Stavrapol mürted (hristiyanlığa dönmüş

(207) Gl. Neplüev'in hâtıraları ("Russkiy Arkhiv" dergisi, yıl 1871; sayı 4). Bu bilgiler, Neplüev'in hâtıralarından alındı. General, "Orenburg ahundu" demekle yetinip, isim zikretmiyor. Ben bu ismi "Russkiy Arkhiv" dergisinde, generalin hâtıralarını yayınlayan Maykov'un çizgi altındaki bir notundan aldım. O, böyle tahmin ediyor.

(208) Gl. Neplüev'in hâtıraları, s. 669.

(209) V. Vitevskiy'nin aynı eseri: c. 5, s. 861.

olan) Kalmıklarından da biner, cem'an 3 bin kişi celbetmişti (210). Bir de 1755 senesi 20 Ağustosunda Senato'ya başvurarak birkaç alay takviye istemişti. Bu isteğe göre Senato, Orenburg'a 3 dragun (ath) alayı göndermeye karar vermişti ki, bu 2700 mızrak teşkil ediyordu (211). Bu suretle Neplüjev'in Başkurlara karşı sürdüğü askerlerin sayısı 30 binden de eksik değildi. Neplüjev'in kendi sözlerine bakılırsa, (212) bir kısım Başkurlar ile Tipterleri de kıyamcılara karşı ayaklandırmaya muvaffak olmuştur.

BAŞKURLARIN YENİLMESİ : Batırşah, Kazan vilâyetindeki müslümanların da baş kaldırmasına ve Kazak-Kırgızların da yardımına güvenmişti. Fakat onun umutları gerçekleşmedi: Kazan şehri yöresi Rus askerleriyle dolduğundan, Kazanlılar ayaklanmaya cecaret edemediler ve Kırgızlar da Başkurlara ehemmiyetli yardımda bulunamadılar. Çünkü "Kiçi cüz" (Küçük Orda)'ün Neplüjev'e sadık hanı ve aksakalları, bu gibi yardıma taraftar değildiler (213). Neplüjev'in iyi silâhlanmış olan askerleri, Başkurt ülkesine her yandan akın ederek, gelişi güzel, ne ele geçmişse, onunla silâhlanmış olan kıyameci kümelerini mahvetmeye başladılar. Evvelce de Başkurlar ile aralarında kimi iktisadî meselelerde teadlar bulunan ve Neplüjev tarafından da her türlü iktisadî vaidlerle kışkırtılan Mişerlerle Tipterlerin bir kısmı, kıyamecılarını araştırmak ve koğuşturmak hususunda Rus askerlerine yardım etmiştir. Bundan dolayı kıyamecılar zor bir duruma düştüler. Bir kısım kıyamecılar artık dayanamıyacaklarını görünce, Kazak-Kırgızlara sığınmak, kabilse, onlardan yardım alarak Ruslarla dövüşmeyi devam ettirmek düşüncesiyle geri Başkurtluğa dönmek için Cayık (Ural) ırmağına doğru çekildiler. Ancak Neplüjev, kıyamecıların Kazak bozkırlarına çekilmek ihtimalini göz önünde tuttuğundan, onların Cayık nehrini geçmelerine mâni olacak çareleri de düşünmüştü. Ve bu yüzden pek çok Başkurt, Ural nehri geçitlerinde Rus Kazaklarıyla Kalmıklar tarafından yok edilmişlerdi (214). Bununla beraber, beş bin kadar Başkurt, Kırgızlara kavuşabilmiş idiyse de, bu kardeş halk, onları kucakla değil, bıçakla karşılamıştı.

(210) Gl. Neplüjev'in hâtıraları ("Russkiy Arkhiv" mecmuası, yıl 1871, sayı 4, s. 669).

(211) V. Vitevskiy'nin aynı eseri. c. 5, s. 862.

(212) Gl. Neplüjev'in hâtıraları, s. 669-670.

(213) Gene orada, s. 667-668.

(214) Gl. Neplüjev'in hâtıraları, s. 670.

BATIRŞAH'IN SONU NE OLDU? Kıyamın başı Batırşah, bazı en yakın dostlarıyla birlikte ormanlarda, dağlarda saklanmak suretiyle vakit geçiriyordu. Senato 1755 yılı Ekiminde çıkardığı bir fermanında, Batırşah'ı yakalayana 500 ruble mükâfat vadetti; ertesi senenin 6 Ağustosunda çıkan diğer bir fermanında ise, mükâfatı iki misline çıkardı. Aynı yılın 8 Ağustosunda "Usu Yolu"nda, Ufa şehrinden 150 çağırım uzakta Azik köyünden seksenlik Mişer starsına (aksakal) Süleyman Divayoglu, Batırşah abız'ı yakalayıp Orenburg'a yolladı. Oradan, yurtsever abız, aynı yılın güzünde Petersburg'a "Taynaya kantseleria"ya (yani o zamanın "Çeka"sına) sevk edildi. Ancak yollarda hastalandığından, onu bir müddet Moskova'da alıkodular ve sorguya çektiler. Sorgu sırasında imperatoriçeden başka kimseye hiçbir söz söylemeyeceğini anlattı ise de, ona imperatoriçenin kendisini kabul edemeyeceğini ve "sırlar"ını imperatoriçeye yazı ile bildirmesini söylemişler. O zaman Batırşah, kapalı zarfın açılmadan imperatoriçeye teslim edileceğine dair Senato baş sekreteri Khruşçev'e yemin ettirdikten sonra bildiklerini yazıp vermiş ve sonra kendisi Moskova'dan Petersburg'a yollanmıştır. 1757 senesinde soruşturması tamam olduktan sonra, Şlisselburg kalesine kapatılmıştır ki, orada ellerine ve ayaklarına zencir vurulmuş halde ayrıca bir nöbetçi muhafazası altında tutulmuştur. Batırşah, orada tam beş yıl kalmış ve 1762 senesi 22 Temmuzunda, gûya kaçmak teşebbüsünde bulunurken yakalanmış ve o esnada, gûya, asla vurulmadan ve yaralanmadan düşüp ölüvermiştir. İşte, 1755 kıyamının kahramanının âkibeti böyle olmuştur.

Karısı da tevkif olunarak, çocuklarıyla birlikte "Ufa kançlaria-sı"nın sıkı nezareti altında bulundurulmakta idiler. 1766 yılının Martında, Batırşah'ın karısı, el ve ayaklarına zencir vurulup, iki ufak kız çocuğu ile beraber Moskova'ya gönderilmişti. Ailenin ne olduğu belli değildir.

BAŞKURLUK KIYAMLARI VE KAZANLILAR : Kazan şehri, Moskoflar tarafından 1552 yılında alınmış, Kazan müslümanları üzerinde Rusların yaptığı dinî ve içtimai tazyikler, yalnız 1755 yılında bir parça hafifletilmişti. Bu iki olayın arasına tam iki asırlık bir zaman serilmiştir. Bunca uzun süren sıkıştırmalar ve baskılar esnasında pek çok Kazanlı Türk, Kama nehri ötesine, Başkurt ülkesine kaçmaya mecbur olmuşlardı. N. Firsov'a göre, Başkurt kıyamlarını tertip edenler, Kazanlı mülteciler (kaçaklar) olmuştur. O diyor ki: "Gerçekte Başkurt ülkesi, Rus hâkimiyetine boyun eğmek

istemiyen, eski muhammedî nizamların geri dönmesinden umudlarını kesmiyen Kazanlıların bir müstemlekesi haline gelmişti. Bu kaçaklar, kendileriyle beraber buraya şiddetli Rus düşmanlığı getirmişler, ormanlık ve dağlık ülkenin elverişli coğrafi şartlarına güvenerek, mücadeleyle tazelemişlerdi". Bu Rus müellifinin fikrine göre, Başkurt kıyımları rastgele, tesadüfi ve mahallî olaylar olmayıp, gerek Kama'nın beri, gerek öte tarafında bulunan ve Rus egemenliğinden memnun olmayan bütün unsurların müşterek işi olmuştur. Bunun üzerine o diyor ki: "Başkurtlukta yaşayan ahalinin, Kama nehrinin beri tarafındaki müslüman ve genelce gayri Rus ahali ile temaslarda ve münasebetlerde bulunması, hükûmeti ayrıca uğraştırıyordu. Rus hükûmetinin uygulamak istediği yeni nizamlardan memnun olmayan memurların kıyınçlarından (215) inliyen bu ahali, Kama'nın öte tarafına, yeni nizamlardan kurtulmak için bir sığınak gibi bakmaya alışmıştı. Genelce, Başkurtlukta, Ruslara karşı ayaklanma ruhu Kama'nın beri tarafında yaşayan gayri Ruslar ve hele Tatarlar tarafından körüklenmiştir" (216).

İmdi, Türkleri mahvetmek politikasının tam iki asır boyunca devam ettirildiğini hatırlarsak, bunca mihnetlere katlanıp da varlığını koruyabilen bu Türk kütlelerinin metanetine hayran olmamak kabil midir?

(215) Kıyınç = zulüm.

(216) N. Firsov: "Eski Kazan padişahlığının yerli ahali yeni Rusya'da".

VIII

İKİNCİ KATERİNA GÜNLERİ

A

PUGAÇOV İSYANI VE TÜRKLER

İkinci Katerina günlerinde, 1773-1774 yıllarında patlak veren "Pugaçov isyanı"na, ben yalnız, ona şimalli Türklerin ve başka yerlilerin katışması bakımından temas edeceğim. N. Dubrovin isimli Rus müellifi yukarıda sözü geçen 1755 kıyamından uzun-uzadıya bahsettikten sonra diyor ki: "Ruslar, madenleri bol Başkurt topraklarını zaptetmekte ve oralarda imalâthaneler kurmakta devam ediyorlardı. Meselâ, bakır ve demir imalâthaneleri sahibi İvan Tverdişev, Başkurt Yolay'ın toprağını gasbederek, üzerine imalâthane kurmuştu ki, bu Başkurt, sonraları Pugaçov'un faal koldaşı olmuştur. Yerli ahali bu gibi yağmalara son derece düşman göziyle bakıyor, fakat açıktan-açığa karşı koyamadığından, iyi günleri bekliyor ve elverişli fırsat kolluyordu" (217). N. Firsov ise, "Pugaçovşçına" (Pugaçov hareketi) adlı eserinde (218), Pugaçov isyanından bir müddet önce İdilboyu ve Ural bölgesi yerli ahalesinin durumuna dair şu sözleri yazmaktadır: "İdilboyunda da Tatarlar (Kazan Türkleri, A. T.), Çirmişler ve Çuvaşlar pek fena yaşıyorlardı. Bunu, onların meşhur "Katerina komisyonu"na (219) giden saylavlarına verdikleri talimat göstermektedir. Onlar bu talimatta, makam ve rütbe sahibi olan kimselerin cebir ve zulümlerinden acı-acı şikâyet ediyorlardı. Yerli rençberlere açıktan-açığa zorbalık edenler, yalnız Rus emlak sahipleri

(217) "Pugaçov ve koldaşları", c. 1, s. 277.

(218) Petersburg, Wolf şirketi neşri.

(219) İmparatoriçe İkinci Katerina tarafından 1767 yılında toplanmış ve 1774 senesinde dağıtılmış olan "Yeni kanunlar tasarıları komisyonu"dur.

leri olmayıp, Rus rençperleri de onların izinden yürüyorlardı. Bu sonuncular (Rus rençperleri), yerli rençperlerin tarlalarını, çayırıklarını ve ormanlarını zaptediyorlar ve bu gibi zorbalıklardan şikâyetler daima neticesiz kalıyordu. Bu gibi yağmalar sonucunda bazı "yasaklı" köylerinde, ahali büsbütün topraksız kalmış ve vergileri ödeyemez hale düşmüştü. Yerli ahalinin topraklarını gasbetme, yerli ahali arasında köy proletaryasının vücuda gelmesine de sebebiyet vermiştir ki, böyleleri geçinmek için köylerini bırakıp uzak yerlere

Asi Kazak sergerdesi Pugaçov yakalandıktan sonra kafeste

gitmeye mecbur oluyorlardı (220). Tabiidir ki, bu gibi bir hal, İdil ve Ural bölgesi gayri Ruslarını memnun edemezdi. Bundan dolayıdır ki, zadeler ve ağalar zorbalığından kurtarmayı müjdeleyen bir hareket, onlar tarafından adamakıllı desteklenmiştir. Gerçekten, Pugaçov zuhur edip de, çoktan beklenen "elverişli fırsat" baş gösterince, Başkurtlar "Don atamanı"nın (Pugaçov'un) ilk müttefikleri oluverdiklerinden (221), bütün Başkurtluk, kıyam aleviyle tutuşmuş idi. Bazı tarihçilerin fikrine göre, eğer Başkurtlar bunca ciddiyetle katılmış olmasalardı, "Pugaçov fitnesi" bu derece genişliyemezdi.

Pugaçov, Başkurtlara tam bağımsızlık vadetmiş ve Başkurt topraklarına yerleşmiş olan bütün Rusları oradan kovacağına dair söz vermişti (222). Sahte imparatorun (223) bu gibi çekici vaidleri ile kanatlanmış Başkurtlar, mazlumların müşterek işi olan kıyamın, başarı ile neticelenmesinde olanca gayretleriyle çalışmışlardır. Kazanlı Türkler ve Kazan ülkesinin öteki gayri Rusları da "Pugaçov hareketi"ne büyük bir arzu ile katılmışlardı. 1774 yılının yazında Pugaçov, Kazan'a yaklaştığı sırada, Kazan ülkesindeki köylülerin katılması sayesinde, onun büyüdükçe büyüyen "ordusu" hatırı sayılır bir sayıya, yani 20 bine çıkmıştı (224).

BAŞKURT SALAVAT YOLAYOĞLU : "Pugaçov isyanı" günlerindeki Başkurt kıyam hareketini idare edenler, Yolay ağa ile onun oğlu Salavat-Batır olmuştur. Ancak oğul, babasından fazla yararlıklar göstermekle temayüz etmiş ve şöhret kazanmıştır. Bu tarihî sima hakkında, R. İgnatyev adlı bir Rus müellifinin ciddi irdeleme eseri olan mühim yazısından alarak, burada bir parça tarihî bilgiler vermek istiyoruz (225). İgnatyev'i dinliyelim :

— Salavat Yolayoglu, yalnız Pugaçov'un koldaşı olduğundan dolayı değil, Orenburg ülkesindeki Başkurtların ve diğer müslüman-

(220) N. Firsov: "Pugaçovşçına".

(221) Aleksi Levşin: "Kırgız-Kazak ordaları ve kırlarını tasvir", c. 2, s. 259. Petersburg 1832.

(222) Aşağıda anılacak olan R. İgnatyev'in yazısı.

(223) Pugaçov kendisine imparatoriçe İkinci Katerina'nın boğulmuş olan kocası Üçüncü Petro süsünü vererek meydana atılmıştı.

(224) N. Dubrovin: "Pugaçov ve koldaşları", c. 3, s. 87.

(225) Bu yazı, Kazan üniversitesi yanındaki Arkeoloji Cemiyeti Haberleri dergisinin II. cildinde "Başkurt Salavat Yolayoglu" başlığı altında çıkmıştır. İgnatyev bu konuya dair bilgileri Ufa vilâyet arşivinden almıştır.

ların kıyamında öneyaklık ettiğinden dolayı da, 18. asrın belli-başlı şahsiyetlerinden sayılmalıdır. Başkurtlar, Salavat'ı bu güne kadar hatırlarında tutarlar; onun gücü, cesareti, kahramanlıkları hakkında pek çok hikâyeler ve şarkılar dillerde dolaşmaktadır. Başkurtların anlattıklarına göre, şarkıların çoğu hem irticalci (doğaç), hem şarkıcı olan Salavat'ın kendisi tarafından tertip edilmiştir. Pugaçov isyanının arifesinde Salavat henüz 20 yaşında idiye de, o cesaretle, usta binicilikle ve silâh kullanmaktaki mehareti ve olağanüstü kuvvetiyle tanınmıştı. Babası Yolay, 1768 senesinde Şeytan Ködü ilçesinin ağahına oy birliğiyle seçilmiş idi. Yolay, sadakat maskesi altında Rusluğa karşı son derece düşmanlık hissi besliyor ve öç alma-ya susamış olup, bu hissi oğlu Salavat'a da aşıliyordu. Pugaçov, Başkurtluk'ta faaliyete geçince, mahallî memurlar, Salavat'ı bir takım Başkurtlara baş tâyin ederek, bir kısım pugaçovcuları defetmek için Orenburg taraflarına göndermişlerdi. Ancak Salavat, pugaçovcularla karşı-karşıya gelince onlarla çarpışma yerine, kıyamcılara katılmış ve doğruca Orenburg yakınındaki Berdi köyündeki Pugaçov'un karargâhına gitmiştir. İgnatyev'in anlattığına göre, Pugaçov'la bu mülâkat sırasında Salavat, Don atmanının Başkurtluk ve Başkurtlar hakkındaki bütün tasavvurlarını öğrenmiştir.

Salavat derhal faaliyete geçmişti ki, 1774 senesinin Nisan ortalarında onun komutası altında iki binden ziyade savaşçı bulunuyordu. Ondan sonra o, ayrı-ayrı kıyamcı kümelerini kendi komutası altında birleştiriyor ve saftan çıkanların yerini yeni adamlarla dolduruyordu. O, birkaç defa meşhur general Mikhelson ile de çarpışmıştı. Kıyamcılar, Usu (Osa) kalesini zaptettikten sonra, Salavat adı bir müddet "Pugaçov kıyamı" tarihinden kayboluyor.

Pugaçov yakalandıktan sonra Salavat, Başkurtlukta yeniden ortaya çıkmış ve onun ismi, müstevlilere dehşet vermekte devam etmiştir. Lâkin nihayet, Rus alayları Salavat'ın müfrezelerini yenip kendisini saklanmaya mecbur ettiler.

1775 senesinde Pugaçov Moskova'da vücudu dörde bölünmek suretiyle (226) idam edildikten sonra, Salavat da yakalamp, Kazan

(226) Bu "dörde bölme" ameliyesi, mahkûmun dört uzvunu dört ata bağlamak ve sonra atları kuvvetle sürmek suretiyle yapıliyordu. Bu cezalandırma (idam) şekli başlıca hükümdar katilleri hakkında Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da, İtalya'da ve Rusya'da tatbik ediliyordu. Meselâ, Fransa kralı IV. Henri'nin katili, mülâassıp katolik Ravallac da bu suretle idam edilmişti.

şehrine "Sekretnaya kommissia'ya (Gizli komisyon'a) sevk edilmişti. Babası Yolay da oraya yollanmıştı. Baba ve oğul "Sekretnaya kommissia'da yalnız yedi gün alıkonmuşlar ve sonra Moskova'ya "Taynaya ekspeditsia'ya gönderilmişler. Orada uzun boylu sorguya çekildikten sonra soruşturmayı devam ettirmek için geri Orenburg'a çevrilmişler ve bir müddet sonra Ufa'ya nakledilmişler. Baba-oğul hakkında soruşturma tamam olduktan sonra, mahkeme kararını ilân etmiştir; bu karar gereğince, baba-oğul "malûm olan bütün cinayetleri için" cinayetin işlendiği yerlerde kamçı ile dövüleceklerdi. Kamçı darbelerinin sayısı aşağıdaki tarzda bölünmüştü: Yolay ağaya, Sim imalâthanesi yanında 40, Katav-İvanovskiy imalâthanesi yanında 45, Üst-Katav imalâthanesi yanında 45, Orlovka köyünde 45, cem'an 175 kamçı darbesi indirilecekti. Salavat ise, Sim imalâthanesi yanında 25, Yolay köyünde 25, Karasnoufim'de 25, Kungur'da 25, Usu ırmağı kıyısındaki Yildek köyü yanında 25, cem'an 125 kamçı darbesi yiyecekti. Son cezalandırma yerinden, demek, Yolay-ağa Orlovka köyünden, Salavat ise, Yildek köyünden, etlerine damga vurulup ve burun kanatları yarıp, Ufa'ya gönderilecekler ve oradan da ebedî kürek cezasına katlanmak üzere, Baltık Denizi kıyısındaki Rugervik limanına sevkolunacaklardı. Yolay ile oğlu bu gaddarane kırbaç darbelerini kendilerine hiçbir türlü tıbbî yardım gösterilmeksizin yemişlerdi. 1777 senesinin Eylülünde bu iki mahkûm Ufa vilâyet dairesine çağırılmışlardı. İşte, o sırada mahkûmların etlerine damga vurulmadığı ve burun kanatlarının da yarılmadığı görülmüştü. Bu işleri başarma ödevi kendisine tevdi edilen Tret'yakov adlı memur çağırılıp bunun sebebi sorulunca, memur damgaların, nendense, silindiğini, burun kanatlarındaki yarıkların bitiştiğini, çünkü damga demiri ile maşanın çok eskimiş olduğunu söylemişti. Derhal iki mahkûmun etlerine yeni damgalar bastılar ve burun kanatlarını da yeniden yarıdılar; Tret'yakov da memuriyetinden koğuldu.

B.

MÜSLÜMANLIKT'A UZLAŞMA POLİTİKASI

Rusya'nın aslen Alman olan "aydın" imparatoriçesi İkinci Kate-rina hükümdarlığının ilk günlerinde dahi, şimali müslüman Türk din kişilerinin, mabed ve medreselerinin hukukî durumunda hiçbir değişiklik husule gelmemişti; yani onlar eskisi gibi, henüz hiçbir huku-

ka malik değildiler. İkinci Katerina hükûmeti, 1768 senesinde mahud "Yeni dönmeler kontorası"nı kapatmış, Anna ve Elisabeth'in islâma karşı amansız takip politikasından vazgeçmiş idiyse de, müslümanların dinî ihtiyaçlarına pek o kadar ehemmiyet vermiş değildi. Bu kadın hükümdarın hükûmeti, müslümanlarla anlaşma ve uzlaşma politikasını ancak "Pugaçov kıyâmı"ndan on sene sonra gütmeye başlamıştır. Geçmiş günlerin tecrübeleri ve hâdiseleri açıkça göstermiştir ki, güney-doğu Avrupa Türklerini tamamen ruslaştırmak yahut hristiyanlaştırmak asla kabil olmayacaktır. Onun için 18. asrın sonlarına doğru müslüman dünyasına karşı lâkayd davranma politikasının faydasızlığı ve hattâ zararlılığı gün gibi ayan olmuştu. O zamanın katmerli siyasî-iktisadî halleri de bu alanda faal ve uzlaştırıcı politika gütmeye icbar ediyordu. Bu hallerin bazılarını şimdi anlatmaya başlayacağız :

I. KAZAK-KIRGIZ MESELESİ : Vaktiyle "Deli" Petro, baş dilmacı Aleksiy Tefkilev'e "Kazak-Kırgız Ordası sahrada yaşayan ve tabansız bir il ise de, bütün Asya ülkeleri ve illerinin kapısı ve anahtarıdır" diyerek, eğer Tefkilev bu Ordayı Rusya'ya boyun eğdirmeyi üstüne alırsa, bu yolda harcamak üzere, kendisine bir milyon ruble ödenek vereceğini anlatmıştı (227). İşte, bu "anahtar", ansızın Rusya'nın eline geçivermişti. Mesele şundan ibaret: "Kiçi cüz" (Küçük Orda) Kazaklarının hanı Bulgayır (Ebul-hayır), Cungarya Kalmıklarının çapullarından bizar olduğundan, Rus çarının himayesine sığınmaya mecbur olmuş, yani 1730 senesinde imparatoriçe Anna İon kızına başvurarak, kendi Ordasını Rus uyrukluğuna. (228) kabul etmesini istemişti. Ancak Bulgayır bunun için iki türlü şart koşuyordu : 1 — Hanlık pâyesini Bulgayır evlâdına hasretmek ve 2 — Han için kara gün geldiğinde, Or ırmağı ağzına kurulacak olan kalede sığınmak vermek. Kazak hanının bu ricası sevinçle kabul edildi ve onun isteği üzerine hanlık payesinin Bulgayır evlâdına hasredileceğine dair söz verildi ve hanın sıkışık hallerde sığınabileceği "Orskiy" kalesinin temeli atıldı. Ancak hanları tarafından Rus çariçesine satılmış olan "Kiçi cüz" Kazakları, bu Rus uyrukluğunu asla tanımak istemiyorlar ve hattâ Rusların "güney ülkeleri"ne doğru ilerlemelerine mâni olmaya çalışıyorlardı. Halbuki gerek alış-verişi geliştirmek, gerek siyasî tecessüsleri ilerletmek için Orta Asya ile münasebetler kurmak, 18. asrın son yarısındaki Rus politikasının yüksek amaçların-

dan birini teşkil ediyordu. Rus müellifi Aleksiy Lefşin bu münasebetle diyor ki: "1752 yılında, demek Elisabeth günlerinde, Rusya'nın Nuralı (Bulgayır oğlu) ile münasebetlerinden maksad, asıl Kazak-Kırgız işleri olmayıp, Hive, Buhara, Taşkent memleketlerine ve onlar üzerinden Orta Asya'nın öteki kısımlarına, hattâ o zamanlarda her çeşit servetlerin kaynağı sayılan Hindistan'a kadar ticaret kervanları işletmek için yol açmak idi. Her ne kadar Hindistan, Kazak bozkırlarından pek uzaklarda idiyse de, bu stepleri ele geçirmekle o uzak ülkeye doğru ilk adım atılmış olacaktır. İşte bu yolda Kazak-Kırgız hanının yardımı Ruslar için pek lüzumlu idi" (229). "İkinci Katerina'nın güttüğü bu siyasetin başlıca gayesi, Türkistan'a ticaret kervanları işletmek ve Kırgız steplerini meskûn bir hale koymak olmuştur" (230). Ancak bu gibi çalışıp-çabalamalara rağmen, Türkistan ile alış-veriş münasebetleri 30 yıl müddetince pek az ilerlemişti. Bunun sebebi de Kazak steplerindeki "asayişsizlik" idi. Serkeş kır çocuklarını Rus hâkimiyetine silâh kuvvetiyle boyun eğdirmek ve Orenburg'dan Kongrat'a ve Hive'ye, oralardan da Orenburg'a giden Rus kervanlarına kılavuzluk etmeye zorlamak pek de kolay bir iş değildi. İşte bundan dolayıdır ki, İkinci Katerina hükûmeti 18. asrın 80. yıllarında Kazak-Kırgızlar arasına barış yoliyle sokulma (eski tabiriyle "hulûlü muslihane") çarelerini aramaya koyulmuştu.

1784 senesinde Orenburg ülkesi genel valiliğine, aslen Liflând İsveçlilerinden ve anlaşılan, uzağı gören bir kimse olan baron İglstrom tâyin edilmişti. Bu adamın uygun görmesi üzerine, İkinci Katerina hükûmeti 1785 yılından itibaren Kazak-Kırgız stepleri sınırlarında bulunan Rus şehir ve kalelerine, hazine hesabına camiler tesis etmeye girişmişti ki, aynı senede Orenburg ve Troyski şehirlerinde camiler açılmıştı. Bu camilerin açılma haberini alan Çariçe, baron İglstrom'a mezkûr yılın 14 Eylûlünde gönderdiği fermanında şu sözleri de yazmıştı : "6 Ağustos tarihli raporunuzdan, Troyski ve Orenburg kalelerinde kurulmuş olan camilerin açılması haberini öğrendikten sonra asla şüphe etmiyorum ki, bu gibi umumî mabedler sınırlarımız yöresinde yaşayan göçebe kavimleri de celbedecektir. Bu hal ise, onları ileride serkeşlikten vazgeçirmek için şiddetli tedbirlerden daha tesirli olacaktır" (231). Katerina, aynı yarlıkta genel

(229) "Kırgız-Kazak kirlarını ve ordalarını tasvir", c. 2, s. 200.

(230) Gene orada, s. 299.

(231) "Russkiy Arkhiv" dergisi, yıl 1886, kitap 3, sayı II (Kont İglstrom arşivi).

(227) N. Popov: "V. N. Tatışçev ve zamanı" adlı eseri, s. 173.

(228) Tabiiyet, tebaalık.

valisine, anılan şehirlerde "Kazan medreseleri tarzında Tatar medreseleri" tesis etmeyi, müslüman tacirlerin işlerine yarayacak olan kervansaraylar veya ticaret hanları kurmayı, "müslüman âdetlerine göre, nasıl münasip olacağını Tatarlardan öğrenerek" camilerin çevresine taş duvar çekmeyi de tavsiye etmektedir. Yeni camilerin, ahalinin gelip-gitmesi için kolaylıklı yerlere ve mümkün olduğu kadar büyük, hattâ beş bin kişi alacak derecede geniş inşa edilmesine ehemmiyet vermeyi emretmektedir. Çariçe, Kazak-Kırgız medreseleri için öğretmenleri Kazan Türklerinden getirmeyi teklif ediyor. İglstrom adına gönderdiği başka bir fermanında Çariçe "çeşitli Kırgız kabilelerine mollalar (hocalar) göndermek bizim işlerimiz için çok faydalı olur. Onun için siz Kazan Tatarlarından emniyetli mollaları celbedip oralara gönderin ve onlara Kırgızları bize karşı sadakatta bulundurmak hakkında talimat verin. Bu mollaları oralara gönderirken, onlara bir parça para da verebilirsiniz ve bize hizmet uğrunda üstlerine aldıkları görevlerini doğruluk ve özen ile başardıkları takdirde daha büyük mükâfatların da verilebileceğini vadetersiniz" demektedir.

Bütün bunlardan görüldüğü üzere, İkinci Katerina hükûmeti, din ve okuma-yazma hâmilîği maskesi altında molla ve muallimleri Rus hükûmeti menfaatine, propagandacılar ve siyasî ajanlar gibi kullanmak istemiştir. Bu molla ve muallimlerin, kendilerine Katerina ve İglstrom tarafından tevdi edilen ödevlerini ne derece ve nasıl başardıklarını bilmiyorsak da, şurası açık ve malûmdur ki, baron İglstrom, Kazak-Kırgız ili idare tarzını büsbütün değiştirmeye karar verip, Nurali hanı Ufa'ya sürmüş, Bulgayır han oğullarıyla Sırım-batır arasında cereyan eden kavgaları olanca gayretiyle körüklemiş ve Kırgızları "tedip etmek" için iki-üç defa Rus askerleri sürmek zorunda kalmıştır.

2. RUSYA'NIN GÜNEY VE BATIDAKİ HEDEFLERİ : Bundan başka, o zamanki Rusya'nın güney ve batı yönünde pek mühim ve ciddi hedefleri vardı. İkinci Katerina Rusyası, Osmanlı devletiyle bir defa çarpışmış ve Küçük Kaynarca barış muahedesi gereğince, Kırım ile Kuban'ın "bağımsızlığını" sağlamıştı. Lâkin yakın gelecekte Türkiye ile yeni bir çarpışmanın vuku bulacağını Rusya hükûmeti pek iyi biliyordu. Kırım'ın sözde bağımsızlığı, elbette onu Rusya'ya büsbütün ilhak etmenin bir önsözü olmaktan başka bir şey değildi. Gerçekten, Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra Rusya, "bağımsız" Kırım'ın iç işlerine yüzüstüce burun sokmağa başlıyor ve

nihayet, 1783 senesinde tek taraflı bir kararla Kırım'ın Rusya imparatorluğuna katıldığını ilân ediyor.

Batı yönünde ise, Katerina Rusyası, Polonya işleriyle pek ziyade uğraşıyordu. Bilindiği üzere Katerina hükûmeti, sistematik bir şekilde Lehistan işlerine karışıyor ve bu ülkede entrika çevirmekle ve fesad karıştırmakla meşgul oluyordu. Tâ ki bu memleketi parçalamak işi sonuna erdirilsin ve bu parçalamada Rusya "arslan payı" kapsın!..

"Pugaçov fitnesi"nden iyi bir ders alan Katerina hükûmeti, güneyde ve batıda bu gibi önemli teşebbüsleri varken, tabii, devletin doğu vilâyetlerinde huzur ve güvenin hüküm sürmesini arzu ederdi ve oralarda Rus imparatoriçesinin Vistül ve Karadeniz kıyılarına doğru büyük bir hızla yürüyen "zafer arabası"nın tekerleklerine değnek sokacak bir hâdisenin başgöstermesini asla istemezdi.

İşte, bu gibi mühim siyasî-iktisadî âmillerdir ki, İkinci Katerina hükûmetini, müslüman Türklere dinî işler alanında bir parça hoşgörülük politikası tatbik etmeye zorlamıştır. Hakikatte, İkinci Katerina'nın müslümanlar hakkındaki politikası, ondan evvelki iki imparatoriçenin (Anna ile Elisabeth'in) politikasına benzemiyor idiyse de, tarihte yeri olan bir kavmi tatmin edecek mahiyette de değildi. Bunu aşağıda yazdıklarımızdan göreceğiz.

3. "ORENBURG MUHAMMEDİ RUHANİ MECLİSİ" : Rusya'nın güney-doğusunda yaşayan müslüman Türklere, Katerina hükûmetinin ne derece kuşkulandığı, imparatoriçenin baron İglstrom'a 1787 senesinin Eylûlünde, demek, ikinci Türk-Rus harbi başladıktan sonra yazdığı emirnamelerinde açıkça görülmektedir. Bu fermanların birinde (10 Eylûl tarihli) şu sözler de vardır: "Tebaamızdan olup da, sizin idareniz altındaki vilâyetlerde yaşayan veya o bölgelerde göçüp konmakta olan halka karşı pek ihtiyatlıca muamele ediniz; sakın, onlara cebir ve tazyik yapılmasın; yapıldığı takdirde, onlara kanun gereğince haklarını aramaya müsaade edilsin!" (232). Aynı gün ile tarihlenmiş olan başka bir fermana ise şu sözler yazılıdır: "Şunu da ilâve etmeliyiz ki, bu halk arasında, din-dâşları yahut diğer kötü niyetli adamlar tarafından bizim için zararlı kışkırtmalar ve telkinler yapılmasın! Buna pek dikkat ediniz! Zararlı telkin ve propagandaları tâ iptidasında ve mümkün olduğu

(232) Kont İglstrom arşivi ("Russkiy Arkhiv" dergisi, yıl 1886, kitap 3, sayı 11.

kadar hafif çarelerle kesmelisiniz!" (233). 27 Eylül tarihli başka bir buyrultuda Kafkasya valisine gönderilen bir fermanın sureti İglstrom'a da gönderildiği bildirilerek deniliyor ki: "Muhammedî şeriatı tutan halkı pek dikkatle gözetlemek ve onlar arasındaki herhangi bir harekete karşı tetikte bulunmak hakkında Kafkasya valisine gönderdiğimiz fermanın bir kopyasını size de gönderip, bunda yazılan talimat gereğince hareket etmeyi emrediyoruz" (234).

Katerina, müslümanlara olan "âtıfet"ini tamamlamak için, genel valisi olan baron İglstrom'un uygun görmesi üzerine, ikinci Türk-Rus harbinin tam kızıştığı günlerde, yani 1788 yılının 22 Eylülünde "mollaları ve diğer müslüman ruhanîlerini tâyin ve Rusya'da yaşayan müslüman ruhanî görev sahiplerini idare etmek için, Ufa şehrinde bir ruhanî meclis kurmak hakkında" İglstrom adına bir ferman çıkarmış ve aynı zamanda Rusya'daki bütün müslümanlar için müftü tâyin etmek hakkında Senato'ya da bir ferman vermiştir (235). Gerçekten, 1789 senesinde İglstrom, Ufa şehrinde rusça adı "Orenburgskoye mogametanskoye Dukhovnoye Sobraniye" olan "Orenburg muhammedî ruhanî meclisi"ni açmıştır.

Bu islâm dinî kurumunu açarken, Katerina elbette kendisinin siyasî emellerini ön plânda tutmuştur. Bu, şundan da açıkça görülüyor ki, müslümanlar için açılmış olan bu dinî kuruma bir başkan seçmeyi müslümanların kendilerine bırakmak şöyle dursun, hükûmet tarafından müftü tâyin edilirken, onların reyi bile alınmamış, hükûmetin kendisi Rusya'nın siyasî emellerine hizmet eden bir mollayı seçip, müslümanlar için müftü tâyin edivermiştir. Bu, Kargalı kasabası hocasının bizim görüşümüzden menfur olan "hizmetler" başardığı, Rus hazinesinden aylık aldığı ve bu "hizmetleri" vasıtasıyla rütbe ve pâye aradığı, Katerina'nın İglstrom'a yazdığı yarlıklarından anlaşılmaktadır. İmparatoriçe 1785'te 7 Nisan tarihiyle yazdığı bir emirnamesinde diyor ki: "Ufa namestniçestvo'su" (236) nda Kargalı

(233) Gene orada.

(234) Gene orada.

(235) İkinci Katerina'nın bu fermanları "Rusya imparatorluğunun tam kanunlar mecmuasının 12. cildinde 1671 ve 1672 rakamlarla dercolumuştur.

(236) Vaktiyle, sonraları peyda olan Orenburg, Ufa, Samara ve Simbir illeri toptan bir tek idâreye tabi idiler ki, idare merkezi kâh Ufa'da, kâh Orenburg'da bulunduğundan, aynı ülke bazan Orenburg ülkesi (Orenburgskiy kray) diye, bazan da "Ufa-Simbir namestniçestvosu" diye anılmaktadır. Katerina devrinde kurulan islâm dinî meclisinin Ufa'da bulunduğu halde, "Orenburgskoye" diye adlanması işte bundan ileri gelmektedir.

(Said kasabası) ahundu Mehmed-Can Hüseyinoğlu'nu, ehliyetinden dolayı, uygun gördüğünüz tarzda, oralardaki sınır işlerinde ve dış ülkelere dair hizmetlerde kullanınız! Kendisine yıllık 150 ruble maaş verirsiniz" (237). 1786 senesi 9 Ağustosunda verilen yarlıkta ise, şöyle denilmektedir: "Maiyetinizde sınır işlerinde ve oralardaki başka hizmetlerde kullanılmak için tutulan Ahund Mehmet-Can Hüseyinoğlu'nun özenle iş görmesi hakkında şahadetinizden dolayı maaşını 300 rubleye çıkarmayı emrediyoruz" (238). Aynı senenin 2 Kasımında verilmiş olan yarlık ile, bu ahundun maaşına, daha 200 ruble zam yapılmış ve kendisine bir de "Orenburg ülkesinin birinci ahundu" unvanı verilmiştir (239).

Ufa'da dinî meclis açılınca, işte bu ahund, müslümanların dinî reisi tâyin edilmiştir. Bu adam müftü olduktan sonra dahi Rus hükûmetine siyasî ajanlık etmiş galiba. Kazanlı müverrih Şehabeddin Mercanî birçok hâdiseleri, zaman ve ahval icabı, yalnız imâ ile anmak âdeti üzere, birinci kısım "Müstefad-al-ahbar"ında, Kazak-Kırgız hanlarından bahsederken, bazı Kazakların Mehmed-Can müftününün nasihatları neticesinde Rusya uyrukluğuna girdiklerini bir-iki kelime ile zikredip geçmektedir. Bu müftünün 1797 senesinin Ağustosunda, demek imparator I. Pavel günlerinde, Kobda suyu kıyılarına giderek, İglstrom'un tertip ettiği plân gereğince, Kazak-Kırgız danışma meclisini açtığını ve "Kazakların gidişlerini ve hareketlerini gözetlemek için" bir müddet orada kaldığını da A. Lefşin yazmaktadır (240).

Dikkate değer bir haldir ki, Katerina hükûmeti Kazak-Kırgızlar için step sınırlarında camiler ve merdeseler açtırdığı halde, bu müslümanları Ufa dinî meclisi dairesinin dışında bırakmıştır. Hattâ sonraları "Kiçi Cüz" ile "Orta Cüz" (Sibirya) Kazaklarının muhtariyet idaresi büsbütün kaldırıldıktan, Cayık (Ural) ırmağının öte tarafı "dış"lıktan "iç"liğe döndükten sonra dahi Rus hükûmeti, Kazak-Kırgızlar için ne ayrı bir dinî idare kurmuş, ne de onları Orenburg dinî meclisine ilhak etmiştir. Çünkü öteki, hükûmet hesabına cami ve medreseler tesis etmeler, "Ruhanî meclis" kurmalar, hepsi yalnız henüz Rus boyunduruğu altına düşmemiş olan müslüman Türkleri avlamak gayesiyle alınan "siyasî tedbirler"den başka bir şey

(237) Kont İglstrom arşivi.

(238) Gene orada.

(239) Gene orada.

(240) "Kırgız-Kazak ordaları ve kırlarını tasvir" adlı eseri, c. 2, s. 319.

değildi. 18. asır çıkarken ise, artık bu gibi "tedbirler"e ihtiyaç kalmamıştı.

4. DEVLET OKULLARINDA TÜRK DİLİ : Müslüman Türkler arasına "barış yoluyla sokulmak" tedbirlerinden biri olmak üzere, Kazan'da 1758 yılında, demek, imparatoriçe Elisabeth zamanında, açılmış olan ilk (birinci) Rus gimnaziasında (klâsik lisesinde), 1768 yılının 12 Mayısında, yani okulun açılmasından 10 yıl sonra, İkinci Katerina tarafından çıkarılan bir fermanla "Tatarcadan rusçaya ve tersine tercümeler yapacak usta dilmaçların lüzumunu göz önünde tutarak", bir Türk dili sınıfı açılmıştı. Bu okulda Türk dili öğretmeniği uzun zaman irsî olarak Türk Halfaoğulları (Halfin'ler) ailesinde kalmıştır (241).

(241) Şöyle ki: İlk türkçe öğretmeni olarak Said Halfoğlu tâyin edilmiş, ondan sonra 1785 yılında bu görev, onun oğlu İshak Halfaoğlu'na geçmiş; 1812 senesinde ise, bu memuriyet İshak'ın oğlu İbrahim'e intikal etmiştir. Halfaoğulları bu ödevi görürken, talebeleri için bazı ders kitapları da yazmışlardır. 1812 yılında İbrahim Halfin, Kazan üniversitesinde Türk dili hocalığına da tâyin edilmiş ve 1823 yılında ise, üniversitenin Şark edebiyatı profesör muaviniğine seçilmiştir.

IX

II. KATERİNADAN SONRA

A.

19. ASRA GİRERKEN VE İLERİSİ

ŞARK KİTAPLARI BASILIYOR : Kazan I. gimnaziasında Şark dilleri öğretimi, Şark kitapları basmayı da icap ettirmiştir. Bir de 18. asrın sonlarına doğru Kazan Türkleri hükûmete başvurarak, islâm dinî-ahlâkî kitapları basmak için Kazan'da Arap harfleri kasalarını da içine alan bir basımevi açılmasını istemişlerdi (242). İşte, bu sebeplerden dolayı hükûmet, Petersburg'daki "Asya matbaası"nın iki tezgâhdan ibaret olan bir bölümünü Kazan'a gönderip, I. Kazan gimnaziası idaresine vermişti. Bu suretle Kazan'da Arap harfleriyle ilk matbaa 1801 senesinde, demek imparator I. Aleksandr zamanında açılmış oldu. Basımevinin lise idaresinde kaldığı 26 yıl içinde, Arap harfleriyle basılan kitapların çeşidi pek azdır.

1829 yılında ise, bu matbaa Kazan üniversitesine nakledilince yenilenmiş ve bütünlenmiştir. 1840 yılında Alman Lüdwig Schwez, hususî bir basımevi açmış; 1843 yılında ise, Türk Rahimean Saidoğlu da bir matbaa kurmuştur. Bu zat 1843-1862 yıllarında 30 defadan ziyade Kur'an ve "Heftyek" (Kur'anın yedide bir kısmı) basmıştır. Bu hususî basımevlerinde Arap harfleriyle pek çok risaleler ve yapraklar tab'olunmuştur ki, bunların ucuz kâğıda basılmış olan kitapları, üniversite matbaasında basılan kitaplara nisbeten daha ucuz satıldığından, fakir ahalinin satın alınması için daha elverişli olmuştur. Gene o sıralarda Kazan'da, Türklerden Çukin ve Yahyaoğulları'nın taşbasmaşanesi de vardı ki, orada 1860 yılında bir Tecvid ve

(242) V. Vladimirov : "Kazan 1. gimnaziası hakkında tarihî yazı" c. 1, s. 71.

1861'de ise, Abdül-hakim Abdurresidoğlu tarafından çizilmiş olan bir Avrupa ve Asya kıt'aları haritası da basılmıştır.

KİTAPLAR BASILMASININ NETİCELERİ : 18. asrın sonlarında islâm dini, Rus hükûmeti tarafından tanınıp, yukarıda gördüğümüz gibi, bir islâm dinî meclisi kurulmuş idiyse de, bu hal sadece Rus hükûmetinin islâm dinine ve müslüman din kişilerinin hükûmetle olan münasbetlerini bir dereceye kadar yoluna koymuştur. Yoksa yalnız bu yüzden oradaki Türk müslüman ülkelerinde islâmiyetin kuvvet bulmasına, okuma-yazma işlerinin genişlemesine, düzenlenmesine yol açılmış değildir. Eğer Ufa Ruhanî Meclisine mektepler, kurslar açmak, ders kitapları yazdırmak için hukuk ve ödenek verilmiş olsaydı, elbette mezkûr işlere de yol açılmış olurdu. Halbuki bu islâm kurumuna mektepler açmaya teşebbüs hakkı verilmek şöyle dursun, mevcut öğretim yurtlarına nezaret hakkı bile verilmemiştir. Bu islâm dinî kurumunun yetkileri Rusya imparatorluğu kanunları "svodu" (code)nun 11. cildinin 1. parça, 4. kitap, 2. kısım, 2. faslının 1424. maddesinde gösterilmiştir. Orada, mekteplere nezaret denilen şeye telmih bile yoktur (243). Ruhanî meclise mahalle imamları namzedlerini imtihan etmek hakkı verildiği halde, bu Meclisin, bilgili ve ehliyetli hocalar yetiştirmek ve halk arasında okur-yazarları çoğaltmak teşebbüslerinde bulunma yetkisi ve hakkı yoktu. Zaten Meclisin bu gibi teşebbüslerde bulunduğu da malûm değildir. Yalnız hükûmetin görmemezlikten gelmesi sayesinde, yaşayan islâm mektep ve medreseleri, eskisi gibi, bilgisi kıt hocaların elinde kalmıştı ve yazma dinî kitaplar da pek azdı.

İşte, böyle bir zamanda Kazan'da islâm kitaplarının basılmaya başlaması tam zamanında olmuştur. Kazan'da Buraşoğlu idaresindeki matbaada basılan Kur'an, "Heftyek", "İman şartı" (İlm-i hal) ve başka kitaplar çabuk ve geniş mikyasta yayılmaya başlamış ve matbu kitaplara istek gün geçtikçe artmıştır. Bu artış, matbu kitapların yıllık istatistiklerinden açıkça görülmektedir. Basma kitaplar çoğalınca, mollalar epey canlanmış ve halk arasında okur-yazarların sayısı da artmaya başlamıştır. Bu münasebetle profesör Karl Fuks diyor ki: "Mollalar Kur'an öğretilerini yalnız şehirlerde değil, en fakir köylerde dahi pek başarı ile dağıtıyorlar. Hemen hemen her bir molla'nın evi bir mekteptir ki, orada Arap dili öğre-

tiliyor, Kur'an ve Şariat hükümleri anlatılıyor" (244). 1853'ten 1859 yılına kadar geçen 7 yıl içinde Kazan'da basılmış olan Kur'an, "Heftyek" ve "İman şartı"nın sayısını gösteren rakamlar, Akademi âzasından Dorn'u hayrete düşürmüştü (245). Çünkü bu müddet içinde 82.300 nüsha Kur'an, 165.900 nüsha "Heftyek" ve 77.500 nüsha "İman şartı" basılıp dağılmıştır (246).

19. asrın ilk çeyreğinde Kazan müslüman Türklerinin fikir ve dirayet erbabını, İdilboyu müslümanları arasına dinî kitapları fazlaca yaymaya başka bir olay da sevk etmiş deniliyor. Kazan'daki I. gimnazia matbaası hakkında Karl Fuks şu sözleri yazıyor: "Bible Cemiyetlerinin Rusya'daki faaliyeti zamanlarında ben "Asya matbaası"nda ayrıca göze çarpan çalışmanın şahidi oldum. O sıralarda Tatarlar kendi dinî kitaplarını, tıpkı bizim gibi, büyük bir gayretle neşrediyorlardı". Yukarıda birkaç defa adı anılan papas Y. Malov ise, şöyle yazmaktadır: "O zamanki haller, müslümanları bu kitap basmak işinde ayrıca ciddiyet ve özen ile çalışmaya sevk ediyordu. Bilindiği üzere, 19. asrın ilk on yılında Rusya'da "Bible Cemiyetleri" kurulmuştu. Bu cemiyetlerin bazıları doğrudan doğruya müslümanlara ve diğer gayri Ruslara karşı misyonerlik hedeflerini göz önünde tutuyordu. Meselâ, 1815 yılı Eylülünün 18'inde Astrahan'da da bir "Bible cemiyeti" kurulmuştu (247). Bu Astrahan Bible cemiyeti'ne benzeyen bir "Bible cemiyeti" 1818 yılı 2 Ocak'ta Kazan'da da açılmıştı. İşte bu cemiyetler, hristiyan dinî kitaplarını, "nurlandırmak" istedikleri kavimlerin dillerine çevirip, basıp dağıtmaya başlamışlardı. Bu Rus ve İngiliz "Bible cemiyetleri"nin faaliyetini müslümanlar elbette sezmeden kalamadılar; onlar, bu cemiyetlerin kimlere karşı faaliyette bulunduğunu pek iyi anlayıp, bu

(244) "Kazan Tatarları" adlı eseri, Kazan 1844, s. 23-24.

(245) "Bulletin de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersbourg" daki yazısında.

(246) Prof. Karl Foigt'e göre, o günlerde Kazan'da basılan islâm dinî kitapları Türkistan şehirlerine kadar gitmiştir ("Kazan üniversitesi ilmi yazıları" dergisinin 1853'te çıkmış olan 2. kitabındaki "1842'den 1852'ye kadar olan 10 yıl içinde Kazan üniversitesinde Asya dilleri öğretiminin seyrine ve başarısına bir nazar" başlıklı makalesi).

(247) Dağıstan'da Derbend şehrinde hacı Kasım Kâzım-beğin oğlu olup, mükemmel medrese tahsili görmüş olan Mehmed-Ali mirza, Astrahan'da İskoçya Bible cemiyetinde çalışan misyonerler ile temasları neticesinde 1823 yılının yazında hristiyanlığı kabul etmiş ve Aleksandr adını almıştı. Aleksandr Kâzım-Beg'in, Kazan ve Petersburg üniversitelerinde Türk ve Fars dilleri hocalığı, tarihe ve dile dair eserleri erbabınca malûmdur.

(243) Halbuki Kırım "Dukhovnoye pravleniye"sine (Dinî idaresi'ne) mektep ve medreselere nezaret hakkı verilmiştir (Kanunlar mecmuasının aynı 11. c. in 1. parça, 1. bölümündeki 1384, 1388-1389. maddeler).

düşman kuvveti defetmeye çalıştılar ve Bible cemiyetlerine nisbeten daha çok iş gördüler. "Asya matbaası"nda basılıp çıkan kitaplar yalnız müslümanlar tarafından okunmayıp, hristiyanlığa geçmiş olan Tatarlar arasında da yayılarak, onların kalblerine eski dinlerine dönmek duygusunu aşıladı" (248).

YENİDEN İSLÂMA DÖNMEK HAREKETLERİ : Matbu islâm dinî kitaplarının çoğalması ve islâm mahallelerinin yeniden örgütlenmesi, 19. asırda, vaktiyle zorla hristiyanlığa döndürülen Türkler arasında kuvvetli, yeni bir hareket doğurmuştu ki, o da büyük bir ısrarla geri islâma dönmek hareketidir. Hristiyanlığa döndürülmüş olan kardeşlerinden ayırmak amacıyla müslüman Türkleri başka yerlere nakletmek işi, 18. asrın sonlarına doğru hayli gelişmişti. Şöyle ki: Bir köyde hristiyan Türklerin sayısı köy ahalisinin 10'da birinden fazla olmadığında, onlar da, müslüman Türkler de başka yerlere nakledilmiyorlardı. Malov'un fikrine göre, islâm dinî kitapları çoğalınca, müslümanlar hristiyan kardeşlerini geri müslümanlığa çevirmek fikrine gelmişler ve 19. asrın başlarında bazı mollalar-abızlar "kireşin" denilen hristiyan Türkleri islâma meylettirmeye başlamışlar. 1908 yılında bu faaliyeti gören hükûmet "kireşinleri" hristiyanlıkta alıkoymak maksadiyle bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Meselâ, Nijni-Novgorod piskoposu İkinci Binyamin zamanında mollalara "kireşin"leri baştan çıkarmaya imkân verilmemesi hakkında hükûmetin bir emri çıkmıştı. Nijni vilâyetinde başlayan müslümanlığa dönme hareketi, bir müddet sonra Kazan ilinde de belirmiştir. Malov'un iddiasına göre, matbu islâm kitaplarının çoğalması müslümanlar arasında islâm propagandası arzusunı uyandırmış ve bunun neticesinde müslümanlığa "sapma" hareketi gün geçtikçe artmış ve genişlemiştir.

Hükûmet bu harekete karşı bir tedbir olmak üzere, yeniden islâma dönmek isteyenleri örgütlemek için muhtelif yerlere papaslar göndermeyi emretmişti. Bu arada Kazan piskoposu valilere başvurarak, öğütçü papaslara devlet memurları tarafından yardım edilmesini rica etmişti. 1827 senesinde ruhanî öğütçüler, "ispravnik" (kaymakam)lar, "dvoriankiy predvoditeller" (zadeler şefleri) ve polis komiserleri ile birlikte islâma dönmek arzusunda ve teşebbüsünde bulunan Türkleri örgütlemeye başlamışlardı. Her "prihod"ta (mahallede) zorla kiliseye toplanılan ahaliyi bir taraftan "ruhanî

(248) "Pravoslavniy Sobesednik" dergisinin 1868 yılı Temmuz nüshası.

babalar" öğütüyorlar, öte taraftan dünyevî ağalar tehdit ediyorlardı. O günlerde "mukreh" Türkler (yani zorla ortodoks addedilen müslümanlar) son derece metanetle mukavemet etmişler ve bu yüzden çok ağır mihnetlere katlanmışlar. Gerek devlet memurları, gerekse öğütçü papaslar, merkezden gelen emir gereğince, islâma dönmek teşebbüsünün rehberlerine pek ziyade dikkat eder, onları daima gözetlerler, onların köylerinde bulunmayanlarını başka yerlerden arattırırlar, ahali ile münasebetlerini kesmeye çalışırlar, ele geçen ve "suçu" isbat edilen rehberleri "ibretâmiz" cezalara çarptırırlardı.

Bir de rehberleri ve "dalâlet"te ısrar edenleri sıkı ve sürekli "öğüt" altında bulundurmak amacıyla uzak manastırlara götürüp aylarca ve yıllarca hapsederlerdi.

Vaktiyle zorla ortodoksluğa çevrilenlerin yeniden islâma dönmek hareketleri, bütün 19. asır boyunca şaşılacak derecede bir ısrarla devam etmiştir. Bu asrın ikinci yarısında islâma dönmek isteyenleri örgütleme işini idare edenler arasında, ora Türklerince adı ve işleri pek malûm olan müsteşrik profesör Nikola İlmenskiy ve bu eserimizde adı birkaç defa anılan muharrir papas Y. Malov da bulunuyordu. Bu sonuncusu 1866 yılının Eylülünde Mamadış ilçesindeki Yılış köyüne "örgütleme" maksadiyle bizzat giderek bir ay kadar kalmış ve bu "örgütleme" işinin seyri hakkında mufassal günlük hâtıralar yazmıştır (249). Bu "örgütleme" işlerinde daima aynı usul uygulanmıştır. Daha son zamanların "örgütleme" faaliyetine dair madam Çeçerina aşağıdaki sözleri yazmaktadır: "Geri islâma dönmek isteyenler hakkında mahalle papası consistoire'a haber verir. Orası ise, işi inceledikten sonra şöyle bir karar çıkarır: 1) Mahallî polis merkezine ihbar etmek; 2) Hemen örgütlemeye girişmek. Şöyle ki: Polis merkezi bu haberi alır-almaz "stanovoy prisatv (bucak polis müdürü), "ispravnik" (kaymakam), vali muavini ve hattâ valinin kendisi harekete geçerler. Şahidlerin şهادetleri alınır, zabıtlar tutulur ve her çeşit işkenceler başlar; bazan bütün bunlar zindana atılmak ve uzak Sibirya'ya sürülmekle sona erer. Tabiatıyla bu gibi hallerde consistoire kararının ikinci (yani örgütlemeye dair) maddesini uygulamak kabil olmuyor" (250).

(249) Malov'un bu "Hâtıraları" Kazan Ruhani Akademisi yayınlarından olan "Pravoslavniy Sobesednik" dergisinin 1871 senesi Kasım ve Aralık ayları nüshalarıyla 1872 yılı Ocak ve Mayıs ayları nüshalarında çıkmıştır.

(250) S. Çeçerina: "İdilboyu gayri Ruslarına dair yol hatıraları" adlı eseri, Petersburg 1905.

İşte, hükûmetin bu gibi şiddetli tedbirleri yüzünden "yeni dönemler" in bir kısmı 19. asırda dahi müslümanlıklarını kanunileştirememişler ve eskisi gibi, dıştan ortodoks ve içten müslüman oldukları halde 20. asra geçmişlerdir. Bu gibilerin bir kısmı 1905-1906 senelerinde kısa süren hürriyet günlerinde müslümanlığa dönebilmişlerdi. 1917 inkılâbından sonra ise, islâma dönmeyi isteyip de, dönmeyen "kireşin" artık kalmamış olsa gerektir. Ondan sonra dahi islâma dönmemiş olan ve kendilerini "kireşin" adıyla adlayan bir zümre Kazanlı Türkler ise, islâmdan pek uzaklaşmış bulunan yahut da hristiyanlığa islâmdan değil de, şamanilikten dönmüş olan "eski kireşinler" olsa gerektirler. Bugün Tatar ve Başkurt Sovyet cumhuriyetleri'nde yaşayan bu hristiyan Türkler kendilerini Türkten ayrı bir ekalliyet saymaktaymış. Bunların, Kazanlı Türklerin bir zümresinden başka bir şey olmadıkları halde, kendilerini rusça "vaftizlenmiş" mânasına gelen "kreşçonıy" kelimesinden bozma "kireşin" adıyla tesmiye etmeleri, milliyette dinin de ne gibi büyük bir rol oynadığını göstermiyor mu? Bu hristiyanların sayısı 1920 senelerinde ancak 200 binden ibaretti (251).

İslâm, bizim birçok millî manevî kıymetlerimizi unutturmuş ve ortadan kaldırmıştır. Bunlar içinde müslümanlık için zararsız, millî bakımdan çok değerli olanları da vardır. Kazan yurdunda cahil hocalar, tâ son zamanlara kadar Türklerin "Saban toyu", "cıyın" gibi millî halk bayramlarına boyuna hücum ediyorlar ve onları din ve şeriat adına yasak etmek istiyorlardı. Birçok millî havalarımız, nağmelerimiz, türkû ve şarkılarımız ve diğer millî folklor eserleri ve bazı güzel âdetlerimiz, geleneklerimiz ve göreneklerimiz, millî giyimlerimiz, cahil hocaların sakat dinî görüşlerine kurban olup gitmiştir. Bunları araştırmaya başlarsanız, yolsuz, ıssız bir çöle düşmüş adam gibi, sergerdan olup kalacaksınız. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki, bazı tedkikçiler, İdilboyu Türklerinin millî hassalarını ve folklor eserlerini bu müslüman olmayan "kireşinler" arasında araştırmışlardır. Meselâ, Macar dilcisi Szentkatolnai Bálint Gálor'un "Kazani-tatâr neylvtanulmânyok" (Kazan tatarcası üzerine dil araştırmaları) adlı eserindeki halk edebiyatı materyalleri hep "kireşin"ler arasından toplanmıştır (252).

(251) Alimcan Şeref: "Tatar-Başkırtlar ve Tatar cumhuriyeti" adlı risalesi, Kazan, 1920.

(252) Bálint'in bu eseri şu 3 kısıma ayrılmıştır: 1) Szövegek es fordítás (metinler ve tercümeleri), Budapeşte, 1875. 2) Kazani-tatâr szotâr (Kazan ta-

Bir de Kazanlı tarihçi Şehabeddin Mercanî 1. kısım "Müstefad-al-ahbar"ında (253) : "Kireşin denilen tatar taifesinin dili ve erkeklerinin giyimi, müslümanlarınkı gibi olduğu halde, kadınlarının giyiminin müslüman kadınların giyimine benzememesi neden ileri geliyor acaba? Yoksa eski zamanlarda müslüman Türk kadınlarının da giyimi aynı biçimde olup, yavaş-yavaş değişerek, eski biçim yalnız kireşin kadınlarında kalmış mıdır?" diyerek, epey merak uyandırıcı bir meseleye temas edip geçmektedir. Ben ise, müslüman Kazak-Kırgızlar arasında işittiğim "Tiye birsin!" sözünün kireşinler arasında dahi kullanıldığını bir kitapta okuyup hayret etmiştim (254). Her halde İdilboyu Türkleri arasında folklor eserleri, eski akideler, âdetler, gelenekler ve görenekler üzerine irdelemeler yaparken, bu hristiyan Türkleri (kireşinleri) de hatırdan çıkarmamak faydalı olacaktır.

B.

BU TÜRKLERDEN KALA-KALA NE KALDI?

KAZAN TÜRKLERİNİN DAĞILMASI : Yukarıda oldukça mu-fassal surette anlattığımız korkunç dinî tazyikler, siyasî takipler ve iktisadî yağmalar neticesinde Kazan Türklerinin birçokları atayurdunu terketmeye muhtar kalmışlardır. Bundan dolayıdır ki, onlar Başkurt ülkesine, Ar kavmi ormanlıklarına, İdil nehrinin aşağı akımına, Ural Dağı'na ve ötesine, Batı Sibirya'ya, Kazak-Kırgız bozkırlarına ve daha sonraları Türkistan ve Yedisu ülkelerine yayıldıkça-yayılmışlardır. Kazan yurdunda uygulanan bu baskılar, sıkıştırmalar ve yağmalar yüzünden sadece müslüman Türkler değil, müslüman olmayan Çuvaş Türkleri, Fin kavimlerinden Çirmişler, Arlar ve Modovaların da bir bölüğü öz ocaklarından ayrılmaya mecbur olmuştur. Başkurtluğa sığınmış olan Kazanlı Türklerle, Ar ve Çirmişlerden o ülkede "Tipter" adlı yeni bir sınıf peyda olmuş-

tarcasının sözlüğü). Budapeşte, 1876. 3) Kazani-tatâr neylotan (Kazan tatarcasının grameri), Budapeşte, 1877. Bu eser Macar Ulûm Akademisi tarafından yayınlanmıştır.

(253) s. 31.

(254) Müslüman Kazak-Kırgızlarda bir ölüyü hatırlayıp bir şey yemeye veya içmeye başlarken, yiyeceği yahut içeceği ağza yaklaştırırken "Tiye birsin!" diye dua etmek âdeti vardır. Bu âdetin "kireşinler"de de bulunduğunu meşhur misyoner Ostroumov "Tatarca-Rusça sözlük" adlı kitabında yazmıştır.

tur ki, bu, onların etnik olmayan müsterek ismidir. Ar (Votyak) ülkesine iltica etmiş olan Kazanlıların bir kısmı, zorla hristiyanlığa döndürülmekten oralarda da kurtulamamıştır. Bugün Viatka ili Galazov ilçesinde yaşayan ve arca konuşan "bisrimen" denilen küçük bir topluluk oralarda cebren ortodoksluğa çevirilmiş olan kaçak Kazanlıların kalıntısı imiş. Hattâ "bisirmen" kelimesinin "basurman" sözünden ve bunun ise "müsülman" kelimesinden bozulmuş olduğu aşikârdır (255).

Arada (18. asırda), zamanımızdaki Amerika'ya ve Avustralya'ya göçmeler kabilinden belirli bir plâna göre, hattâ hükûmetle anlaşarak, yapılan göçmeler de olmuştur. Meselâ, bugünkü Orenburg Kargahı (Said kasabası) nı kurmuş olan Said ağa Hayalî'nin 1750 senesinde Kazan ülkesinden 200 aileyi göçürmesi, işte bu kabilinden bir muhacerettir. Bu 200 aile imparatoriçe Elisabeth zamanında kendilerine geniş topraklar verilmek, askere alınmamak, dinlerine dokunulmamak gibi şartları hükûmete kabul ettirdikten sonra, ancak Orenburg yakınındaki Sakmar suyu kıyılarına göçmeye muvafakat etmiştir. Bu Türkleri oralara bu gibi elverişli şartları kabul ederek göçürmesinde hükûmetin de elbette bazı siyasî ve iktisadî emelleri vardı. Şöyle ki : Hükûmet bu Kazanlıların oralarda iyi istîmare (kolonizatör) olacağını göz önünde tuttuğu gibi, Kazak-Kırgız bozkırları ve Türkistan ili ile alış-veriş işlerinde faydalı aracı olacaklarını da umut etmiştir. Gerçekten, iş hükûmetin umduğu gibi de olmuştur. O zamanki Kargalı (256) muhacirleri hakkında tarihçi Firsov şu sözleri yazıyor: "Bunlar buralara yeni ülkenin pek muhtaç bulunduğu çalışkanlık getirdiler. Rusya'nın, Orenburg üzerinden Türkistan ile ticaret muamelelerinde birinci derecede âmil oldular; onlar, pek ciddi surette alış-verişle uğraşmakla beraber, kendilerine verilen toprakları işlemek hususunda da büyük faaliyet gösteriyorlardı. Pamuk, pirinç yetiştirmek için bile tecrübelerde

(255) Bu hususta Rus muharrirlerinden Mikheyev'in "Bisirmenler hakkında birkaç söz" başlıklı makalesine bakılabilir (Kazan Üniversitesi arkeoloji cemiyeti haberleri", c. 17, kitap 1, s. 51-60).

(256) Büyük Rus ihtilâlinde önce 10 bin kadar nüfusa malik olan bu kasabanın sakinleri kâmilan Türklerdi. Kasabaya Rusları kabul etmezlerdi, onun için kasabada eczane ve hastahane de açılmıyordu. Kasaba, Orenburg'un şimalinde Sakmar nehri yakasında, mezkûr şehirden 18 km. kadar mesafede bulunmaktadır. Kasabanın bir yanı Kargalı adlı çayın kıyılarına dayandığından, Türkler kasabayı Kargalı diye adlarlar. Rus ve Avrupa haritalarında ise, "Saitov posad" (Said kasabası) diye geçer.

bulunmuşlardı; ahâlisinin çalışkanlığı sayesinde bu yeni Tatar yurdu zenginleşti" (257). 1796 yılında Kargalı'yı ziyaret eden seyyah Pallas, bu kasabayı överek anıyor ve ahâlisinin zenginliğini söylüyor; oradaki evlerin hepsinin taş temel üzerine kurulmuş olduğunu, evlerin her birinde ikişer veya daha fazla odalar bulunduğunu kaydediyor (258).

Ancak Kargalı muhacirlerinin bolluk ve refah içinde yaşamalarına mukabil, onların İdilboyundaki (asıl Kazan ilindeki) kardeşleri, hep zaruret ve sefalet içinde sürünüyorlardı; bunu Kazan ülkesinde yaşayan ahâlinin, Pugaçov kıyamından evvelki acıklı durumları açıkça göstermektedir. Atayurdunda fakirlik ve ihtiyaç arttıkça, Türklerin merkezden muhitlere doğru taşması ve yayılması da artıyor ve genişliyordu. Pugaçov kıyımı bastırıldığı sıralarda da, pek çok halk her tarafa kaçıp gitmişti ki, bu gibi kaçakların, tekrar öz memleketlerine dönmeleri seyrek oluyordu.

İkinci Katerina günlerinde, yukarıda söylendiği üzere, Kazak bozkırları sınırlarındaki yeni kalelerde camiler tesis olunup, Kazaklar da bu kale-şehirlere alışmaya başlayınca, askerî maksadlarla kurulmuş olan kaleler, asayişli alım-satım yerlerine dönünce, pek çok Kazanlı talih arayıp, bu yeni şehirlere göçüp giderlerdi. Sonraları Rusya tarafından yeni-yeni Türk-islâm yurtlarının zaptolunması, kendi atayurtlarında bunalmakta ve boğulmakta olan Kazanlılara ticaret ve zanaat için geniş imkânlar açmış ve bu elverişli imkânlar, onları boyuna çekip durmuştur. İşte, bu gibi mecburî ve ihtiyarî muhaceretler, Kazanlıların güney-doğu Avrupa'nın ve kuzey-batı Asya'nın bütün enginliğine dağılmalarını mucip olmuştur. Oralardaki yeni şehirlerde ticaret ile uğraşan Kazanlılardan başka, Ural dağlarının ötesinde, Kazak-Kırgız bozkırlarında, Sibiryâ'nın uera köşelerinde ve Yedisu ülkesinde köylü hayatı süren ve çiftçilikle geçinen göçmen Kazan Türkleri de yok değildir.

İşte, bu sebeplerden dolayı, asıl Kazan yurdunda Türk unsuru hayliden-hayliye eksilmiş ve seyrekleşmiştir.

Ancak, iş sadece bu coğrafi dağılmakla kalmayıp, yurdun içtimâî işleri de çözülmüş ve iktisadî güçleri de gevşemiş idi. Yukarıda yazılanlardan anlaşıldığı üzere, tâ 18. asrın sonlarına kadar İdil bölgesinde asayiş de yerleşmiş değildi. Rus memurlarıyla papaslarının

(257) "Eski Kazan padişahlığının yerli ahâlisi yeni Rusya'da", s. 850.

(258) Pallas: "Rusya imparatorluğunun çeşitli eyaletlerinde seyahat", c. 1, s. 645 (Petersburg'ulüm akademisi neşriyatından).

dine ve dinî kurumlara amansız taarruzlarından doğan karışıklıklardan başka, Moskova'nın kötü idaresi neticesinde bütün memlekette hesapsız haydut ve eşkiya türemiştir ki, bunların en çok bulunduğu yer de İdil bölgesi idi (259). Bunların çapul ve yağmalarından halk bizar olmuştu. Birbiri ardınca vukua gelen ve yukarıda görüldüğü üzere, Orta İdil bölgesi ile sıkı bağlantısı bulunan Başkurt kıyımları ve iki yıl süren "Pugaçov fitnesi", bütün 18. asır boyunca İdil ve Ural bölgesinin asayişini alt-üst etmiştir. Asayiş bulunmayan bir yerde halkın refahını ve rahatını mucip olacak işlerin işlenemeyeceği de pek tabiidir. Bilindiği üzere, 18. asrın Rus hükümdarları (kadın ve erkek) boyuna harbe sokuluyorlardı. Bu harpler yüzünden de halk kırılıyor, iktisadî işler çığırından çıkıyor ve nüfus sayısı eksiliyordu. Üstelik, müslümanlar "iman yasağı" yahut "müslüman kalma haracı" ödemekle de mükellef idiler. Ahali toprağını işliyemiyor, çift süremiyor, ağır vergiler ödeye-ödeye, angaryalara koşakoşa büsbütün perişan oluyordu. Halk fakir düşmüş, dağılmış, miskinleşmiş ve umudsuzlanmış idi. Biricik geçişinin, vergi için satılmak ihtimalinden korkup titriyen, hayat ağırlığı yüzünden öz yurdundan bezen bir halkın okuma-yazma işlerini düşünmesi, mektep-medrese beslemesi, yazma kitapları çoğaltması kabil midir? İşte, bundan dolayıdır ki, bu halk, manevî karanlığa dalmış, uzun zamanlar maddî ve ruhî yoksulluk içinde kıvranmış ve hattâ mazisini (tarihini) de unutmaya başlamış idi.

Şunu da hatırlatalım ki, İdil nehri ile Hazar denizi kavşağı ve Cayık (Ural) ırmağı kıyıları Rusların eline geçince, şimali müslüman Türkler öteki islâm ülkelerinden büsbütün kesilmişlerdi; ora müslüman kavimleriyle temaslarda bulunamıyor, onlardan din ve ilim kuvveti ve yardımı alamıyor, onlara tasalarını ve kaygılarını bildiremiyorlardı. İslâm müelliflerinin iyi ve değerli kitapları bu memleketlere gelemiyor, geçmiş zamanlarda gelmiş olanları ise, Rus barbaılığı ve papas zorbalığı yüzünden mahvolmuş idi. Bundan dolayı hocaların (mollaların) elinde iyi, doğru-dürüst dinî kitaplar bulunmuyordu: mollalar dinî bilgileri gereği gibi kavramak için gereken arapçayı bilmiyorlardı ve bu dili, o devirde, o memlekette öğrenmenin imkânı da yoktu. Genelce, mollaların (hocaların) bilgisi kıt, fikir dairesi çok dar idi. Lâkin onlarda sağlam iman vardı; kendileri cesûr, metîn ve sebatlı insanlardı. Bir de kendilerinde epeyce irşad

(259) N. Firsov: "Şimal-i şarkî Rusya gayri Rusların Moskof devletindeki vaziyeti", s. 256-257.

kabiliyeti bulunduğu anlaşılmaktadır. Hülâsa, o devirde şimali Türkler, Rus çiti ile kuşatılmış bir halde dinini ve dünyasını korumak ve kurtarmak işinde yalnız kendi güçleriyle kalmış ve kendi yağında kendi kavrulmaya mahkûm olmuştur. Bu suretle, bu kavim kendisinin, yalnız kendisinin medenî ve vicdanî kuvvetleriyle dehşetli Rus baskısına, amansız papas misyoner savletlerine karşı iki yüz yıl savaşmak zorunda kalmıştır. O, bu amansız savaş neticesinde büsbütün mahvolmamış idiyse de, 19. asra son derece yorgun ve bitkin bir halde girmiştir.

TÜRKİSTAN SEFERLERİ : 18. asrın sonlarına doğru Rus hükûmetinin müslüman Türkler hakkındaki siyaseti bir parça iyiliğe doğru değişince, bu Türkler iki asır süren yıkıcı ve kör politikanın kendilerini soktuğu çıkmazdan kurtulmanın çarelerini (bir Ergenekon) aramaya başlamışlardı. Tam o sıralarda İdil ve Ural bölgesiyle Türkistan arasında ticaret kervanları da sık-sık işliyordu.

Orenburg, Orsk, Troysk kale-şehirlerine göçen ve hattâ Kazan şehrinin kendisinde yaşayan Türkler, 19. asrın ilk çeyreğinde, bu Türkistan ile ticarî münasebetlerde canlı ve verimli faaliyet göstermişlerdi. İşte, Türkistan'a alış-veriş maksadiyle gidip-gelen Kazanlı tacirler, ikide-birde Kazan ülkesinin genç talebelerini tahsil için Buhara'ya götürüyorlardı. O devirde Buhara'da gerçek ilim ve maarihin parladığını iddia edemeyiz. Böyle olmakla beraber, orada bir yığın büyük medreseler ve birçok müderris kadroları ve, perişan bir halde ise de, epeyce zengin kütüphaneler bulunuyordu. O günlerde siyasî ve iktisadî haller öyle bir durumda idi ki, Kazanlı Türkler için manevî ve ruhanî susaklığını teskin etmenin tek bir yolu kalmıştı. O da Türkistan'a başvurmak yolu idi. Anlaşılan, Kazanlı "Şagirdler"in tahsil için Buhara'ya seyahatleri 18. asrın son yarısının ortalarında, İkinci Katerina devrinde, "Pugaçov fitnesi"nin yatışmasından sonra başlamış; demek, bu seyahat ve seferlerin başlaması için bütün Türkistan'ın Ruslar tarafından zaptedilmesi de, Buhara'nın Rusya'ya ilhak edilmesi de lâzım olmamıştır. Hemen-hemen Buhara'nın Moskoflar tarafından zaptedilmesinden yüz yıl önce (260), Kazanlı talebenin Buhara ülkesine tahsil için seferleri başlamış ve bütün 19. asır boyunca devam etmiştir.

(260) "Pugaçov isyanı" 1775'te bastırılmış, Buhara emirliği ise, 1868'de Rusya'nın vasalı olmuştur.

İKTİSADİ VE KÜLTÜREL KALKINMA DEVRİ : Bu suretle, 18. asrın sonları ile 19. asrın başlarını ve ilerisini Kazan Türkleri için bir iktisadî ve fikrî kalkınma devri addedebiliriz. Çünkü bu devirde şimalî Türkler arasında epey faal tacirler meydana geliyor ve bunlar Rus tacirleriyle yarışmaya başlıyorlar. Kazak-Kırgız stepeleri ve Türkistan ile olan ticarî muamelelerde Kazanlı Türkler, dil ve yol bildiklerinden, gayet mühim roller oynamışlardır. Daha 18. asırda Kazan şehrinde Türklerin birçok sabun, mum ve deri imalâthaneleri, kıtat (nankin) denilen kumaş ve şayak fabrikaları vardı. Kazan etrafındaki büyük köylerde ve Başkurt ülkesinde dahi bu gibi imalâthaneler açılmıştı. Aynı asırda Kazan Türkleri arasında oldukça büyük sermaye sahiplerinin (kapitalistlerin) bulunduğu anlaşılmaktadır. Öbür yandan Buhara'da senelerce kâh, "ikmal-i nüsah" eden (tahsillerini bitiren) Kazanlı gençler, kendi memleketlerine dönüyorlardı. Bunların ilim ve fazıl ile sivrilimleri, öteki zengin tacirler arasında birer "mécène" buluyorlar ve medreseler açıp talebe toplamaya ve Buhara usulüyle ders okutmaya başlıyorlardı. Kazan ve Ural bölgesinde 19. asır boyunca bu gibi medreseler çoğaldıkça çoğalmıştır. Kazan, Orenburg, Troysk, Kargalı gibi mühim şehir ve kasabalarda birçok medreseler açıldığı gibi, Kışkar, Meçkere, Satış, İsterlibaş, Tımtık, Çakmak, Karan Çelşili gibi büyük köylerdeki medreselerin şöhreti de öteki şehir ve kasabalardaki medreselerin şöhretinden aşağı olmamıştır. İşte bu hal, İdil ve Ural bölgesinde pek önemli bir yenilik, yenileniş ve hattâ bir çeşit fikrî kalkınma olmuştur. Çünkü eski "Şurut-as-Salah", "Üstüvanî", "Fevz-alneçat", "Tuhfet-Almulûk" ve benzerleri dairesinden yukarı çıkamayan bilgisi kıt hocalar yerine, bu devirde artık "Kelâm" ve mantık okumuş, "hikmet" mütalâa etmiş, bilmem ne gibi ince "meseleler" in kılını kırk yarmış, birtakım maneviyat ve maveraiât üzerine zihin yormuş ve birçok nazariye ve faraziyeleri o yana-bu yana çekmekle uğraşmış ve onları şu veya bu şekilde çözmek teşebbüslerinde bulunmuş, hülâsa Buhara "skolostığı"nın bütün incelikleriyle kafa patlatmış, "dağ gibi kocaman sarıklı, deniz gibi engin dâvalı" (261), bilgili ve kuvvetli "damolla"lar çoğalmıştır. Nice-nice yerlerdeki medreselerde yüzlerce genç, senelerce bilgi tahsil etmekle uğraşırlar, Buhara'dan gelmiş olan müderrislerin rahle-i tedrisine devam ederler, yalnız kendi aralarında değil, hocaları ile de münazara ve

(261) Buhara'da tahsil ettikten sonra Kazan iline dönen bazı "damolla"lar hakkında Şehabeddin Mercanî'nin sözüdür (Mukaddimetü-Vefiyetül-Eslâf).

münakaşalara tutuşurlar, her nevi şerhleri, haşiyeleri, hamışları ve "minhuat"u incelemekle, karşılaştırmakla meşgul olurlar ve uzun kış gecelerinde zayıf mum ışığında kitap mütalâa ederlerdi. Sadece bir şehir veya kasaba içinde bir medreseden ötekisine değil, başka şehir ve kasabalardaki medreselere de küme-küme toplanıp münazara giderlerdi.

Bu gibi bir hal "Bulgar" devrinde olmuş mudur? Zannediyoruz; müstakil Kazan devrinde var mıydı? Elbette. Kazan yıkıldıktan sonra 17. ve 18. asırlarda? Kat'iyen! Şu halde böylece skolostik alanda da olsa, geniş bilgili müderrislerin çoğalması, hesapsız medreselerin açılması ve bu medreselerde binlerce Türk gencinin toplanarak, bir şeyler öğrenmekle uğraşması, Kazan yurdunda o güne kadar görülmeyen bir yenilik, yenileniş ve bir çeşit fikrî kalkınma değil de nedir? Doğrusunu söylemek icap ederse, bu medreseler sayesinde Kazan Türk cemiyeti tanınmıyacak derecede değişmiş ve canlanmıştı: İdilboyunda sönmekte olan islâm "medeniyeti", bu medreseler sayesinde dirilmiş, halkta okuma-yazma bilenler çoğalmaya başlamış ve "ulema" sınıfı, yani zamanına göre bir aydınlar zümresi vücuda gelmiştir.

Doğrudur ki, 19. asırda Kazan'da Rusların Avrupa tipindeki bir üniversitesi bulunduğu halde, Türklerin yalnız Buhara örneği medreseleri vardı. Rus talebesi, Garbın asrî müsbet ilimlerini öğreniyorlar, bizimkiler ise, skolastik ve metafizik ile uğraşıyorlardı. Bu fark elbette bizim lehimize değildi. Ancak, bir yandan, o devirde hemen-hemen bütün islâm dünyasının fikir hayatı aşağı-yukarı aynı seviyede idi; öte yandan, hâkim milletin 19. asırdaki fikir hayatına nisbeten bizim bu geriliğimiz, maddî ve manevî sefalet içinde süründüğümüz 17. ve kısmen 18. asırdaki durumumuza nisbetle büyük bir ilerleyiş ve yükseliş sayılmalıdır. Bir de, bu Buhara örneği medreseler devri, ileride bahis konusu olacak "Usul-ü cedid devri" denilen bir devir için de bir çeşit giriş olmuş ve bu devrin âdetâ bütün cemiyet adamları (eğitimeiler, edipler, gazeteciler ve başkaları), bu medreselerden yetişen kimseler arasından çıkmışlardır.

Bu medreselerin oldukça zengin tarihi vardır ki, bu tarihin bol malzemeleri Ş. Mercanî'nin 2. kısım Müstefad-al-ahbar'ında verilmiştir. Kadı Rızaeddin Bin Fahreddin'in "Âsâr" serileri ise, Mercanî'nin eserinin kıymetli bir tamamlayıcısıdır. Bundan başka muharrir ve muallim Cemal Velidî'nin rusça "İdil Tatarlarının kültür ve

edebiyat tarihine kuşbakışı" (262) adlı eseriyle Aziz Ubeydullah ve Ali Rahim'in ortaklaşa yazdıkları "Tatar edebiyatı tarihi" adlı eserlerinde ve Abdurrahman Sadi'nin gene "Tatar edebiyatı tarihi" isimli bir cildlik kitabında buna dair bilgiler vardır (263).

Müverrih Rizaeddin Bin Fahreddin

(262) Bu eserin rusça adı, "Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı voljskikh tatar" dır ve 1923 yılında Sovyet Devlet neşriyatı arasında çıkmıştır.

(263) Kazan Türk edebiyatı tarihine dair bu eserler hep Sovyet devrinde, henüz Lâtin ve Rus alfabesine geçilmeden önce Arap harfleriyle basılmışlardır.

X

YENİ DEVİR

a) KÜLTÜR SEVİYESİ : 19. asrın ilk yarısında, artık şehir ve kasabalarda bir çeşit Türk bourgeoisie'si vücuda gelmiş, Buhara tipinde olsa da, medreseler çoğalarak, fikir hayatı da canlanmıştı. Köylü Türkler de hiç olmazsa, dinî takiplerden, şiddetli iktisadi baskılardan kurtulmuşlardı. İktisadî darlık ve siyasi sıkıntı var idiyse de, gerçekte bunlar o zamanki Rusya'nın devlet rejiminden doğan ve bütün Rusyalılar için umumî olan hallerdi.

Ancak, yukarıda da görüldüğü üzere, Türkler bilgi ve fikir edinmek amaciyle nazarlarını Garba değil de, Şarka doğru çevirmişlerdi. Bu hal, islâm an'anesinin bir devamından ibaret olmakla beraber, İdil ve Ural bölgeleri, Garp dünyasından çok uzaktı ve arada pek kalın bir Rus duvarı vardı; bundan dolayı orasıyla temasa gelmek âdeta imkânsızdı. Garbın bilimini ve fikirlerini şimali Türkler yalnız Rusların aracılığıyla alabilirlerdi. Lâkin, yukarıda anlattığımız sebeplerden dolayı, bu Türkler Ruslardan o kadar yılmışlardı ki, Rustan gelen her şeye şüphe ve kuşku göziyle bakıyorlardı. Onun içindir ki, çocuklarını Rus asrî mekteplerine göndermek şöyle dursun, Rus aileleriyle görüşmekten, şehir ve kasabaların Rus mahallelerinde oturmaktan, Avrupa biçimi elbise giymekten, şapka taşımaktan, evlerde açık baş oturmaktan, erkekleri saç ve bıyık uzatmaktan ve hattâ Rus dilini öğrenmekten sakınırlardı. Çokluk, şehirlerde müslüman Türklerin mahalleleri ayrı olup, camiler ve medreseler de orada bulunuyordu. Onun için tüccar ve esnaf rusça pek kötü konuşurdu. Rus yazısını kimi gençler yalnız "adres yazabilecek kadar" öğrenirlerdi. Tacirler daha ziyade "kelepuş" (süslü takke) "kalfak" (kadın fesi), mest, çedik, pabuç gibi "asyâî" mallarla alış-veriş ederlerdi. Türkistan'da ve diğer islâm ülkelerinde olduğu gibi, çarşaf ve peçe yok idiyse de, kaç-göç vardı; ancak "harem dairesi" diye bir şey bulunmazdı. Hülâsa, şimali müslüman Türkler, tâ 19. asrın ortalarına kadar ve hattâ ondan sonra da bir

müddet Rus âlemi içinde kendi başlarına ayrı bir "şarklı" kavim olarak yaşamakta devam ediyorlardı. Bu devirde Ruslar da, hükûmet de bunu böylece kabul etmişti: Rus hükûmeti, islâm ibadethanelerine, Şark tipindeki medreselere pek ilişmiyordu ve ondan evvelki Rus hükûmetleri gibi, müslüman Türkleri eski usûllerle "nurlandırma" teşebbüslerinde bulunmuyor idiyse de, asrî usullerle aydınlatmak zahmetine de pek katlanmıyordu. Hattâ denilebilir ki, onların bu şekilde aydınlanmalarını istemiyordu da. Bu, Nikola İlminskiy gibi, misyoner müstesrik ve aynı zamanda politikacı dillerin sözlerinden de anlaşılmaktadır. Buhara tipindeki Kazan medreselerinden müslüman Türkler için hiçbir hayır gelmeyeceğini gereği gibi kavramış olan İlminskiy, şımalı Türklerin karanlık ve geri durumda devam etmeleri için eski medreselerine bağlı kalmalarının matlup olduğunu, Rus asrî mekteplerinde okumanın ise, bilâkis onların fikirlerinin ve gözlerinin açılmasına yardım edeceğini söylemektedir ki, bu iddiasını isbat etmek için bir-iki misâl de getirmektedir.

Birinci misal : Kazan'da koyu Buhara örneği "Kölboyu" medresesinde yıllarca "islâmî" bilgiler öğrenip "ikmal-i nüsah" eden (264) Gerey Ahmeroğlu, yukarıda adı mükerreren anılmış olan misyoner papas Y. Malov ile sohbetleri neticesinde ortodoksluğa geçerek, müslüman-Türk topluluğundan ayrılmıştı. İkinci misâl: Buna karşılık Rusya'nın göbeğindeki Penza şehrinde, Rus asrî gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyığıtzade'nin Türk millî duygusu uyanmış ve bu yüzden Rus okulunu bitirir-bitirmez İstanbul'a göçmüş ve orada Türklüğe ve islâma hizmet etmeye başlamıştı (265). Gerçekten, bu medreselerde insana bir hayat görüşü edinmeye yardım eden humanitaire ilimlerden eser yoktu; mektep görmüş bir Türk çocuğunun az-çok ırkî menşeyini, kavmî (etnik) aslını, öz kavminin geçmişini (mazisini) öğrenmeye hizmet edecek olan Türk tarihine ve öteki Türk kavimlerine dair hiçbir türlü malûmat verilmezdi; hiçbir lisan, hattâ iyi bir hoca olabilmek için zarurî olan Arap dili bile, adamakıllı okutulmazdı; Türk dilinin bir ders olarak okutulması bahis mevzuu bile olamazdı; yukarıda bazı müsbet ta-

(264) Bir medresede okunmakta olan dinî bilgi dallarını okuyup bitirme işine Türkiye'de "ikmal-i nüsah" (veya "tekmil-i nüsah"), Türkistan'da ise, "hatm-i kütüb" derlerdi.

(265) Rusça "N. İlminskiy mektupları, sayı 98. s. 309 (Bu mektuplar İlminskiy tarafından Rusya Mukaddes Sinod'unda dünyevî hükûmet temsilcisi olan Pobedonostsev'e yazılmıştır. Sonraları bunlar kitap kılığında çıkmıştır).

raflarını anlattığımız bu medreselerde, hakikatte, talebe bu dünyada insanca yaşamak gayesiyle, bilgi edinmek için uğraşmayıp, hiçbir türlü maksad ve gaye gözetmeksizin, zamanı ve modası geçmiş olan ve orta çağlardan kalma birtakım saçmasapan şeylerle kafa patlatıyorlardı.

Kuzeyli Türkler, o devirde Rus diline ehemmiyet vermediklerinden ve asrî Rus mekteplerine gitmediklerinden, onlar arasında asrî mânasiyle aydınlar yok denilecek derecede azdı. Rus gimnazialarında okuduktan sonra Rus yüksek mekteplerinde tahsil edip, hukukçu, tabip, mühendis v.s. çıkan tek-tük Türk uzmanlar, başlıca eski zaman kişizadelerinin kâhntıları olan "mirzalar" sınıfına mensup kimseler olurlar, geniş Türk kütlesinden uzak kahrılar, milletdaşlarının cemiyet işleriyle pek ilgilenmezler, çokluk Ruslarla düşüp-kalkarlar, aile içinde rusça konuşurlar, Türk halkı da onları pek aramaz, onlarla fazla temasta bulunmaz ve onlara, nasılsa yolunu şaşırp, kendi topluluğundan ayrılmış ve yabancı topluluğun içine karışmış olan zavallı sapkınlar diye bakardı.

b) KAZAN ÜNİVERSİTESİ : 1804 senesinde, demek 1. Aleksandr zamanında, Kazan'da bir Rus üniversitesi açılmıştı ki, bu, Rusya'da Moskova üniversitesinden sonra, zaman itibariyle ikinci üniversite idi. Bu hal, o zamanki Rus hükûmetinin, İdil ve Ural bölgesine ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermesi bakımından da dikkatleri çekecek mahiyettedir. Rus kaynaklarından anlaşıldığına göre, o sıralarda Kazan maarif bölgesi, Rusya'nın doğu illerinin ihtiyaçlarına göre, daha doğrusu, yukarıda temas ettiğimiz "müslümanlarla anlaşma ve uzlaşma" politikasının icaplarına uygun bir surette düzenlenmişti ki, Kazan üniversitesi de bu bölgelerin yerli ahalisiyle buralara yeni gelip yerleşen yabancılar, yani Ruslar arasında bir "bağ" ödevini görecekti.

Üniversite, başta küçük ölçüde yukarıda anılan I. Kazan lisesi binasında açılmıştı; ilk profesörlerin çoğu yabancıları, daha doğrusu Almanlardandı. Bunlar arasından Bartels, Fuks ve Ch. Fraehn sıvrılmışlardır. "Yeni politika"nın icaplarından olmak üzere, 1836 yılında Orenburg müslümanları arasından yirmi tane gencin Kazan'a getirilip, tıp bilimlerinin öğretilmesine karar verilmişti. O sıralarda Kazan üniversitesinde şark dilleri öğretimi de kuvvetlendirilmişti. Bir de üniversiteye bağlı bir arkeoloji, tarih ve etnografya derneği de vardı ki, bunun bazı üyeleri Bulgar-Kazan'ın mazisi, eski

eserleri, etnoloji-etnografyası ile de meşgul oluyorlardı; N. Firsov, Şpilevskiy, Berezin, Katanov v.s. bu cümledendirler.

Tam 19. asrın başlarında açılan Kazan üniversitesinin bu memlekette ilim, kültür ve fikir alanında oynadığı rol her halde küçük olmamıştır. Üniversitenin tıp, hukuk, riyaziyat, tarih-filoloji fakülte-leri olmak üzere, dört tane fakültesi vardı; başta burada bir şark dilleri kürsüsü de bulunuyordu. Azerî Türklerinden Derbendli hacı Kasım oğlu Mehmétali Kâzimbek, 1823 senesinde hristiyanlığı kabul edip, Aleksandr adını aldıktan sonra, bu Kazan üniversitesinde Türk ve Fars dilleri okutmuş ve onun ortodoksluğa geçen kardeşi Abdüsettar da burada türkçe öğretmenliği yapmıştır. Kazanlı İbrahim Halfeoglu (Halfin) 1812 yılında bu üniversiteye türkçe muallimliğine tayin edilmiş ve ertesi yıl şark edebiyatı “adyunklığı” (asistanlığı)na seçilmiş ve şimdi adı zikredilen Alman Fraehn ile işbirliği yapmıştır. İ. Halfin talebelerine bir ders kitabı olmak üzere, 1819 yılında “Ahval-i Cengiz-han ve Aksak-Timur” adlı bir eser de bastırmıştır. Bir de 20. asrın başlarında bu üniversitede Sibiryalı Sagay Türklerinden Katanov adlı bir Türk lehçeleri profesörü vardı ki, hristiyan- di ve ruslaşmıştı; fakat tipçe Altaylı idi (266).

19. asrın ortalarına kadar, üniversite muhitindeki ilim ve fikir hareketleri bu sahada Buhara zihniyeti ile yaşayan Kazan müslüman Türkleri arasına pek sokulmamıştır; üniversitede Türk çocukların- dan pek az kişi okumuştur ki, onların da çoğu asıl Kazanlılardan de- ğildi. Kazan üniversitesinin yüz yıllık hayatında, Türklerden topu- topu 9-10 tabip, 3-4 tane hukukçu ve dilci çıkmıştır ve bunların da müslüman Türk içtimai hayatında, şu veya bu türlü rol oynamış ol- dukları iddia edilemez.

Bununla beraber, 19. asrın son yarısında, yani üniversitenin ku- ruluşundan yarım asır sonra, üniversite muhitindeki ilmî ve medenî çalışmalar ve fikir hareketleri Bulak kanalının ötesinde “asyâvî” ha- yat yaşamakta olan Kazan Türkleri arasında da hafif tertip bazı yan- kılar uyandırmadan kalamazdı. Bu yankıların bir neticesi olarak, tam “Bulakötesi” muhitinde yetişen ve Buhara örneği medreselerde

(266) Birinci Cihan Harbinin arifesinde, Katanov'un kütüphanesi Türkiye Hükûmeti tarafından satın alınmıştı ki, bu kütüphane İstanbul Üniversitesi Tür- kıyat Enstitüsü kütüphanesinin temelini teşkil etmişti. O günlerde İstanbul'da maarif müdürü olan Nail Bey isimli bir zatla, aslen bizim yerdeşlerimizden olan rahmetli Ömer Teregol'un bu kütüphaneyi satınalma ödeviyle Kazan'a geldikleri- ni hatırlıyorum.

okumuş olan bazı kimseler Rus dilini öğrenmeye, çeşitli mevzulara dair rusça eserler okumaya, “Bulak”ın müslüman mahallesi tarafın- dan bakılınca ötesindeki fikir hareketleriyle, ilmî ve medenî kaynaş- malarla ilgilenmeye başlamışlardır ki, zihniyet değişmesinde bunun büyük rolü ve tesiri olacaktı. Bu gibi kimselerin en ziyade sivrilmiş ve tanınmış olanı KAYYUM NASİRİ'dir. Onun için, bu muharrir ve düşünür hakkında bir parça bilgi vermek faydasız olmayacaktır.

c) YENİ DEVRİN ÖNCÜLERİNDEN BİRİ : Kazan Türkleri- nin fikir ve kültür hayatındaki “Yeni devir”in öncülerinden biri, şüp- hesiz, muharrir ve inceleyici Kayyum Nasirî'dir. Bu zat, Kazan şeh- rinden 60 km. kadar mesafede bulunan Yugarı Şırdan köyünden Abdunnasir adlı bir hocanın oğlu olup, 1824 senesinde doğmuştur. İlk tahsilini köyde yaptıktan sonra, 17-18 yaşlarında Kazan'a gele- rek, 5. mahalledeki “Ak Mescid” yanındaki medresede okumaya baş- lamış ve 1855 yılında bu medreseden mezun olmuştur. Kayyum efen- di, daha medresede iken, gizlice rusça okumaya başlamış (çünkü o devirde medrese talebeleri için rusça okumak ayıp sayılıyordu); son- raları bazı Rus okullarında türkçe öğretmenliği görevi almış ve aşa- ğı-yukarı 15 yıl süren bu öğretmenlik zamanında rusçasını ilerlet- meye ve asrî bilgilerini genişletmeye çalışmış; türlü “dünyevî” ilim- ler üzerine hususî dersler almış, bilgili kimselerle faydalı temaslarda bulunmuş ve hattâ “sâmi” (tescil edilmeyen talebe) sıfatıyla üniver- siteye de devam etmiştir. 1872 senesinde Kazan'da, Türklerden ilk mekteplere rusça öğretmenleri yetiştirmek maksadiyle “Rus-Tatar öğretmen mektebi” (“Russko-tatarskaya uçitelskaya škola”) açıl- mıştı ki, bu okulun, sonraları tanınmış türkolog olan müdürü Wil- helm Radloff, ertesi sene K. Nasirî'yi bu mektep yanındaki tatbikat ilk okuluna rusça öğretmeni (uçitel) olarak almıştır. Anlaşılan, Na- sirî 3-4 sene sonra bu memuriyetinden ayrılmış ve bir müddet bir ilk mektepte Rus dili öğretmenliği yaptıktan sonra, bir daha hiçbir türlü memuriyet almamış, Türk çocuklarına rusça hususî dersler vermek, dilekçe (arize) ler yazmak ve mahkemelere verilecek olan belgeleri türkçeden rusçaya çevirmek gibi işlerle geçinmiştir. Bunlar Nasirî'nin geçim için uğraşmaya mecbur olduğu işlerdir. Tabiidir ki, onun şöhreti ve tarihe mal oluşu, bu işlerden ileri gelmemiştir. Nasirî'ye şimal Türk tarihinde önemli bir mevki kazandıran iş, onun muharrirlik ve araştırmacılık faaliyeti olmuştur. O, Rus bilim ve fikir muhitleriyle temas neticesinde, yeni zihniyet, yeni düşünüş, yeni ha- yat görüşü ve yeni usuller edinmişti ki, bunlarla mücehhez olarak

Kazan türkçesiyle eserler yazmaya, "kalendarlar" (salnameler) neşretmeye başlamıştı. Halbuki şimali Türkler arasında türkçe (hele Kazan türkçesiyle) kitap yazmak yep-yeni bir işti; böyle bir işe girmek âdetâ ayıp ve "bid'at" sayılıyordu. Böyle bir müellifin, bir muharririn milletdaşları tarafından herhangi bir teşvik görmek veya takdir bulmak ihtimali yoktu; "uram" (sokak) diliyle yazılan bir eser için naşir bulmak da gayet güç ve hattâ imkânsızdı. Bütün bunlara rağmen K. Nasirî, şaşılacak bir gayretle türkçe eserler yazmaya başlamış ve son demlerine kadar büyük bir sebat ve metanetle bu yolda devam etmiştir. Nasirî adetâ bir yazı "tiryakisi", tahrir mübteleâsı olmuştu; yazı yazmayı bir videdanî borç ve bir mission gibi sayardı; eserlerini kendi yazar, kendi parasiyle neşrederdi. Okuyan, takdir eden var mıdır, kitaplar satılıyor mu? O, bunlara asla ehemmiyet vermezdi; yazardı, boyuna, durmadan, dinlenmeden, usanmadan, işlenmeden yazardı; çünkü onu "Allah yazmak için yaratmıştı" (267).

Nasirî, ilkin dinî mahiyette bir risale yazmış idiyse de, onun ilk defa basılan eseri bu olmayıp, Ruslara türkçeyi öğretmek maksadiyle yazılan "Nahiv kitabı"dır ki, bu eser 1860 senesinde neşrolunmuştur. 1902 yılında öldüğü anlara kadar yazmak ile meşgul olduğundan, muharrir 40 yıldan fazla yazı yazmak ve kitap çıkarmak ile uğraşmış demektir.

Nasirî ne yazıyordu ve neler neşreliyordu? O, yalnız belirli bir konu üzerinde yazı yazan uzman bir muharrir değildi. O, hem müellifti, hem mütercimdi. Yalnız rusçadan değil, arapçadan, Osmanlı türkçesinden de eserler tercüme ederdi (Kazan türkçesine çevirirdi). Bu tercümelerin bazılarının, yalnız halkı türkçe okumaya alıştırmak gayesiyle yapılmış olduğu da besbellidir ve Nasirî'nin orijinalitesi burada değildir.

Nasirî bir yandan üniversite muhitindeki bilim ve düşünce sahibi kimseler ile görüştüğü gibi, öte yandan, Türkleri ruslaştırmak peşinde koşan misyoner papaslar ile de temaslarda bulunmuştur. İşte, bu temasların tesiriyle "milliyet", onun ruhunda hem bir his, hem bir fikir olarak belirmiş ve gittikçe kuvvetlenmiştir. O, kendisinin mensup olduğu Kazan Türklerinin sadece bir "müslüman" olmayıp, bir "millet" de olduğu kanaatine varmıştır. Bu milletin, kaideleri, özlükleri ve incelekleri bulunan bir dili vardı; bu halkın, bir halk ede-

(267) Turnaklar içine aldığımız cümle K. Nasirî'nin kendi sözüdür ("Kayyum Nasirî mecmuası", s. 76, Kazan 1922).

biyatı, efsaneleri, inanışları, yani folkloru vardı. Bir de bu Türk kavminin, artık dünyanın gidişlerinden, yeni hayat bilgilerinden ve asrî fikirlerden haberdar olması gerekiyordu ve nihayet bu kavim, devletin resmî dilini öğrenmeliydi; beraberinde yaşadığı Rus kavmini de tanımalıydı; memleket hallerinden ve devletin kanunlarından habersiz yaşamamalıydı ve kendi öz diliyle yazılan şeyleri okumaya da alışmalıydı. Nasirî, bu dâvaları bir gazeteci, bir püblisist gibi, makaleler yazarak ifade ve münakaşa etmiş değildir; fakat daha iyisini yapmıştır: şimdi sayılan dâvalara, milletini doğrudan-doğruya ulaştırarak vasıtaları vermeye çalışmıştır; Kazan türkçesinin gramerini yazmış, imlâ ve inşa kaide ve usullerini tesbit etmekle uğraşmış, sözlüğünü yazmış ve bunları yazarken türkçe kökten bir yığın terimler ortaya atmıştır; büyük bir gayretle, Kazan Türk folkloru eserlerini toplamış ve neşrettirmiştir; Türkler için rusçanın gramerini ve sözlüğünü yazıp yayınlamıştır; Rus tarihine dair dahi küçük bir eser neşretmiş, riyaziyat, tabiiyat, tarih, coğrafya, anatomi, fizyoloji, eğitim, sağlık bilgisi, nebatat bilimi (botanik), hattâ, aşçılık san'atı üzerine eserler yazmıştır.

Nasirî Türk dünyasının en çok yazı yazan ve yazdıklarını bastırıp yayınlamaya muvaffak olan bir muharrirdir. Yalnız matbu eserlerinin sayısı 40'tan fazla olup, (salnameleri de dahil) bunların sahife sayısı 4 bine çıkmaktadır.

Nasirî'nin dil hakkındaki fikirlerine ve hizmetlerine şöyle bir temas edelim. O, "Tatar dili" dediği Kazan türkçesinin bağımsız bir dil olduğunu iddia ederek, eserlerini hep bu diyelek ile yazmaya özeniyorsa da, gene Osmanlı ve Çağatay kitap dillerinin tesirinden kurtulamamıştır ve Türk yazı dilinin Arap ve Fars dillerinin yardımına muhtaç olduğunu kabul etmiştir. Onun, Kazan Türk lehçesine dair düşüncesini, dili için de bir örnek olmak üzere, aşağıda aynen naklediyoruz :

"Zamanımızda Tatar tili digen tilimiz asıl Çağatay tiliniñ bir subesi bulup, fi-nefsihi kavaidi ve usulü muntazam bir tildir. Çağatay tiline küp hususta mufigraktır. Lâkin elfaz ve müfredat cihetinden vüs'atı yukluk sebepli Arap ve Farisî tillerinden istiare ve iktibas kılınıp, müstakil, kâmil bir tildir. İmdi tilimizge itina kılıp, yakhşı teftiş itip karasak, malûmdur ki, tilimizde bulgan edebiyat, eş'ar ve makalât gayet mevzûn ve müsecca tasnif kılınadır. Arap ve Farisî elfazınıñ ianesi ilân belâgatta ve ifade-i mânada gayri tillerden kim tügûl, belki bazı hususta hasiyeti kübrek bulgan urunlar

hem bardır, hususan fiil babında. Lâkin gul kadarısı bardır ki, bir de kuzgalmayınca oturup kalmıştır" (268). "Kavid-i kitabet" adlı eserinde de şu sözleri yazmaktadır: "Üz tilingdegi elfaznı tikşirmey turup, gayri tilden süz istiare kılmak hataga hamil kılınadır; hah ifade-i şifahiyede, hah ifade-i tahririyede bulsun mundan saklanmak tiyiş" (269).

Bu sözlere göre, Nasirî'nin Kazan türkçesi hakkındaki fikrini şöyle hülâsa etmek mümkündür: 1) Kazan türkçesi Çağatay dilinin bir dalıdır ve bu dile pek çok hususlarda uymaktadır, 2) Bununla beraber, kendinin muntazam kaideleri ve usûlleri vardır, 3) Kelime bakımından pek zengin olmadığından, Arap ve Fars dillerinin yardımına muhtaç bir durumdadır, 4) Eksik yerleri, bu dillerden sözler ve tâbirler alarak doldurulunca Kazan türkçesi başka dillerden hiç de aşağı değildir; hattâ bazı hususlarda, hele fiil babında, onlara nisbeten daha üstündür, 5) Başka dillerden ancak "tatarca"nın kendisinde bulunmayan sözler iğreti alınmalıdır.

"Tatarca" dediği Kazan Türk diyeleği hakkında K. Nasirî böyle düşünmüş; ancak bunda muhakeme sakatlığı âşikârdır. Bir kere "tatarca"dan murad halk konuşma dili ise, bu, "çağatayca"nın bir dalı olamaz; çünkü "çağatayca" bir konuşma dili olmayıp, bir sun'î yazı (kitap) dilidir; bir halk konuşma dili, elbette bir kitap dilinin dalı olamaz. Nasirî'nin "tatarca"dan bir yazı (kitap) dilini kasdettiğini sanmıyoruz.

3. maddeye gelince, bir dil için mutlak olarak "fakir"dir veya "zengin"dir diye hükmetmek doğru değildir. Bir kavmin dili, medeniyet seviyesi ile orantılı olur. Medeniyetçe ve kültürce geri olan kavmin dili de geridir ve fakirdir; medeniyette ve kültürce yükseldikçe ve ilerledikçe dili de ilerler ve zenginleşir. Şöyle ki: Kültür

(268) "Fevâkihül-culesâ" adlı eseri, s. 593-594. Yani: Zamanımızda tatar dili denilen dilimiz aslen Çağatay dilinin bir dalı olup, haddi zatında kaideleri ve usûlleri muntazam bir dildir. İmdi dilimizi özenle tetkik edersek, anlaşılır ki, dilimizde edebiyat, şiirler ve nesirler gayet ölçülü ve secili olarak yazılabilmektedir. Arap ve Fars dillerinin yardımıyla de olsa, dilimiz belâgatta ve mâna anlatmakta başka dillerden aşağı değildir, belki bazı hususlarda daha üstündür, hele fiil babında... Şu da var ki, dilimiz hiç kımıldamadan oturup kalmıştır.

(269) Yani: Kendi dilindeki sözleri araştırmadan, başka dilden söz almak, ister konuşmada, ister yazıda, yanlış bir iş sayılmaktadır.

ilerledikçe, yeni anlamlar çoğalır ve bunları ifade etmek için yeni kelimelere ihtiyaç hasıl olur. İşte, bu yeni kelimeleri yabancı dillerden almak, yani hazır konmak mümkün olduğu gibi, onları öz dilin köklerinden yapmak, yeni kelimeler (néologisme) yaratmak da

Kayyum Nasiri

kabildir. Birinci yol tutulduğunda dile, hele yazı diline, yabancı kelimeler dolar; ikinci çareye baş vurulduğunda ise, dil, hele edebî dil, öz dilden yapılan yeni kelimelerle zenginleşir. Zaten "ıstılah" yahut "terim" mahiyetinde olan kelimelerin hiçbirisi semadan inmiş şeyler

olmayıp, "kul yapısı" olan sözlerdir. Nitekim Nasirî, kendisi de yazdığı gramer, matematik ve coğrafya kitaplarında türkçe köklerden yeni terimler yapmak tecrübesine teşebbüs etmiştir. Eğer Nasirî bu hususta daha fazla hürmet etmiş olsaydı, yaratmak istediği Kazan yazı dili için arapça ile farsçadan yardım aramaya da pek muhtaç olmazdı.

Her ne ise, K. Nasirî'nin dil alanındaki hizmetleri ve gayretleri küçümsenemez. Kazan türkçesine mahsus iki cild "Lehce-i tatarî" si meydandadır. Ancak Nasirî'nin bu sözlüğünde Kazan türkçesinden pek fazla malzeme verilmiş değildir. Bu, Ahmed Vefik Paşa'nın "Lehce-i osmani"si örneği edilerek, acele yazılmış bir esere benziyor ve buna, bir Kazan Türk lehçesi sözlüğü olmaktan ziyade, tasarlınmış bir Kazan kitap dili lûgatı denilebilir.

Nasirî, Kazan türkçesinin gramerine dair "Enmuzec" adlı bir eser yazmış ve "kavaid-i kitabet" isimli eserinde imlâ ve inşa kaide-leri vermeye çalışmıştır.

Şunu da belirtelim ki, K. Nasirî yazdığı çeşitli eserlerinde "tatarca" dediği Kazan türkçesini kullanmaya özenmiş ise de, muhar-riir Cemal Velidî'nin de kaydettiği gibi, gerek sözlük yönünden, gerekse üslup bakımından çağatayca ile osmanlıcaın tesirinden kurtulamamıştır. Prof. Saadet Çağatay, Nasirî'nin bu tutumunu, onun müfrit "Tatarca" olmadığına, genel türkçe ulu yolundan bir yana sapmadığının bir delili olarak müsbet karşılamaktadır (Fakülte dergisindeki etüdünde). Bizce bu iki yazı dilinin tesirinden kurtulamayışı tabii görülmelidir. Ortaya bir "sade dil" dâvası atılmıştı ama, bu dil henüz işlenmemiş, belirli bir biçim almamıştı. Onun için bu dâvayı anlatmak, yaymak ve savunmak için o zamanki aydınla-rın anladığı bir dille konuşmak vardı. Bu dil ise çağatayca, osmanlıca ve yerli karışımı olan o devirdeki "Türki" adını taşıyan (gerçekte ise "türkçe" olmayan) bir dildi. Bundan dolayı Nasirî de dâvasını anlatırken işte bu dili kullanmıştır. Onun için kendisini kınamak doğru olmaz düşüncesindeyim.

Türkçenin farsçadan üstün olduğunu isbat etmeye çalışan Ali-Şir Nevaî ile, çağataycaya karşı isyan eden Abul-Gazi Bahadır-Han hakkında da aynı düşüncüyü söylemek doğru olur. Gerçekten, birin-cisinin Muhakemetül-Lûgateyn adlı kitabı hiç de sade türkçe ile ya-zılmadığı gibi, "Beş yaşındaki çocuğun anlayabileceği iddia edilen "Şecere-i Türk"ün dili de şu beğenilmeyen çağataycadan pek uzak-lara gitmiş değildir.

Aslında bu üç müelliften hiçbiri, dört başı mamur yeni, sade bir yazı dili örneği ortaya koymamışlardır. Ama onların bu bapta-ki en önemli hizmetleri, yazı dili hususunda yanlış yolda yüründü-ğünü ve halk diline doğru gitmenin gerektiğini hatırlatmaları ve bu işte önayak olarak yeni bir çıkış açmaları olmuştur. Bu çıkışı ge-nişleterek bir ulu yol haline getirmek uğrunda çalışmak ise, dâvayı benimseyen yeni kuşak dilcileriyle edip ve yazarlarının ödevi ola-caktı.

Nasirî'nin sönmez bir gayret ve gevşemez bir özenle topladığı Kazan Türk folkloru ürünleri "Kırk Bakça", büyük "Fevâkihül-cu-lesâ" adlı eserleriyle "Kazan Kalindarı" adındaki salnamelerinde bulunmaktadır. Bunlardan yalnız "Fevâkihül-culesâ"da 28 tabışmak (bilmece), 118 cır (mani ve türkü), "selâname", "Çay beyti", "Onğmagan kilin" (beceriksiz gelin) başlıklı üç manzume ve 315 makal (atalarsözü) vardır.

Nasirî'nin Türk folkloru alanında çalışmaları ve incelemeleri, elbette üniversite ilim ve fikir muhitinde de yankılar uyandırmadan kalamazdı. Gerçekten, Nasirî bu çalışmalarından dolayı üniversite yanındaki "arkeoloji, tarih ve etnografya cemiyeti" üyeliğine kabul edilmiş ve bu cemiyetin mecmuasında, onun derlediği bazı Kazan Türk halk edebiyatı örnekleri neşrolunmuştur. Şöyle ki: Bu mec-muanın 1889 senesinde çıkan 15. cildinde, Nasirî'nin profesör Kata-nov'a vermiş olduğu "Kazan beyti", "Nikolay beyti", "Şah-Ali bey-ti" başlıklı üç "tarihî" manzume yayınlanmıştı. Bir de aynı mec-muanın 1896 yılında çıkan 13. cildinde Nasirî'nin derlediği 243 ata-larsözü, 145 mani ve şarkı basılmıştı. Gene bu mecmuanın 1900 se-nesinde intişar eden 16. cildinde, Nasirî'nin verdiği onbir tane Ka-zan Türk masalı dercolumuştu ki, orada Pliakov adlı bir Rus folk-loristi bunları başka kavimlerin masallarıyla karşılaştırmaktadır.

1880 senesinde "Rus Coğrafya Cemiyeti" mecmuasının etnog-rafya bölümünde (cild 6, s. 241-270) Nasirî'nin "Rus diliyle yazılmış olan ve Kazan Tatarlarının sünni-islâm tesiri haricinde teşekkül eden halk inanışları ve âyinleri" başlığını taşıyan önemli bir eseri neşrolunmuştur ki, eski Türk akidelerini araştıranlar için oldukça mühim bir malzeme teşkil etmektedir.

Yukarıda da anıldığı üzere, Nasirî salnamecilikle de uğraşmış-tır ki, 1871 den 1897 senesine kadar (üç yıl müstesna) "Kazan ka-lindarı" adıyla salnameler çıkarmıştır. Bu salnameler, her yıl tek-rar edilen mutad takvim malûmatından başka, çeşitli edebî, tarihî

ve içtimâî yazıları da içine alarak, bir nevi almanak yahut dergi mahiyetini alıyordu. Nasirî bu salnamelerinde bazı millî tarihî rivayetleri ve şarkıları neşretmekle, 18. asırla 19. asrın başlarına ait millî tarih materyalleri vererek az-çok tarihe de hizmet etmiştir. Her alanda kalem oynatmış olan bu muharrir, geniş halk kütlelerini okumaya alıştırmak ve hayat bilgilerini halk arasına yaymak yolunda da, tıpkı Türkiyeli Ahmed Mithat efendi gibi, çok büyük hizmetlerde bulunmuştur. K. Nasirî aynı zamanda bir eğitimcidir; kendisi bizzat hocalık etmiş, birçok mektep kitapları yazmış, eğitim ve öğretim hakkında bazı düşünce ve kanaatlar ileri sürmüştür.

Kazan Türklerinin fikir ve kültür tarihindeki yeni devrin öncülerinden olan bu muharrir, 1902 yılında Kazan şehrinde ölmüştür.

Nasirî bu alanda önde gelen, aşırı ve devamlı çalışkan bir yazar olmakla beraber aynı devirde kaleme sarılıp kimi telif ve tercüme eserler çıkaran başka bazı kimseler de yok değildir. Bu arada kalendarlar (salnameler) yayımlayan molla Şahap Rahmetullah (Rahmetullin)'ı, tercümelerle uğraşan Fatih Halidî'yi, Abdülallâh Feyizhan'ı, Abdürrahman İlyasî'yi anmak yerinde olur. Bunlardan Feyizhan, Tatar tilige ilm-i sarf (1887) adlı küçük bir gramer yazdığı gibi, Rusya Türklerinin içtimâî ve iktisadî hallerine değinen Muharrikül-Efkâr (Fikirler dürtüsü) adlı bir kitap da yayımlamıştır (1893). İlyasî ise, Kazan yurdunda ilk defa Biçare kız adlı 4 perdelik bir dram yazmıştır. Bu yazarın antipode'ı olan F. Halidî ise, Redd-i biçare kız adlı bir tiyatro eseri yayımlamıştır.

ç) KÖHNE BUHARA'DAN YENİ FİKİRLER : K. Nasirî, Kazan'da Rus bilim ve düşünce adamlarıyla görüşüp-konuşmalar neticesinde, asrî fikir cereyanlarıyla ve yeni ilmî usûllerle âşinalık peyda etmişken, tam 19. asrın ortasında (1849 yılında) bir molla, Buhara'dan Kazan'a dinî islahatçı ve millî tarihçi sıfatıyla dönüyor ve bu ülkeye yeni ruh, yeni fikirler getiriyor. Bu molla, Şehabeddin Mercanî, Buhara'da okuyan başka Kazanlı mollalara benzemiyordu; çünkü o, bu şehrin medreselerinde okutulması mutad olan dersleri dinlemek ve sayısı pek mahdud olan kelâm ve mantık kitaplarını okumak ile yetinmeyip, islâmî bilimleri asıl kaynaklarından öğrenmenin yolunu bulmuş, Buhara medreselerinde okutulmayan ve ora müderrislerince unutulmuş olan "dünyevî" bilim şubeleriyle de meşgul olmuş ve ayrıca tarih bilimine de önem vermiştir. Ancak Mercanî'nin din ve diniyat hakkındaki görüşünün düzelmesine ve tarihle uğraşmaya başlamasına, Buhara'dan ziyade iki sene Semerkand'-

da kalması âmil olmuştur; çünkü o, bu şehirde bir din âlimi ve mütefekkir olan kadı Abu-Said'in faydalı derslerine devam etmiş ve onun kütüphanesindeki kıymetli ve aslî kitapları mütalâa etmiş ve bunun neticesinde tarihî ve dinî araştırmaların doğru yolunu ve metodolojisini bulmuştur.

Mercanî, Buhara'ya 1838 senesinin 12 Aralıkta varmıştı. 1849 senesinde ise, birçok mühim yazma kitaplar ve bohça bohça bilgi notları ile yüklü olarak Kazan'a dönmüştür. Onun döndüğü sıralarda Kazan Türk cemiyeti hayliden-hayliye değişmiş bulunuyordu; dinî medreseler türemiş, "Şâgird"ler çoğalmış, ortaya atılan meselelerle ilgilenen, meydana çıkan eserleri okuyan ve onu şu veya

Şehabeddin Mercanî

bu şekilde takdir edebilen bir zümre vücuda gelmiş bulunuyordu. Mercanî, Buhara'dan dönüp işe başladığı zaman, Kazan Türk muhiti 17. ve kısmen 18. asırlardaki gibi, karanlık olsaydı, medreseler, müderrisler ve "şâgirtler" bulunmasaydı, Mercanî'nin arapça yazı-

lan eserlerine asla zemin bulunmazdı ve o kitaplar bu memlekette o derece gürültü-patırtı koparmazdı. Çünkü anlayıcısı ve ilgilenicisi bulunmayan bir fikir hiçbir zaman gürültüye sebep olmaz. Her halde o günlerde Kazan ilinde az-çok fikir hareketleri vardı. Mercanî ise, bazı dinî ve içtimai düşünceleriyle bu hareketlere yeni bir yön vermiş ve o zamana kadar hüküm süren yanlış nazarıları düzeltmiştir. Tabiidir ki, bütün bunlar medrese talebesi arasında uyanmayı ve düşünmeyi mucip olmuştur. Mercanî'nin arapça yazılmış olan dinî kitaplarının ora Türk fikir hareketlerindeki ehemmiyeti, işte bu noktadadır.

Buhara'dan yeni fikirler getiren Mercanî, Kazan'da yalnız bazı dinî meseleler üzerine pek ciddi ve önemli eserler yazmakla kalmayıp, büyük bir özenle millî tarih meseleleri ile de uğraşmaya başlamıştır. Türk Karahanîler sülâlesine dair arapça yazılmış olan "Gur-fetu-l Havakin, li-urfetil-Khavakin" adlı eseri Kazan'da 1864 senesinde basılmış, 1877 yılında ise, Bulgar ve Kazan tarihine dair "Gılâlet al-zaman ve tarihi Bulgar ve Kazan" adlı türkçe küçük bir risalesi çıkmıştır. Bu sonuncu eser Rus bilim âleminin de dikkat nazarını çektiğinden, sonraları, meşhur dilei W. Radloff tarafından hülâsaten rusçaya tercüme edilmiş ve mütercimi bu hülâsaya 1877'de Kazan'da toplanmış olan IV. arkeoloji kongresinde okumuştur. Radloff'un bu tercümesi, türkçe aslı ile birlikte "IV. arkeoloji kongresi emekleri"nin I. cildinde yayınlanmıştır.

Mercanî'nin asıl önemli tarihî eseri olan "Müstefadul-akhbar fi ahvali Kazan ve Bulgar"ın Kazan ve Ural Türkleri arasında millî tarih sevgisinin uyanmasında büyük rolü ve tesiri olmuştur. Bu sözümüzü bir parça izah edelim. Gaddar Rus hükûmetinin iki asır devam eden mezalimine uğramış olan ve Rus barbarlığı yüzünden pek de bol olmayan tarihî yazma eserlerini kaybeden şimalli Türkler, 19. asrın ortalarına doğru geçmişlerini unutmaya başlamışlardı. Gerçi halk öz dilini unutmamıştı; İdil Bulgarlarına ve bağımsız Kazan devrine dair derme-çatma rivayetleri ve hikâyeleri hatırlıyordu; ancak şanlı istiklâl devri ve dedelerinin kahramanlıkları hakkında gerçek tarihî bilgilerden, aydın mollalar bile haberdar değildiler. Mercanî'nin "Müstefadul-ahbar"ının I. kısmı işte, böyle bir zamanda meydana gelmişti (270). Müellif, eserinin bu kısmında İdil Bul-

(270) Bu kısım ilk defa Kazan'da 1885'te, ikinci defa ise, 1897'de basılmıştır.

garlarının, bağımsızlık devri Kazanlılarının tarihinden bahsediyor, Orta Asya ve Altın Orda Cengizli sülâleleri hakkında tarihî bilgiler veriyor (271). Kitabın ikinci kısmı ise, Kazanlıların Rus boyunduruğu altındaki tarihine dair materyalleri ihtiva etmektedir. Biz bu kısımda belli-başlı imam ve müderrislerin ve diğer maruf Kazanlıların biyografyalarını okuyoruz ve İdilboyundaki 19. asrın Türk medreselerinin tarihine ait malzeme buluyoruz (272).

Mercanî, bu eserinin I. kısmında İdil Bulgarlarının Türk ırkına mensup olduğunu büyük bir vukuf ve kudret ile isbat etmekte (273), Bulgarlar ile Hazarların (Khazar) aynı kavim olduklarını iddia eylemekte (274), "Bu Kıpçak ve Hazar'ın Türk olmağında asla şüphe yok" dediği (275) gibi, "Bu Kıpçak ve Hazarlar şimdiki halk olmaz ise, o gibi kuvvetli ve şecaatlı ve çok halk nereye gitmiş de bitmiş?" demektedir (276). Yani müverrih Mercanî, bugünkü İdilboyu Türklerinin tarihte bazan "Bulgar", bazan "Kıpçak (Koman), bazan "Khazar" (Hazar) tâbir edilen kavmin kalıntısından başka bir şey olmadığını ileri sürmektedir. "Faslûn fi mulûk-at-Tatar ve verudihim ilâ hazihi-l-Diyar" başlıklı bölümde, bu diyar halkına "Tatar" adının takılmasının, bazı Türkistan Türklerine "Özbek" adının takılması gibi mânasız ve asılsız bir şey olduğuna telmih etmektedir (277).

Köhne Buhara'dan yeni fikirler getiren müverrih ve mütefekkir Şehabeddin Mercanî, 1889 senesi (Rumî takvime göre) 18 Nisanında 72 yaşında iken Kazan'da ölmüştür.

(271) Rahmetli Necip Asım Bey 1914 senesinde İstanbul'da basılmış olan "Türk tarihi" adlı eserinde, çizgi altında Mercanî'nin eserinin bu kısmındaki İdil Bulgarlarına ve Hazar Türklerine dair bilgilerin hemen hepsini (Kitabın 65. sahifesini) aynen aktarmıştır.

(272) "Müstefadul-ahbar"ın ikinci kısmı müellifin ölümünden sonra 1900'de neşrolunmuştu.

(273) "Müstefadul-ahbar", I. kısım, s. 10-33.

(274) Gene orada, s. 52.

(275) Gene orada, s. 18.

(276) Gene orada, s. 17.

(277) Gene orada, s. 96.

XI

YENİ EDEBİYAT

GERİYE BİR BAKIŞ : İdilboyunda eski zamanlarda, diyelim, İdil Bulgarları devrinde, geniş ("yazılı şeyler") mânasiyle edebiyat var mıydı? Bu soruya birdenbire menfi cevap veremiyorsak da, şimdiye kadar kimi mezar taşlarında pek kısa ve büyük şeyler ifade etmiyen kitabelerden başka, Bulgar devrinden kalma yazılı bir eser bulunmuş değildir.

Bağımsız Kazan devrinde, bazı yazılı şeylerin bulunduğunu gösteren ipuçlarına, işbu eserin Kazan hanlığından bahseden kısmında temas etmiştik. Ancak bu devirden de "edebiyat" denilecek kadar önemli şeyler kalmamıştır. Bulunan şeyler çok ehemmiyetsiz vakayiname parçalarıyla, gene yukarıda anılan Sahip-Giray-han yarlığından ibarettir.

Rus istilâsından sonra 17., 18. ve 19. asırlarda İdil ve Ural Türkleri arasında "edebiyat" denilebilecek yazılı şeyler olmuş mudur? Kazan Türklerinin edebiyat tarihine dair ciddi incelemelerde bulunan iki Kazanlı müellif (278) bu üç asır içinde Kazan Türkleri arasında yayılmış olan birtakım eserler saymışlardır ki, bunlar arasında yalnız üç tanesinin azçok ehemmiyeti vardır. Anılan iki müellifin "Tatar edebiyatı tarihi" adlı eserinde "Eski edebiyat" başlığı altında zikredilen ve gereği gibi tahlil ve tenkid edilen bu üç eser şunlardır: 1) Hisamüddin Müslimî'nin "Tevarih-i bulgariye"si, 2) Meşhur Reşidüdin'in "Cami-it-tevarih" isimli eserinden de faydalanmak suretiyle Kasım şehrinde Celâyirli Kadir-Ali biy tarafından Moskof çarı ve Tatar asıllı Boris Godunov'a ithaf edilerek kaleme alınmış olan; kitabın adı şimdi anılan iki Kazanlı müelliflerce de, Rus müellif Berezin'in Şark tarihçileri kütüphanesi adlı eserin-

(278) U. Aziz (Aziz Ubeydullah) ve A. Rahim.

de de açıklanmayan bir eserdir (279), 3) İşbu eserde (Kazan hanlığından bahsederken) anılan ve 1819'da İbrahim Halfin tarafından neşrolunan Ahval-i Çingiz-han ve Aksak Timir adlı eser (280).

Tarihî karakter taşıyan bu üç eserin, ikincisinden başkasının tarihî kıymeti hiç derecesinde olup, her üçünün lisanî değerleri elbette inkâr edilemez.

Bundan başka, 18. ve 19. asırlarda İdilboyunda ilkin elyazması kılığında yayılıp da, 19. asrın iptidasında Kazan'da Arap harfleri kasalarını da içine alan bir matbaa açılınca basılıp yayınlanan birtakım dinî-tasavvufî mahiyette olan kitaplar ve risaleler vardır ki, bunların, hakikatte dinî bakımdan da azçok değerleri yoktur. Bu gibi "edebiyat" eserlerine bakılınca, İdilboyu Türkleri arasında tâ 18. asrın sonlarına kadar fikir hareketlerinin, yok derecesinde gevşek olduğu ve bu yüzden, şu veya bu fikir cereyanının ifadesi demek olan edebiyatın da bulunmadığı anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere, bu devirdeki yazılı şeylerin çoğu, belki de tamamı, yarım-yamalak "tarihî edebiyat" veya ciddilikten mahrum "dinî edebiyat" eserleridir. Bedîi edebiyat (dar mânasiyle edebiyat-belles lettres) namına ise, yalnız 18. ve 19. asırlarda yaşayan kimi nâzım-şair hocaların manzumelerini zikredebiliriz. Bu kabil şair hocaların eserlerinden, mezkûr iki edebiyat tarihçisinin eserinde "eski şairler" başlığı altında bahsedilmektedir (281). Bu nazımların çoğu mersiye, medhiye, kaside, münacât mahiyetinde şeyler olup, içlerinde bazı gazeliyat ve hattâ erotique (aşkî) parçalar vardır. Bütün bu "eski edebiyat"ın mensur ve manzum eserlerinde kullanılan dil, hiç de orijinal bir dil olmayıp, çağatayca, osmanlıca kitap dilleriyle, bir parça Kazan halk konuşma dilinden alınan sözlerden kurulan bir çeşit karışık, ağır, parça bohçası gibi bir dildi. Bu çapraşık yazı dili, 19. asrın son yarısında kaleme davranan Ş. Mercanî'de bile devam etmekle beraber, bu müellifin yazılarında Kazan Türk lehçesi malzemesinin epey artmış olduğu görülmektedir. Bununla beraber, Kazan Türklerinin yeni edebiyatı ve o edebiyatın yeni lisanı, şüphesiz K. Nasirî'den itibaren başlamıştır, dersek, yanlış bir fikir söylemiş olmayız. Vâkıa, Nasirî de Çağatay ve Osmanlı sun'î edebî dillerinin tesirinden tamamiyle kurtulmuş değildir; ancak bundan böy-

(279) "Tatar edebiyatı tarihi", c. I, bölüm 3, s. 1-46, Kazan 1924.

(280) İki Kazanlı müellif, bu eserin Cami-it-Tevarih'in tercümesi olduğunu yazmakla hataya düşmüşler ve benim de zihnimi karıştırmışlardır.

(281) Aynı eser: c. I, bölüm 3, s. 133-181.

le yazı dilinin, Kazan Türk lehçesi temeline kurulmasının gerektiği dâvasını bütün ciddiyetiyle o ileri sürmüştür. Nasirî'nin yeni yazı dili hakkındaki düşüncelerini ve bu gibi bir dil yaratma yolundaki çalışmalarını yukarıda kısaca anlattık. Kuzeyli Türklerin iki müceddidinden biri olan Ş. Mercanî tarihî eserler telif etmiş, ötekisi, yani K. Nasirî, daha fazla dile dair eserler yazmıştır. Onların ardınca Kazan ülkesinde dar mânasivle edebî eserler de belirmeye başlamıştır. Diyelim, daha bu iki müceddid hayatta iken, 1885 se-

Musa Akyiğitzade

nesinde, Penza Rus gimnaziasında (lisesinde) okumuş olan Musa Akyiğitzade'nin "Hisamüddin molla" adlı yeni zamana uygun bir hikâyesi basılıp çıkmıştı. Bu hikâye, dil hususunda yenilik getirmeyi ise de, yeni zaman hikâyeleri tarzında yazılmasıyla Kazan Türk edebiyatında yeni bir çağır (genre) açmış bulunuyordu. Muharrir bu hikâyesinde, Kazan Türk içtimâî hayatından alarak, edebiyat sahnesine yeni kişiler çıkarmaktadır ki, bunlar, o zamanki Türk cemiyetinde hüküm süren usûllerden hoşlanmadıklarını söylüyorlar, halkın bilgi ve görgü seviyesini yükseltmek, ve içtimâî hayata bir dereceye kadar hürriyet ruhu sokmak arzusunu izhar ediyorlar. Bunda aşk da var, sevgili, güzel kıza kaçırmak da var... Bütün bu ma-

ceraların kahramanı bir genç molladır ki, hikâyenin adı da onun adından alınmıştır.

Akyiğitzade, bu hikâyesinden başka hikâye ve roman kılığında hiçbir şey yazmamış idiyse de, onun izinde yürüyen başka edip ve muharrirler meydana gelmiştir. Şöyle ki: Akyiğitzade'nin hikâyesinin çıkmasından iki yıl sonra, 1887'de, Zahir Bigi adlı bir muharririn "güzel kız Hadiçe" adlı bir hikâyesi basılıp çıkmıştı. Bir müddet sonra aynı muharririn, konusu Kazan Türk is adamlarının ve medrese talebesinin hayatından alınmış olan "Günâh-ı kebair" isimli hikâyesi yayınlanmıştı. Z. Bigi, eserleri için konuları, şu veya bu sebepten sanık sıfatıyla mahkemelerde sürünen kimselerin hayatından alıyor. Bu Kazanlı muharririn eserlerini tahlil eden müsteşrik Nikolay Aşmarin diyor ki: "Galiba bu müellif, Gaboriau (Emi-

Zahir Bigi

le) gibi Fransız muharrirlerinin eserleriyle âşinalık peyda etmiş ve bu gibi eserler onun icad kuvvesine bir parça tesir eylemiştir" (282). Z. Bigi'nin "Mürted", "Katile" adlı eserleri de vardır (283). Bu muharrir, Akyiğitzade'nin diliyle kıyas kabul etmez derecede Kazan konuşma lehçesine yakın bir dil ile yazmıştır.

GENİŞLEYEN YENİ ÇIĞIR : Akyiğitzade ile Z. Bigi'den sonra, 20. asrın eşiğinde hikâyeci muharrir olmak hevesiyle kaleme sarılan iki genç göze çarpmaktadır ki, ikisi de yukarıda anılan "Uçitelskaya şkola" (Öğretmen okulu)nda okuyup, rusçalarını ilerletmiş ve fikirlerini yükseltmişlerdir. Bunlar Sadrî Maksudî ile Ayaz İshakî'dir. Bunlardan birincisi Kazan Türk tüccarının hayatından alıp yazdığı "Maişet" adlı uzunca hikâyesini, daha anılan Öğretmen okulunda tahsilde iken 1900 yılında neşrettirmişti (S. Maksudî bu okulu 1901 yılında bitirmiştir). Müellif, kendisi bunun "saf Kazan lehçesiyle yazılan millî hikâyelerin tarihen birincisi olduğunu" söylemekte ve hikâyenin 1914 yılında çıkan ikinci basımının önsözünde şunları da yazmaktadır: "Maişet, realist bir yolda yazılmış ise de, aslında belirli bir fikri yaymak ve okuyucularda emel uyandırmak düşüncesiyle yazılan bir eserdir. Bir genç muharririn milleti arasında yaymak istediği emelleri neden ibaret olabilir? Bunu ayrıca yazmaya lüzum yoktur. Bu, hikâyeyi okuyan herkesce anlaşılacaktır. Hikâyenin kahramanı Fatih, küçük oğlu Raşid'in âlim, dindar, hamiyetli, varlıklı ve millî bir adam olup, sözü, işi ve malı ile millete ve dine faydalı bir kişi olmasını Tanrıdan dilemektedir; işte, 19 yaşındaki genç bir muharririn milleti efradı arasında yaymak istediği emelleri ve idealleri işte, bundan ibarettir. Bu ideal, "Maişet" muharririne bugün de büyük bir idealdir". S. Maksudî bu hikâyesinden başka bir edebî eser yazmamıştır (284).

(282) N. Aşmarin: "Kazan Tatarlarının edebî faaliyeti hakkında görüşler" adlı eser, s. 35, Moskova 1901, "Lazarovski Institut" yayınlarından.

(283) Z. Bigi 1870 senesinde doğmuş ve Kazan'da Kölboyu medresesinde okumuştur ve Cenubî Rusya'da Rastov şehrinde imam iken 1902 yılında ölmüştür. Maruf din bilgini Musa Carullah Bigi'nin öz kardeşidir. Zahir Bigi'nin Türkistan'a seyahat taslağı sonraları kardeşi Musa Bigi tarafından ikmal edilerek ve birçok yeni bilgiler katılarak, güzel bir kitap kalıbına dökülmüş ve 1908'de "Mavera-i Nehre seyahat" adıyla Kazan'da yayınlanmıştır.

(284) Fransız müelliflerinden baron Carra de Vaux, Paris'te 1924 senesinde neşredilmiş olan "Les penseurs de l'islam" adlı eserinde Sadrî Maksudî'nin gençliğinde birkaç tane hikâye (nouvelle) yazdığını ve bunlardan birinin "çok karılı hayat" (la vie polygame) adını taşıdığını yazmış ise de, bu, hakikata uygun değildir.

Buna mukabil onun, "Taallümde saadet" adlı gayet zayıf bir hikâyecik ile yazı meydanına atılan okul arkadaşı Ayaz İshakî, devamlı ve verimli bir hikâyeler ve tiyatro eserleri muharriri olmuştur. Bu muharririn, birincisine nisbeten daha realist, daha düzgün olan ikinci hikâyesi "Kelepüşçi kız" 1900 senesinde, demek "Maişet" ile aynı yılda basılmıştı. Onun ilk tiyatro eseri olan "Üç hatun blen turmuş" (üç karı ile yaşayış) da, aynı sene intişar etmişti. "Bay oğlu" isimli üçüncü hikâyesi ise, 1903 senesinde basıldıktan sonra, bu muharririn hikâyeleri ve tiyatro eserleri birbirini takip ediyordu. Artık 20. asra girmiş bulunuyoruz; İshakî o sıralarda bir yandan hikâyeler ve tiyatro eserleri yazmakla beraber, yukarıda bahsettiğimiz "Usul-i cedid" mekeplerinde öğretmenlik etmek ve bu "cedid" hareketinin yayılmasına hizmet etmek ile de meşgul oluyordu. İshakî ilk eserlerinde saf bir didacticien ve sentimentalist idiyse de, anlaşılan, Rus realist muharrirlerini okuya-okuya (o günlerde İshakî başka bir lisan bilmezdi) mukadder yolunu bulmuş ve son eserlerinde sahici bir realist yazar olmuştur: Muharrir, saf Kazan lehçesiyle yazar ve konularını da Kazan Türk tüccarı, medrese sofatları, hocalar ve köylüler hayatından alırdı. İshakî aslında bir hoca oğlu olduğundan ve "medrese" terbiyesi gördüğünden, "Şâgirt-

Ayaz İshakî

ler" (medrese talebeleri) ve "hazretler" (mollalar-hocalar) hayatını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini çok iyi bilirdi. Onun için bunları tasvir hususunda onun eşi bulunmaz. Bir medrese talebesinin günlük defteri tarzında yazılmış olan "Turmuş mu bu?" (yaşamak mıdır bu?) adlı eserinde "Şâgirdler" in pek uzun süren tahsil hayatının mânasızlığını, gayesizliğini ve beyhudeliğini pek ustaca tasvir ediyor. "Molla babay" romanında muharrir, Kazan ülkesi dinî medreselerinin tarihini roman tarzında yazmaya başlamış idiyse de, bu işin hakından gelememiş veya son zamanların baş döndürücü olayları, bunu sonuna erdirmeye mâni olmuştur. "Bay oğlu" (zengin çocuğu), "Kelepüşçi (takkeci) kız" isimli hikâyelerinde, "Dilenci kız" adlı romanında, "Üç karı ile yaşayış" isimli tiyatro eserinde muharrir, Kazanlı "baylar" ın (zengin tüccarın), kötü ahlâkı ortaya koyuyor, düşkün ve sefillerin acıklı hallerini tasvir ediyor. Sonraları yazdığı tiyatro eserlerinde, sahneye çıkardığı kişiler vasıtasıyla de eskimiş ve modası geçmiş olan içtimâî kuruluşları ve zamana uymayan âdet ve ahlâkı amansızca kırbaçlıyor (285).

20. asra girerken, yeni zamana uygun hikâyeler yazan muharrirler yalnız Kazan şehrinde değil, öteki şehirlerde, diyelim, Orenburg'da ve Ufa'da da peyda olmuştu. Tahsilini İstanbul'da yapmış olan Fatih Kerimî'nin "Cihangir mahdum" adlı küçük hikâyesi 1900 senesinde, Ufa İslâm Rubanî Meclisi üyelerinden olan Rizaeddin bin Fahreddin'in ("Gafvil bin Abdullah" müstear ismiyle yazdığı) "Selime" isimli uzun hikâyesi daha 1899'da yayınlanmıştı. F. Kerimî birinci hikâyesinde, "usul-ü cedid" mekteplerini ve yeni öğretim usûllerini desteklemek ve eski usûlleri çürütmek maksadıyla olacaktır ki, eski köy "mektepleri"nde (falaka mekteplerinde) eğitim ve öğretim usûllerinin fenalığını ve hiçbir işe yaramadığını, bir köy imamının oğlu (mahdumu) olan Cihangir adlı çocuğun şahsında bütün çıplaklığıyla açığa vurmaktadır. Bu hususta Kerimî'nin terdim ettiği manzara hem güldürücü, hem ağlatıcıdır. Rizaeddin efendinin "Selime" hikâyesi ise, terbiyeci ve didaktik gayeler güderek kaleme alınmış olan bir seyahat hikâyesidir ve zamanında merakla ve alâka ile okunan eserlerden biri olmuştur.

(285) A. İshakî'nin "aldım-birdim (verdim)", "muallim", "muallime", "Zülüha" adlı dramları, "Cemiyet", "kıyamet" unvanlı komedileri de vardır. "Zülüha" 1925 yılında İshakî'nin muvakkaten "Türk Yurdu" mecmuasını idare ettiği sırada bu mecmuuda parça-parça neşredilmiye başlanmış idiyse de, dramın özü, Ankara edebiyat mahfîlince beğenilmediğinden neşri durdurulmuştu.

Artık 1905 Rus ihtilâlinin arifesindeyiz. O sıralarda Kazan nefis edebiyatı gerçek gelişme yoluna girmiş bulunuyor. A. İshakî'nin, 1903 senesinde "Bay oğlu" hikâyesi, aynı sene "İki aşk" piyesi, 1904 yılında "İki yüz yıldan sonra inkıraz" adlı fantezisi, 1903 senesinde Rizaeddin efendinin "Esma" isimli ikinci uzun hikâyesi, aynı sene Fatih Kerimî'nin "Şâgird ile istudent" (medrese talebesi ile üniversite talebesi) adlı hikâyesi, 1902'de Ali-Asgar Kemal'in "Üç bedbaht" isimli 3 perdelik tiyatro eseri neşrolundukları gibi, en fazla "usul-ü kadim" cillerle "usul-ü cedid" çillerin kavgalarını tasvir eden Zakir Hadi'nin de kimi hikâyeleri 1905 ihtilâlinde önce çıkmıştı.

20. yüzyılın ilk yıllarında, Kazan Türkleri arasında yalnız nefis edebiyat değil, edebiyatın öteki dalları da gelişmeğe başlamıştı; diyelim, şimdi adı anılan Rizaeddin efendi, İdilboyu ve Ural Türklerinin tarihine ait topladığı malzemeleri "Asâr" (İzler) adı altında daha 1900 senesinde neşretmeye başlamış ve 1904 senesine kadar bu kıymetli eserin 8 fasikülü intişar etmiş bulunuyordu. Bu müellifin "Meşhur hatunlar" isimli kalnca ve mühimce bir eseri de 1905 ihtilâlinde önce yayınlanmıştı galiba.

Kazan Türk YENİ EDEBİYATI da asıl 1905 ihtilâlinin doğurduğu imkânlar sonucunda gereği gibi gelişmeye ve genişlemeye başlamıştı. Bu, birinci Rus ihtilâlinde, 1917 büyük ihtilâline kadar geçen 10 yıl içinde, Rusya'da Türk siyasi neşriyatı büyük buhran geçirmiş idiyse de, bunun dışında geniş mânasiyle EDEBİYAT göze çarpacak derecede canlanmış ve ilerlemişti. Alahım güzel edebiyatı...

19. asrın sonlarına doğru kaleme sarılan Fatih Kerimî, Ayaz İshakî, Ali-Asgar Kemal gibi tanınmış muharrirler, 1905 ihtilâlinde sonra da hikâyeler ve tiyatro eserleri yazmakta devam ettiği gibi, bu devirde Fatih Emirhan, Alimean İbrahim (ov), Serif Kemal, Kerim Tınçura, M. Ali v.s. gibi genç hikâyeciler; Abdullah Tukay, Mecid Gafurî, Derdmend (Zakir Rami), Necip Dumavî, Said Sünceley, Bn. İffet, Aziz Okması, Ş. Babıç, Naki İsenbet v.s. gibi yeni şairler de çıkmıştı. Bu edip ve şairlerin edebî kudretlerinin derecesini tartmakla, konularını, dil ve üsluplarını tahlil ve tenkid etmekle uğraşacak değiliz. Burada yalnız bunlardan bazıları hakkında bir-iki söz söylemek ve kimi eserlerini saymak ile yetineceğiz.

Meselâ, Kazan imamlarından Zarif hocanın oğlu olan FATİH EMİRHAN (286) 1907 yılında Kazan'da "El-İslah" gazetesini çı-

(286) Zarif mollanın babası, demek, edibin dedesi molla Hüseyin Emirhan "Tevârih-i Bulgariye" adlı bir tarihi eser yazmış ve 1883 yılında Kazan'da neşrettirmiştir.

Fatih Emirhan

karmaya başlayan islâhatçı, terakkiperver ve yenilik taraflısı, medrese talebesinin ileri gelenlerinden olup, bu gazeteyi çeviren de o olmuştur. Hikâyeciliğe bu gazetede neşrettiği "Arefe kiç tüşümde" (Arife gecesi rüyamda) adlı küçük bir fantaziası ile başlamıştı. F. Emirhan odlı bir milliyetçi, köhne Şark usûllerinin amansız düşmanı, Garp medeniyetinin ve onun doğurduğu yeni usul ve sistemlerin âşıkıdır. Onun için, "Kadirli minütler" (dakikalar), "Tanıştık", "Hayat", "Ortalıkta" gibi hikâyelerinde; "Yeşler" (Gençler), "Tigizsizler" (eşit olmayanlar) gibi piyeslerinde yeni ve modern hayata susamış olan Türk gençliğini ülküleştirmiştir (idealize etmiştir). Muharrir aynı zamanda yaman bir hicivcidir. Hicivleri kimi vakit sarcasme'a kaçır ve bu yüzden pek dokunaklı bir şekil alırdı. Onun hiciv ve alaylarına, çokluk, eski kafalı, cahil ve mutaassıp hocalar ve onları tutan bezirgânlar hedef olurdu (287).

Metin ve oynak bir üslupla yazan F. Emirhan, denilebilir ki, yeni Kazan edebî dilinin işlenmesinde, zenginleşmesinde ve düzgünleşmesinde önemli rol oynayan bir ediptir.

Faal medenî hayata yeni atılan bütün milletlerde olduğu gibi, adam kıtlığından dolayı, F. Emirhan daha "El-İslâh" devrinde, hem siyasî makaleler yazar, hem edebî tenkidlerle uğraşır, hem alaylı fıkralar karalar, hem de küçük hikâyelerini neşrederdi. O, elbette, gerçekten siyasî bir muharrir değildi (288). 1908 yılında "El-İslâh" gazetesini kapandıktan sonra, tâ 1912 senesinde çıkmaya başlayan "Kuyaş" gazetesinin başyazarlık ödevini üzerine aldığı güne kadar o, siyasî yazılar yazmaktan vazgeçip, yalnız edebî eserler yazmakla meşgul olmuştur. "Kuyaş"ta ise, siyasî makaleler de yazardı. F. Emirhan 1906 yılının son aylarından başlayıp, 1907 senesine kadar, Moskova'da Zahid Şamil tarafından çıkarılan "Terbiyet-ül-Etfal" adlı çocuk dergisinin yazı müdürlüğünü yaptığı sıralarda, her iki bacağı felce uğramış ve ondan sonra zavallı muharrir bir daha kendi ayaklarıyla yürüyebilecek duruma gelememiştir. Buna rağmen o, keskin zekâsını, sağ duyusunu, ekseriya isabetli düşünme kabiliyetini ve hattâ etrafındakilere ferahlık veren neşesini ve şenliğini as-

(287) "Taşmuhammed" müstear adıyla yazdığı hicvî eserlerinden "Fethullah hazret", "Öğütlemeye geldi", "Abdullah aşkı", "Salihcan kari (hafız)", "Semiullah-abzi" adlı eserlerini gösterebiliriz.

(288) A. Sa'dî'nin sözlerine bakılırsa, F. Emirhan "El-İslâh"ta 1907 yılının 24 Aralıkından sonra, artık hiçbir siyasî makale yazmamıştır ("Tatar edebiyatı tarihi", s. 251, Kazan 1926).

la yitirmemişti. Âdeta bütün değerli edebî eserlerini bu meflûc olduğu yıllar içinde yazmıştır. Bolşevik devriminden sonra da ve iç savaşlar sırasında da ateşin milliyetçi ve antibolşevik F. Emirhan, Kazan'dan ayrılıp bir tarafa gitmemiştir. Ancak bolşevik edebiyat tarihçilerinin yazdıklarından anlaşıldığına göre, muharrir, beğenmediği rejime intibak edememiş ve eski F. Emirhan olarak kalmıştır. Bununla beraber (belki hastalığı sayesinde) Sovyet devrinde mev'ud eceliyle ölen nadir muhalif muharrirlerden biri olmuştur. (Ölümü 1926).

Ufa ilinde bir köy imamının oğlu olan Alimcan İbrahim (ov)'a gelince, onun "Bir talebenin medreseden koğulması" adlı ilk hikâyesi 1907 yılında gene "El-İslah" gazetesinde yayınlanmıştı. Demek, bu "Keloğlan"ı matbuat dünyasına ilk defa çıkaran Fatih Emirhan olmuştur. Anlaşılan, "El-İslah"ın genç baş muharriri, daha o zaman keskin zekâsıyla bu gençte bir istidad nüvesi sezmiş bulunuyordu. Gerçekten bu genç, sonraları çok düzgün bir üslûp ile pek çok ve oldukça değerli eserler yazan bir edip olmuştur. Türk köylülerinin hayat mücadelelerini, iş ve çalışma tarzını, eski zamanlara ait bazı yaşama levhalarını, babalarla çocuklar arasında cereyan eden görüş ve fikir çarpışmalarını tasvir eden birtakım küçük hikâyelerinden başka, bu muharririn Kazan türkçesiyle yazılan ilk kalın roman olmak üzere, "Yeş yürekler" (Genç kalpler) adlı bir romanı da çıkmıştı (1912). 1914 yılında basılmaya başlayıp da sansür tarafından durdurulmuş olan "Bizning künler" (Bizim günler) isimli büyük romanı ise, 1919 yılında, demek Sovyet devrinde basılmıştır (289).

A. İbrahim bu devirde, yani iki ihtilâl arasında geçen yıllarda, çeşitli gazete ve mecmualarda edebî tenkidler de yazardı ve 1913 senesinde Said Ramî, Derdmend ve A. Tukay hakkında "Tatar şairleri" adlı bir edebî tenkid eseri de yayınlanmıştı. Muharrir bununla da yetinmeyip, mektep kitapları da yazmıştır (290).

Alimcan İbrahim (ov), gerek 1905 ihtilâli günlerinde (ki o zaman çok gençti), gerekse iki ihtilâl arasında geçen öteki senelerde, asla

(289) İki ihtilâl arasındaki yıllar içinde çıkan küçük hikâyelerinden şunları anabiliriz: "Yeşler hayatından bir levha; Yüz yıl evvel; Dingizde; Kart yalçı (ihtiyar işçi); Karak molla (hırsız hoca); Yazbaşı; Otu süngen cehennem (ateşi sönmüş cehennem); Süyü (sevme) - saadet; Tabiat balaları (çocukları); Kütüçüler (çocuklar).

(290) Tatar sarfı, Tatar nahvi, Tatar imlâsı, Yeni edebiyat (seçme edebî parçalar), Edebiyat kanunları isimli eserleri bu cümledendir.

politika ile uğraşmamışken (291), 1917 ihtilâli patlak verince, kolları, paçaları sıvayıp politikacığa dalmış (zaten o sıralarda Rusya'da kim politikacı olmamıştı ki...), hattâ ihtilâlcî sosyalistler (S. R.'ler) partisine yazılmış, gün geçtikçe sollaşan Rus ihtilâliyle birlikte, o da sollaştıkça sollaşmış, Bolşevik devriminden sonra Sovyet rejimini benimsemiş ve 1920 yılının Şubatında resmen Komünist Partisine girmiştir. Onun bu politikacılık faaliyetine, belki ilerde 1917 ihtilâli faslında daha mufassalca temas ederiz. Burada yalnız şunu söyleyelim ki, bu muharrir Sovyet devrinde de, hele iç harpte "Aklar"ın tepelenmesinden sonra, hikâyeler yazmaya devam etmiş veya eskiden yazılıp da, o zaman yayınlanmasına imkân bulunamayan kimi eserlerini bastırmıştır (292). Ancak bunların çoğu, meşhur Rus edibi Maksim Gorki'nin Sovyet devrinde yazdığı eserleri gibi, edebî-bedî eserler olmaktan ziyade, hikâye yahut roman kılığına bürünen, fakat rejimi desteklemek veya rejime yaranmak gayesini güden "siyasi" şeylerdir.

Şerif Kemal, Mişer ağzının özlüklerini de içine alan, kendine has bir çeşit "modern" üslûp ile işçiler, hele maden ocakları ve balıkçı "promislaları" işçileri hayatından alıp birkaç tane hikâye yazmıştır; onun bu kabil kısa hikâyeleri, tam benim de yazarları arasında bulunduğum sıralarda, bir "bourgeois" gazetesi olan Orenburglu "Vakit" gazetesinde basılmaya başlamıştı. Bu muharrir de, Sovyet devrinde dahi yazmaya devam edenlerdendir.

Kerim Tıncura, aslında Kazan'ın "Seyyar trup"una mensûp değerli bir aktördür ve aynı zamanda Kazanlı "Anğ" dergisinde küçük hikâyeler yazmak suretiyle kaleme de sarılmıştır. Sonraları Kazan Türkleri küçük bourgeois, esnaf ve bazan da Türk köylüleri hayatından alarak, güzel piyesler de yazmış ve bunlar Kazan sahnelerinde sevilerek seyredilmiştir (293).

(291) A. İbrahim (ov) 1913 yılında cenubî Rusya şehirlerinden meşhur Kiyef'te bir gar gazinocusu olan Türk ailesinde hususi muallim bulunduğu sırada, tesadüfen bazı Türk üniversite talebesi ile birlikte tevkif olup, bir buçuk ay kadar cezaevinde kalmıştı. 1922 yılında Kazan'da bastırıldığı "Tatar istudentleri hareketi tarihinden" adlı küçük risalesinde muharrir, bu vak'ayı önemli bir ihtilâlcî faaliyeti gibi göstermeğe özenmiştir.

(292) Eskiden yazılıp da, bu devirde basılan eserlerinden "Bizning künler" adlı romanını ve "Kazak kızı" isimli mühim uzun hikâyesini ve yeniden yazılanlardan "Almaçuwar", "Kızıl çiçekler" ve "Ademler" adlı hikâyelerini ve "Yeni kişiler" adlı piyesini zikredebiliriz.

(293) Tıncura'nın tiyatro eserlerinden bazıları, Şumlu adım, Sunğgu selâm, "Birinci çiçekler" (bunlar dramdırlar), Cilkuwar (fırıldakçı), Saklan-şartla-

TEZ PARLAYAN BİR ŞAİR : 1905 ihtilâliyle birlikte meydana atılan Kazan Türk şairlerine gelince, en tez parlayanı, az zaman içinde geniş halk kütleleri arasında dahi ünü yayılmış olanı ve nisbeten en çok şiir yazanı ABDULLAH TUKAY olmuştur. Tukay "Kazan ardı"ndaki bir köyde 1886 yılında doğmuş olduğundan, Birinci Rus ihtilâli patlak verdiği sırada henüz 19 yaşında olup, Kazan'dan çok uzaklarda, Kazak bozkırları sınırındaki Uralsk (Cayık kalası)

Abdullah Tukay

kasabasında bulunuyordu. Abdullah'ı, Cayık-Kalası'na 1895 yılında, demek 9 yaşında küçük bir çocuk iken, götürmüşlerdi. Halasının kocası Aliasgar Osmanoglu, onu, belki "adres yazabilecek kadar rusça öğrensın" diye, "Medrese yanındaki rusça sınıfları" denilen ilk mek-

masın (sakın-patlamasın), Nazlı kıyew (güveyi), Yusuf-Züleyha... Artist-muharrir. Sovyet devrinde de çalışarak, birtakım hikâyeler ve piyesler yazmıştır.

tebe vermiş ve ondan sonra oranın en iyi medresesi olan molla Mutiullah Tuhfatullahoğlu medresesine koymuştu. A. Tukay bu medresede 9-10 yıl kadar kalmış ve o devirde Rusya Türkleri arasındaki Buhara tipi medreselerde öğretilen bütün "bilim"leri öğrenmişti. O senelerde kendisiyle temasta bulunan bazı kimselerin anlattıklarına göre, Tukay medresede iken osmanlıca ve çağatayca manzum eserleri okumayı severmiş. Anlaşılan, bunun ve diğer kimi âmillerin tesiri altında Abdullah'ın kendisinde de manzum söz söylemek ve şiir yazmak hevesi uyanmıştır. Öte yandan, bazı rusça eserleri, "Tercüman", "Şark-ı Rus" gibi gazeteleri ve eline geçen kimi Beyrut ve Mısır gazetelerini okuması, fikrinin açılmasına ve dünyanın gidişinden haberdar olmasına hizmet etmiştir, ve bu suretle Birinci Rus ihtilâlini hafif de olsa, bir parça asrî bilgi hamulesiyle karşılamıştır.

Molla Mutiullah'ın Mısır'da tahsil gören oğlu Kâmil efendi, 1902 yılında memleketine dönmüş ve Nil kıyılarından bazı yeni "esinti"ler getirmiştir. Bu Kâmil efendi, hem hacı, hem hâfız, hem şarkıcı, hem "meşhur" olmayı seven ve antuziast bir kişi idi. Bu kişinin anlattığına göre, Tukay ara-sıra onun evine gidiyor ve hâfız efendinin söylediği türkçe ve arapça şarkıları kulağı kiriste olarak dinliyormuş. Her halde Abdullah'ın bu hem "cedidçi", hem "şarkıcı" olan kişiden bazı "asrî" fikirler ve "şiiri" nesneler kapmış olması pek muhtemeldir.

Derken, Birinci Rus ihtilâli gelmiş-çatmış ve bizim antuziast Kâmil efendi de hemen meydana atılmış ve "Fikir" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Eniştesinin ölümü yüzünden ortada kalan Tukay, geçinmek amacıyla başta "Fikir" basımevine harf dizici sıfatıyla girmiş ve ayda 5 ruble aylık almaya başlamış ve sonraları musahhih olunca aylığı 10 rubleye çıkmıştır. Tukay, basın dünyasına ilk defa Rus şairi Koltsov'tan tercüme ettiği "Mujik uykusu" başlıklı manzume ile çıkmıştı. Bu, saf Kazan türkçesiyle ve hece vezniyle (6+6) yazılmış olan bir manzume idi ve "Fikir" gazetesinde basılmıştı. 1906 yılının Ocak ayında Kâmil efendi "El-Asrul-Cedid" isimli bir mecmua da çıkarmaya başlayınca, Tukay bu dergide başka neviden şiirler yazmaya girişmişti. Mecmuanın hemen her sayısında genç şairin bir manzumesi çıkıyordu. Şair bu şiirlerini, nedense, "Mujik uykusu" diliyle yazmayıp, osmanlıca veya osmanlıcaya çalan bir türkçe ile yazıyor ve aruz vezinlerini kullanıyordu (294). Bu vezinler

(294) Tukay'ın "El-Asrul-Cedid'te çıkan bazı şiirleri şunlardır: Allah aşkına; Ey kalem!; Şair ve hatif; İftirak sonunda; Aşk bu ya!; Müridler kabristanını-

mollaların, medrese talebesinin (Şâgirdlerin) ve hattâ halk kütlelerinin alıştığı Muhammediye, Mevlûd kitabı, "Kesikbaş", Sebatul-acizin, Bakırganî, Ahırzaman kitabı, Mecmaul-edep vezinleri olup, dili de halkın öteden beri işide ve dinleye geldiği bir çeşit kitap dili olduğundan, konuları "günün meseleleri" bulunduğu (ki şair bu nazımlarıyla cahil hocaları, tufeyli şeyhleri tezyif ve eski usûl ve görenekleri tenkid ediyordu), yeni manzumeler derhal okurların dikkatini çekmiş, herkes tarafından sevilerek okunmuş ve nâzım'ı da çarçabuk geniş bir ün kazanmıştır. Gene Kâmil Mutî tarafından 1906 yılının güzünde çıkarılmaya başlanan "Oklar" isimli mizah gazetesinde Tukay'ın hicvî manzumeleri de görülmeye başlamıştı.

Bunca şöhret kazanmış ve tanınmış olan bir genç şair elbette 'Cayıkkalası' gibi uera ve dar bir muhitte kalamazdı. Onun için şair 1907 senesinde Kazan'a taşınmış ve 1913 yılının 15 nisanına değin, yani öldüğü güne kadar, orada kalmıştır. Gerçekten, A. Tukay, Kazan'da daha geniş ve daha elverişli bir muhite düşmüştü : bir kere o günlerde Kazan'da "Yılduz" ve "Beyanul-Hak" gazetele-ri çıkıyordu (O sırada Kâmil Mutî neşriyatı artık sönmüş bulunuyordu); Tukay Kazan'a geldikten sonra yenilik ve ilerleme taraflısı olan genç talebe tarafından "El-İslah" ve Kazan Türk zenginleri tarafından ise, "Ahbar" gazetesi çıkarılmaya başlamıştı. Genç şairin bunlardan birincisine intisap etmesi tabii idi. Ancak talebe gazetesi az para ile ve haftada yalnız bir defa çıktığından, şair sadece bu gazetede şiirler yazmakla geçinemezdi. Bundan dolayı o, "Kitap" adlı bir yayın kurumunda ayda 25 ruble maaş ile bir görev almaya mecbur olmuştu. 1908 yılında Kazan'da çıkmaya başlayan "Yeşin" (Şimşek) adlı mizah gazetesinde de Tukay, hicvî şiirlerini ve alaylı fıkralarını yazıyordu. Bir müddet sonra "El-İslah" da, "Yeşin" de kapanınca, Tukay "meydan"sız kalmış idiyse de, anlaşılan, kimi nâşirlerin teşvikiyle çocuklar için birtakım şiirler yaz-

dan bir avaz, Derdmend değil miyim?, Japonya'yı müslüman edecek ulema nerede?, Suru kurtlarga (Tufaylilere), Kimi sevmeli?, Muharririne, Mahveder isen, Bira-derane nasihat, Hurî kızına, Güz, Millet, Kendi-kendime, Sevgilimin kabir taşına, Edebiyat akşamı tertip eden gençlere... Bu şiirlerin hemen hepsi aruz vezinleriyle, yani 4 mefâilün ("Bakırganî" vezni), veya 3 fâilâtun bir fâilün (Mecmaul-edep vezni), yahut 2 mefâilün, bir feûlün (Muhammediye, Sebatul-acizin vezni), veya 2 fâilâtun bir fâilün (Muhammediye, Mevlûd, Kesikbaş vezni) ile yazılmıştır. Prof. Fuad Köprülü bunun farkına varmışken ("Abdullah Tokayef" başlıklı makalesi, "Türk Yurdu" mecmuası, yıl 1329, sayı 16), Abdurrahman Sadî yanılarak, bunların hepsini hece vezni saymıştır ("Tatar edebiyatı tarihi", s. 223, Kazan 1926).

maya başlamıştı ki, "Su anası", "Altın eteç" (horoz) başlıklı manzumeleriyle "Balalar köngli" denilen risalede çıkan şiirleri bu cümledendir.

1910 yılında "Yeşin" yerine "Yalt-Yult" adlı mizah gazetesi çıkmaya başlayınca Tukay, iğneli fıkralarıyla mizahî şiirlerini bu gazeteye vermeye başlamıştı. Öte yandan, o sıralarda Orenburg'da çıkan ağırbaşlı "Vakit" gazetesiyle "Şura" mecmuasında da kimi vakit şairin çok ciddî ve özlü bazı şiirleri de basılıyordu. O günlerde şairin bu devirde yazdığı ciddî ve mizahî manzumeleri arka-sıra küçük şiir mecmuaları kılığında da yayınlanmaya başlamıştı. Gerçekten bu devir, şairin en verimli bir devri olmuştur. O, çeşitli "günün meseleleri"ne dair hicvî ve iğneli fıkralar ve şiirler kaleme alıyor, mektepler için rusçadan küçük hikâyeler (fable'ler) tercüme ediyor ve çocuk manzumeleri yazıyor, türlü-türlü konular üzerine ciddî ve oldukça derin mânalı şiirler yaratıyordu. Tukay, o yıllarda (1908-1911) artık yalnız geniş Rusya'nın bütün genişliğine dağılmış olan İdilboyu Türkleri arasında büyük şöhret ve nam kazanmakla kalmayıp, Kırım, Kafkas, Türkistan ve hattâ Türkiye Türklerince de tanınmış bulunuyordu (295).

Tukay Kazan'da artık 'Cayık' devrinde olduğu gibi, Osmanlı yazı diline çalan lisanla yazmayıp, yeni işlenmekte olan Kazan edebî türkçesiyle yazmaya özeniyor ve bu yeni "edebî" dilin işlenmesinde kendisi de emek harcıyordu.

Tukay gerçekten, 1905 ihtilâli günlerinde edebiyat meydanına atılan bütün diğer Kazan Türk şairlerini gölgede bırakmıştı ve bu cihetten yükseldikçe-yükseliyordu. Ancak o günlerdeki Kazan "Piçen bazarı"nın yeni muhitinin (296) şairin hususî hayatına ve sıhhatına pek fena tesir ettiği de şüphesizdir. Bunu bir parça açıklayalım: 1907 yılında Rusya'da kaytaklık (irtica) başlamıştı; işte, o sıralarda gerek Ruslar, gerekse Türkler arasında birçok gevşek ka-

(295) 1913 senesi 15 Nisanında Tukay'ın ölümünden sonra, İstanbul'da rahmetli millî şair Mehmet Emin Beyin idaresi altında çıkan "Türk Yurdu" mecmuasının 16 Mayıs 1329 tarihli 16. sayısı "Şimal Türklerinin şairi Abdullah Tukayev'in ruhuna ithaf" olunmuştur ki, bu sayıda Türk edebiyatı tarihi müderrisi Fuad Köprülü'nün şair Tukay'a dair 16 sahifelik bir yazısı ve Numan Bayburî adlı birisinin bir şiiri basılmıştı.

(296) "Yeni muhit" diyoruz; çünkü burasının bir de "eski muhiti" vardı ki, A. Tukay bu "muhiti", "Yeni kesikbaş" ("Piçen Bazarı") adlı manzumesinde alaylı bir şekilde tasvir etmiştir.

rakterli gençler umutsuzluğa ve kötümserliğe kapılmışlar ve içki ile avunmaya başlamışlardı. Böyleleri Kazan'ın "Piçen Bazarı" yeni muhitindeki Türk gençleri arasında da epey vardı. Çocukken meşhur "Bedevam" kitabının tavsiyesine uyarak, sarhoş Sıddık ağanın selâmını bile almayan Abdullah, Kazan'da meşhur şair olduktan sonra, "dünyanın üstüne yukarıdan tükürerek", işret meclislerinde "lâf ile dünyaya nizamat veren" (297) Türk gençleri zümresine katılmıştı. Halbuki onun nahif vücudu ve sakat ciğeri, az miktarda alkol almaya bile tahammül edecek durumda değildi. İşte, bundan dolaydır ki, nam ve şöhret bakımından gittikçe yükselen şair, sıhhati ve bünye durumu bakımından gün geçtikçe alçalıyor ve felâkete doğru gidiyordu. "Piçen Bazarı"nın pis otellerinde yaşayış ve sıhhatinin çığırından çıkması, elbette, onun kitap okumasına, bilgisini arttırmasına ve genişletmesine de engel oluyordu. O, artık yalnız 'Cayık' medresesinden aldığı ve bazı Rus edebiyatından kap- tığı bilgi hamulesiyle iş görüyordu. Onun için, şiir alanında pek yükselmiyor ve az-çok önemli şeyler yaratamıyordu; çürük ciğeri- ni verem basilleri amansızca kemirirken, o, sıhhatine asla ehem- miyet vermiyor, gereken "rejim"e riayet etmiyor ve hekimlerin tavsiyelerine kulak asmıyordu ve birtakım şiirlerinden de anlaşıl- dığı üzere, dervişâne bir tevekkülle fâni hayatının sonunu bekliyor- du. Şu halde, Sovyet muharriri Alimcan Nimetî: "Tatar burjuvazi- si ile uyuşamayan bazı kimseler şahsî hayatlarına dalarak, ümitsiz-liğe düşmüşler ve içkiye verilmişlerdi; Tukay'ı da bu gibi kimseler- den saymalıyız" (298) derken; A. Sadî ise: "Başka şairlerimiz gibi, Tukay da cahilliğinden ve bilgisizliğinden çok zarar görmüştür" (*) dediği zaman, bir gerçeği ifade etmişlerdir, denilebilir.

Tukay, Kazan devrinde Cayık devrinde kullandığı dilden vaz geçmiş idiyse de, aruz vezninden vaz geçememiştir ki, bu son devir- de dahi, şiirlerinin yüzde 99'unu eski aruz vezinleriyle yazmış, yal- nız pek az kısmını Kazan halk şarkıları ("uzun cırlar" ve Takmak- lar-mâniler) ölçüsüyle, yani hece vezniyle, söylemiştir.

Cayık devrindeki şiirlerinde Tukay, bütün dünya islâmlarını düşünüyor ve umum islâmlar için müsterek olan kusurlara, geriliğe ve cehalete saldırıyordu. 1907 yılından başlayarak, Tukay daha zi-

(297) Tâbir Ziya Paşa'nındır ("Anlar ki, lâf ile verir dünyaya nizamat, Bin türlü teseyyüp bulunur hanelerinde" Terki-i bend).

(298) "Edebiyat meydanında" adlı eseri, s. 101, Kazan 1925.

(*) "Tatar edebiyatı tarihi", s. 224, Kazan 1926.

yade dar mânasiyle milliyetçilik yoluna giriyor. Şiirlerinde başlıca, kendisinin mensup olduğu "Tatar" (Kazan Türkü) kavmine hitap ediyor, onun ilerlemesini, yükselmesini arzuluyordu (299). Ancak Tukay, milliyetçi olmakla beraber sosyalistliğe yatkın bir halkçı (demokrat) dır; o, şişkin göbekli, kalın enseli "bayları" (zenginleri) sevmez, ve Prof. Fuad Köprülü'nün sandığı gibi, "ihtiyacını çok çektiği için" (300) değil de, sermaye (kapital) düşmanı olduğundan dolayı, "Altın"a lânet okumuştur (301). Tukay, birinci devir şiirle- rinde câmileri pazar haline koyarak, din satıp, bakkallık" eden sa- rıklıları yerin dibine batırdığı gibi, 1908 yılında ve daha sonraları yazdığı kimi şiirlerinde sahte milliyetçilere, "baylar"a (zenginlere) satılan gençlere de amansızca hücum ediyor ve onları da yerin dibi- ne batırıyordu (302).

A. Tukay'ın şiirlerini kaba taslak şu şekilde sınıflandırabiliriz:

a) 'Cayık' devrinde osmanlıcaya veya eski çağataycaya ça- lan bir dil ile, eskileri ve eskiliği tenkid ve tezyif yollu yazılan na- zımlar,

b) Kazan devrinde "yeni edebî" Kazan türkçesiyle yazılan hiciv, nefret ve protesto şiirleri ("Piçen bazarı - Yeni kesikbaş", "Usul-ü kadimci", Tutsa meskeşler yakang", "Bizni urınsız ya- manlıklar", "üyenü, tügil süyenü" v.s. gibi),

c) Gene bu devirde, aynı lisanla çeşitli içtimai-millî konular üzerine yazılan ciddi şiirler,

ç) Şimal Türk halk masalları ve efsanelerinden alınıp yazılan manzumeler ("Şureli" ve "Su anası" gibi),

d) Çocuklar ve mektepler için yazdığı orijinal ve tercüme şiirler,

e) Pek az miktarda sevgi-muhabbet ifade eden şiirlerle tabi- at tasvirine ait şiirler,

f) Hayatının sonlarına doğru söylediği ve çoğu ruhî tasaları ve bu fâni hayattan bezginliği açığa vuran lirik şiirler...

Çocukluğunun, ana-baba sevgisinden ve şefkatinden, sıcak aile yuvasından mahrumluk içinde geçmesine ve gençliğinde de büyük

(299) Tiliym bulırğa min insan-ı âli + tiliy künglim taâli bittevâli. Küngil birlen tiliym bahtın Tatarnıng + kürirge şanlılık vaktın Tatarnıng..

(300) "Türk Yurdu"ndaki aynı yazısında, s. 511.

(301) "Altına karşı" şiiri.

(302) Milletçiler, Yeşler (gençler), Üzülgün ümid (kesilmiş umut) şiirlerin- de olduğu gibi.

mahrumiyetlere ve sefaletle katlanmasına, bünyece zayıf ve hastalıklı olmasına rağmen, Tukay yaradılıştan şen, neşeli ve bir şair-muharririn dediği gibi, "çocuk tabiatlı" bir insandı. Alaycı olmakla beraber, nahif vücudunun derinliklerinde kudsi duygular ve yüce insanî gayeler besliyen, içli, samimî ve ilsever bir Türk ozanı idi. Doğru, Tukay élégie'ye benziyen şiirler yazmıştır; ancak onun bu kabil şiirlerinde dahi göze çarpan bir umutsuzluk ve kötümserlik görülmez; kötümserlik olsa da bu, yalnız kendisinin şahsî hayatına ait olup, milletin yazgısına (303) ve geleceğine ait değildir.

Şair, kendi halkının içtimâî ve medenî hayatıyla ve hattâ bu hayatın günlük olayları (phenomenleri) ile de ilgilenir ve bunların çoğu vakti-zamanında ya gülünç bir edâ, veya ciddî bir ifade ile onun şiirlerinde yankılanırdı. O, bir şair arkadaşına yazdığı mektubunda: "Ben senin gibi, salt bir şair değilim; ben hem politikacı, hem cemiyetçi, hem fikriyatçı bir şairim; benim kulaklarım çok şeyler işitiyor, gözlerim çok şeyler görüyor" demektedir. Prof. Fuad Köprülü: "Onun şiirlerinde baştan-aşağı cidal, kavga, hareket ve hayat vardır" dediği zaman (304) hiç de yanılmamıştır. Ancak bu tenkidçi "müfrit hassasiyetten, yaratıcı muhayyileden mahrum A. Tukayef'in şiirlerinde mevzular mutlaka amelî bir faydayı hâizdir; kalbin samimî ve gayesiz heyecanları, tabiatın güzellikleri onun eserlerinde hiçbir yer bulamamıştır" (305) demekle yanılmıştır. Görülüyor ki, sayın münekkid o zaman, Tukay'ın son devir şiirlerinin tamamını henüz görmemiş veya onları gereği gibi incelemek fırsatını bulamamıştır. Yoksa, meselâ şairin 1910-1911-1912 yıllarında yazdığı ve şair Fethî Burnaş'ın "Üzülgen ümid" (kesilmiş umut) veya "Son zarlar" başlığı altında toplamış olduğu lirik (içten gelen) ve garezsiz söylenen şiirlerde ne gibi "amelî fayda" bulunabilir? (306). Tukay'ın bu şiirlerinde, Köprülü'nün iddiasına aykırı olarak, tas-tamam "kalbin samimî ve gayesiz heyecanları" ifade edilmektedir.

"Tabiat güzellikleri"ne gelince, gerçekten bu gibi "güzellikleri" pek az müşahade etmiş olan şairin, tabiat tasvirlerine ait şiirleri az

(303) Mukadderat, alınyazısı.

(304) "Türk Yurdu"ndaki aynı yazısında, s. 510.

(305) Aynı yazısında, s. 512.

(306) "A. Tukay şiirleri", Kazan 1926, s. 180-188 (Bu kabil şiirlerden bazıları: Kesilmiş ümid, Telebhüf, Kicked tilek (gece dileği), Sığınır vakıtlar (özle-necek zamanlar), Kıt'a, Düşmanlar, Vaksınmım (küçülmüyorum).

ise de, "Tabiat'ın güzellikleri onun eserlerinde hiçbir yer bulamamıştır" diye kesip-atmak da doğru değildir. Tukay'ın tabiat tasvirine aid şiirlerinden "Buran" (tipi), Kütmegende (beklemezken), Tugan cirime (öz ilime) başlıklı şiirlerinden başka, "Şürelî"deki orman tasvirini de gösterebiliriz.

Köprülü'nün Tukay çin "yaratıcı muhayyileden, müfrit hassasiyetten mahrum" demesine mukabil, edebiyat tarihçisi A. Sadî, Tukay'ın tahayyülâtı zengin, hissi ve fikri gibi oynaktır; o, çabuk sezen ve ince duygulu bir şairdir" demektedir (307).

Tukay'ın şiirlerinden örnekler :

Çayık devrine aid şiirlerden :

Şiire çok ettim heves kalbim ile canımla ben
Çünkü ettim iftirak canımla, cananımla ben.

O güzel aşkında eş'âr söylemeği halisen,
Kendime munis edindim kalb-i gıryanımla ben.

Oldu yar, agyara yar, hem oldu kalbim taru-mar,
İşte yazdım şiirimi gözden akan kanımla ben.

Başka birisi daha :

Bakma hiç kes hatırına, milletin derdine bak
Bed-dua, yavuz-duaya her zaman asma kulak!

Ey kalem, senden gelir hep bahtımız, ikbalimiz,
Beklenir dört göz ile lütfunda istikbalimiz.

Geçmesin karangılıkta mahımız, hem salimiz,
Gafiliz biz, cahiliz, vay halimiz, vay halimiz!

Her taraf müslimleri bir-bir ederler âh u vah!
Ne sebeple geldi bizge böyle bir baht-ı siyah?!

Eyle yardım bizge her dem, ey kalem kıl merhamet!
Refolunsun, cümle hasret, fakru hakru, meskenet.

(307) "Tatar edebiyatı tarihi", Kazan 1926, s. 222.

1

BULMASA (olmasa).

Kim bilir kadrinğni, canım, dertli küngil bulmasa
Naz iter kimlerge gül, karşında bulbul bulmasa?

Suretingning ing çmı, bil, şairning künglindedir!
Küzgülerden çın tüşingni kürmising ul bulmasa!

Birmedi Leylâ kibi mahbubege dünya baha
Ul bulay bir kızgına-karşında Mecnun bulmasa.

Hiç kiliştirmim sining tüşlü güzellik şahına,
İçmasam bir millî şair de kilip kul bulmasa (*)

2

TUGAN AWUL (Doğduğum köy)

Taw başına salıngandır bizning awul
Bir çişme bar, yakın bizning awulga ul.
Awlumızning yemin, suwı temin bilem
Şunğar küre süyem canım, tenim bilen.

İsten çıkmı munda minim kürgenlerim
Şatlık bilen uynap gumür sürgenlerim,
Abi bilen birgeleşip kara cirni
Suka bilen yırtıp, yırtıp yürgenlerim.

Bu dünyada belki küp-küp işler kürim,
Bilgisizdir kaya taşlar bu takdimim,
Kaya barsam, kayda tursam, nişlesem de,
Hatırımdan menğgi çıkmas tugan cirim (**).

(*) Sözlər: Küngil: gönül; iter: eder; bulbul: bülbül; ing: en; çmı: hakiki, gerçek; küzgü: ayna; tüş: renk; birmek: vermek; kiliştirmek: yakıştırmak; kilmek: gelmek; içmasam: hiçolmazsa.

(**) Sözlər: taw: dağ; çişme: pınar; bar: var; yem: güzellik; tem: lezzet, tad; şunğar küre: şuna göre; süymek: sevmek; is: hatır, hafıza; abi: ağabey; cir: yer, toprak; birgeleşip: hep beraber; suka: saban; yürmek: yürümek, gezmek; küp: çok; bilgisiz: belirsiz; taşlamak: atmak; kaya: nereye; kayda: nerede; tugan: öz; nişlemek: ne yapmak; menğgi: ebediyen, hiçbir zaman.

3

BİR ŞEYHİN MÜNACATI

Ey Huday, malum singa tik yaxşılıqta kasdımız:
Zikrimizdir kazı, kuzu, yeşkine kız, kaz, kımız.
Yuknı süyliler "cedid"ler: çından ehl-i insafla biz
Maktibiz iç Tengrimizni, işte, bu biş "kaf"la biz.

Yani :

Tanrı, malûmdur sana salt iyilikte fikrimiz:
Kazı, kuzu, bir taze kız, kaz, kımızdır zikrimiz.
Ragmine züppelerin, muttasıfız insafla biz
Öğüyoruz Tanrımızı işte bu beş "kaf"la biz (308).

Tukay, 1917 Şubat-Mart Rus ihtilâli günlerine ermeyip, hele koca Rusya'yı alt-üst eden, bütün millî gelenekleri tarumar eyleyen ve bütün millî kurumları silip-süpüren "Ekim İhtilâli" facialarını görmeyip ve kendisi için bunun doğurabileceği acıklı imtihanlara çarpmaktan da kurtulup, 1913 yılının 15 Nisanında Kazan'da özel Klâşkin sağlık yurdunda bu fâni hayata gözlerini kapamıştır.

SAİD RAMİ ve DERDMEND : İki Rus ihtilâli arasında meydana çıkan Kazan Türk şairlerinden daha iki tanesini anmakla güzel edebiyat faslını kapatalım. Bunlardan biri, tahsilini Orenburg'da "Hüseyniye medresesi"nde yapmış, 1905 ihtilâlinin ilk yıllarında Kazan'da sosyalistlik taslayan Ayaz İshakî-Fuad Tuktar zümresine katılmış, "Tanğçılar" arasında çalışmış olan muallim SAİD RAMİ'dir. Şiirleri, bu ihtilâl yatıştırıldıktan sonra şiddetli irtica günlerinde belirmiş, ancak "Tanrılar"a, "Sema"ya, "kırallar"a ve kanunlara karşı isyan ifade eden bazı manzumlerden başka önemli bir

(308) Bu nazımdaki beş "kaf"lıdan "kazı" sucuk demektir; ötekileri malûm... Tarihçi Zeki Velidî Togan, "Şeybak-hanın şiirleri" başlıklı bir yazısında, bu beş "kaf"lıya dair beyitin ilkönce 15-16. asır Türkistan Türk hanlarından Şaybak-han tarafından söylendiğini ve Tukay'ın bu buluşu ondan alarak, Kazan türkçesine çevirdiğini yazmaktadır. Şaybak-hanın söylediği şekil şudur:

Kazı ve kaz, kuzu ve kız, kımız kerek
Ey merdüman-ı Heri, barçası simiz kerek!

(Yani: Ey Hirathılar, bunların hepsi semiz, yağlı olmak gerek); "Yeni Türkistan" mecmuası, sayı 1, s. 22, İstanbul 5 Haziran 1927.

şey verememiştir. Ancak S. Rami'nin malûm gevşek karakterine ve sölpük iradesine asla uymadığından, bu isyan ifade eden sözlerin de samimî olması pek şüphelidir. S. Rami, iki ihtilâl arasında pek az şiir söylemiş ve Tukay gibi, "yeni Kazan edebî dili"nin işlenmesine de hizmet edememiştir. Çünkü bu şairin karihası kısır olduğu gibi, lisanı da züğürt ve pürüzlüdür. Anlaşılan bu adam, Kazan Türk folklorundan ve halk edebiyatından Tukay kadar bile haberli olmamış, Osmanlı ve Çağatay edebiyatı ile asla uğraşmamış veya pek az ve üstünkörü meşgul olmuştur. Bu şair gayet katı bir üslûp ile yazdığı şiirlerinde anarşist ve taşkın gözükmektedir. Belki de şiirlerinin bu gibi bir karakter taşıdığı için olacaktır ki, edebiyat tenkidçisi - muharrir Alimean İbrahim(ov) onu şairlikte, hem Tukay'dan, hem kendisinden aşağıda bahsedeceğimiz Derdmend'den üstün saymaktadır (309).

S. Rami'nin bu isyan, taşkınlık ve savaştanlık ifade eden manzumeleri, şairliğinin birinci devrine, belki de complexe d'inferiorité (kendisini aşağı görme duygusu) illetine musap olduğu devre aittir. Sonraları "Ang" dergisinde çıkan şiirlerinde ise, artık öteki taşkın, ve isyankâr S. Rami ortadan kalkmış, tekrar "din"e, "Allah"a sığınan, yani, bize kalırsa, asıl, sahici gevşek ve döneş S. Rami ortaya çıkmış bulunuyordu. S. Rami hem aruz vezniyle, hem Kazan halk şarkıları ölçüsü ile yazmıştır.

Birinci devir şiirlerinden örnekler :

Min dimin min, min didiysem, minğa bir zur küç kire
Allahlar, şahlar, kanunlar, bulalar bir çöpkine (310).

Masayma sin, rabbım, kudretinge, tartıp alıp ni bar behtimni
Kilir bir kün watar, kül itermin, Arşı, Kürsü, Semang, tehtingni! (311)

(309) "Tatar şairleri" (Said Rami, Derdmend, Tukay), Orenburg, 1913.

(310) Buradaki kafiyesizliğe dikkat edilsin! Mânası: Ben, dedim mi bana büyük bir kuvvet geliyor; o zaman tanrılar, kırıllar, kanunlar nazarımda bir çöpe dönüyorlar (failâtun, failâtun, failâtun, failün).

(311) Rabbim, bütün bahtımı elimden alarak, kudretinle böbürlenme; bir gün gelir, ben de arşımı, kürsü'nü, sema'nı ve tahtını kırar ve kül ederim. (Bu şiirdeki başve bakın! Arapçada arş, kürsü, taht hepsi aynı mânaya gelen sözlerdir).

İkinci devir şiirlerinden :

Ey ilâhım, tut sözünğni, öz sözünğ "İnni karib"
Emringe sem'an, taaten, müstecipmin min garip.
Müstecipmin hem tilegim koşması yok, bik basit
Aldagı beyrem kününğ bir şad körürge it nasip! ("Ang" 1916)

Şair Derdmend (Zakir Rami)

S. Rami'nin 1917 ihtilâlinden sonra provakator"luğu (tahrikât-cılık-curnalcılık) meydana çıktığı ve hattâ Alimean İbrahim(ov) gibi dostları tarafından, onun bu "hainliği" mükerreren basında ilân edildiği halde, o, nasılsa, Sovyet devrinde de sağ kalmış, rejime intibak etmiş ve hattâ 1933 yılında komünist türkçe gazetelerde bazı manzum şeyler yazmış ve, anlaşılan, ondan sonra ölümü de gecikmemiştir.

"Derdmend" iğreti adıyla yazan şair, aslında altın madeni sanayicilerinden olup, 1906 senesinden tâ 1917 ihtilâline kadar Orenburg'da çıkan "Vakit" gazetesıyla "Şûra" mecmuasının nâşirlerin-

den biri olan Zakir Rami'dir (ötekisi Şakir Rami'dir); eskiden de edebiyatla ve "kendisi için" şiir yazmakla uğraştığı anlaşılan bu kişinin de şiirleri, matbuatta 1905 ihtilâli yıllarında çıkmaya başlamıştı. Bu, "günün meseleleri" ile uğraşmayan ve şiirlerinden "amelî bir fayda" gözetmiyen, ve düşüncelerine ve hayallerine beşerî ve umumî felsefî mânalar vermeye özenen, romantik-kötümser, lirik bir şairdir. O, genel insanlık diriminin dalgalı akışını ve cihanın bir "meçhûl"e doğru gidişini müşahade ederek, düşüncelere dalmakta ve bu düşüncelerden doğan duygularını tasvirane bir şekilde şiirlerinde yankılandırmaktadır. Derdmend, mâna bakımından mütefekkir şair olduğu gibi, şiir tekniğine gereği gibi vâkıf, mânalara uygun kelimeler seçmekte mâhir, ahenge (rythm'e), kafiye (rim'e) ve ölçüye (vezne) son derece dikkat eden ve belki de bu bakımdan Kazan Türk şairleri içinde en üstün şairlerden biridir. Eski Türk edebiyatı ile de cidden uğraşmış, Nevaî, Lutfî, Babur gibi Çağatay şairlerinin divanlarını dikkatle okumuş olduğu da besbellidir. Onun için Derdmend, Kazanlı şairler içinde en bilgilisi sayılmalıdır. Az, fakat öz yazan bu şairin iki devri yoktur. Çünkü o, hep aynı üslup, aynı dil, aynı eda ve aynı âhenk ile yazmıştır.

Şiirlerinden örnekler :

HAYAT

Asırlar kiçti, kitti.... kiçti yıllar
Nebiler, padişahlar sürdü devran....
Gömürlerdir köçüp kervan ve kervan
Kilip-kiçti cihandan kança iller.

Sönüp, viran bulup mamur tüyekler,
Cir astında tizildi "ku" süyekler.
İse ciller, küçe kumlar, bite iz...
Derîg, mahzun küngil, biz de bitebiz!

(312) Sözlər: kança: nice; tüyek: şehir, kasaba; cir: yer, toprak; ku: kuru, kurumuş; süyek: kemik; biytmek: (oynamak mânasına gelen biyimek fiilinden müteaddidir): oynatmak, istediği gibi yürütmek, çevirmek; ajgırmak: şiddet ve kuvvet göstermek.

Misafir kim cihanga bastı butnı,
Biyitti ajgırıp anı zamana..... (312).
Üyüp, çirgen ümidni, türtti utnı
Yutup utlarını kitti yana, yana (*).

KARAP (gemi)

Çıktı ciller, koptı dulkın
İl karabın cil süre....
Kaysı ciller, nindi opkın
Tarta bizmi can surap (**).

Dermend, Sovyet devrinde de yaşamış ve 1922 yılında mev'ud eceliyle ölmüştür. Sovyet devrinde manzum bir şey yazdığını bilmiyoruz.

EDEBİYATIN ÖTEKİ BÖLÜMLERİ : İki ihtilâl arasında, Kazan Türklerinde yalnız nefis edebiyat değil, edebiyatın öteki bölümleri de gelişme yoluna girmiş bulunuyordu. Tarihî edebiyatı ele alırsak, bu devirde Kadı Rızaeddin Bin Fahreddin, Türk tarihine dair eserlerinin neşrine devam ettiği gibi (313), 1913 yılında Ahmed Zeki Velidî'nin "Türk ve Tatar tarihi"; Hadi Atlasî'nin "Kazan hanlığı", "Süyünbike", "Sibir tarihi" adlı eserleri; kadı Hasan Ata Abesî'nin "Tarih-i kavm-i türki"si basılıp çıkmıştır (314). Kazanlı ta-

(*) Üymek: yağmak; çirimek: çürümek; türtmek: tutuşturmak; ut: ateş, od.

(**) Cil: yel, rüzgâr; dulkın: dalga; kaysı: hangi, kangı; nindi: ne gibi; opkın: girdap, suburgacı; tartmak: çekmek; suramak: istemek.

(313) Bu tarihçi "Asâr" (İzler) serisini devam ettirmekle beraber, birçok meşhur kimselerin biyografyalarını da yazıp neşrediyordu ki, İbn Ruşd, İmam Gazali, Ebulgula-Al-Maarri, Muhiddin İbn Arabî, İbn Teymiye, Kütübü Sitte ve müellifleri, Ahmet Midhat efendi, Ahmed-Bay bu cümledendir. Bundan başka, bu müdakkik kendi idaresi altında çıkan "Şura" dergisinde "Uluğ hâdiseler ve meşhur kimseler" başlığı altında kaleme aldığı önemli yazılarında gerek istiklâl günlerindeki, gerekse Rus istilâsından sonraki İdil ve Ural Türkleri tarihine ait pek kıymetli malzeme vermiştir.

(314) Mektepler için yazılmış olan tarih kitaplarından şunları gösterebiliriz: Zeki Velidî, A. Battal, F. ve K. Toyke'lerin Türk tarihine ait eserleri; Haris Feyzî'nin Fatih Kerimî'nin Tarih-i umumîleri; F. Kerimî'nin İslâm tarihi; U. Aziz'in (Vippir'den faydalanma yoluyla yazdığı) dinler tarihi; Nur-Ali Nadi'nin Rusya tarihi.

rihçi Ayneddin Ahmer ise, Kazan üniversitesi katındaki arkeoloji cemiyeti üyesi sıfatiyle, Kazan Türklüğü tarihi uğrunda büyük hizmetlerde bulunmuştur ki, bu cemiyetin dergisinde muhtelif zamanlarda onun birkaç tane önemli tarihî ve etnografik eseri basılmıştı (315). Bundan başka, onun Kazan türkçesiyle "Bulgar tarihi" ve "Kazan tarihi" isimli eserleri de çıkmıştı.

İsmail Gaspıralı

Yukarda da işaret ettiğimiz üzere, gerek 1905 ihtilâlinin vukuundan sonra, kimi Kazanlı gençler kaleme sarıldıkları günlerde, ortada usûlleri ve kuralları düzülmüş ve düzenlenmiş olan bir yeni yazı dili bulunmuyordu; Çağatay yazı dili eskimiş ve unutulmuştu; ancak uzaklarda ise de, yaşayan edebiyatı ve matbuatı bulunan bir Osmanlı yazı dili vardı. Kırmıklı "Tercüman" gazetesinin sahibi İsmail Bey Gaspıralı, tımturaklı osman-

lıcaı beğenmemekle beraber, onun sadeleşmiş şeklinin, bütün dünyaya Türkleri için genel bir yazı dili olarak kabulünü ileri sürüyordu. Gerçekten, bazı Kazanlı muharrirler de, başta kimi eserlerini osmanlıca yazmaya özenmişlerdi. Ancak Gaspıralı'nın bu fikri (ülküsü), bir yığın siyasî, iktisadî ve coğrafi sebeplerden dolayı Rusya Türkleri arasında kabul ve tatbik edilememişti. Yukarıda da andığımız gibi, 1905 ihtilâlinin vukuundan sonra, bu Türkler arasında tam bir lisanî differanciación husule gelmiş, her ülke kendi diyeleğiyle yazmaya başlamıştı. Kazan Türkleri arasında, Kayyum Nasirî'nin ortaya attığı prensip üzerine Kazan türkçesinin bağımsız bir dil olması kabul edilince, elbette bu dilin işlenmesi, zenginleştirilmesi gerekiyordu. Onun için iki ihtilâl arasında gazeteciler, edip ve şairler, Kazan lehçesinden düzgün ve zengin bir "edebi dil" yaratmaya çalışırken, kimi muallim ve muharrirler bu dilin kaidelerini, usûl ve nazariyatını düzmekle ve diğer bazı kimseler ise, dilin zenginleşmesine ve genişlemesine yardım edecek olan halk ağız edebiyatını (folkloru) irdelemek, incelemek ve derlemek ile ve bir bölük müellif de bu dille çeşitli bilim alanlarında mektep kitapları yazmak ile uğraşıyorlardı.

İşte, bu gibi çalışmalar ve uğraşmalar sonucunda, gerçekten bir nevi "gazeteci lisanı" vücuda geldiği gibi, "yeni edebî dil" in imlâ, morfoloji ve sentaks kurallarına dair birtakım eserler, tarih, coğrafya, matematik, tabiat, terbiye (pedagoji) ve tâlim usûllerine dair bir yığın ders kitapları meydana gelmişti. Bu gibi ders kitapları yazılırken, şüphesiz, her nevi bilimlerin terimleri de işleniyordu; daha o zaman Kazan Türkleri arasında bilim terimlerini türkçe köklerden yapmak temayülü kuvvet bulmuştu.

Folklor ürünlerini derleme işinin, Kayyum Nasirî ile başlamış olduğunu yukarıda gördük. Sonraları bu yorucu işle Abdülallâm Feyizhan ("Emsal ve makalât"), şair A. Tukay, muallim Hoca Bedi (atasözleri, bilmeceler), Fazıl Toyke ve başkaları uğraşmışlardır.

Edebiyat tarihini irdeleme hususunda ise, iki ihtilâl arasında geçen 10 yıl içinde, kitap şeklinde üstünkörü yazılmış olan tek bir tane eser çıkmıştır ki, o da, Cemal Velidî'nin "Tatar edebiyatının barışı (seyri)" adlı 122 sahifelik küçük telifidir (Orenburg, 1912, "Vakit" yayınlarından).

(315) Meselâ: "Tipterler ve onların ashı", (cild 23), "Mişer dili ve halkı hakkında" (cild 19), "Kazan Türklerinin düğün merasımı" (cild 23) v.b.

XIII

20. YÜZYILIN EŞİĞİNDE

“USÛL-Ü CEDİD” DAVRANIŞI : 19. yüzyılın sonlarında bir Türk maarif-kültür akımından başka bir şey olmayan ilkokulları islâh davranışına, Kazan Türkleri de katılmışlardı. Usûl-ü cedit dâvasının öncüsü Kırımli İsmail bey Gaspıralı idiyse de, bu dâva Kazan Türklerinin bir kısım fikir adamlarınca çarçabuk benimsenmiş, ve Gaspıralı sağlam destekçilerini asıl bunlar arasında bulmuştur. Kazan Türkleri deyince, yalnız tarihî Kazan ülkesinde yaşayan Türk toplulukları anlaşılmamalıdır. İnkâr edilemez bir gerçektir ki, Kazan hanlığının yıkılmasından sonra, tarihten bildiğimiz siyasî, iktisadî amillerin tesiri altında Kazan Türkleri pek fazla dağılmışlardır. Şu halde, nerede yaşarlarsa yaşasınlar, tarihî Kazan ülkesinden göçmüş olan, Orta İdil lehçesiyle konuşan, Kazan örf-âdetlerini, gelenek ve göreneklerini unutmadan yaşatan bütün Türkler, bizce Kazan Türkleridir.

Şu da var ki, Usûl-ü cedit’i malî yardımlarıyla destekliyenlerin çoğu, asıl Kazan yurdunda yaşayanlardan ziyade, Kazan’dan uzaklarda bulunan iş adamları arasından çıkmıştır. Gerçekten, İstanbul halkı gibi, eski geleneklere son derece bağlı ve aşırı kertede iddialı olan Kazan ahalisi, bir yığın “köhneperest” hacı, hâfız ve hocaların tesiri altında Usûl-ü cedit’e karşı koymaya yeltenmiş iseler de, yeni fikirlerin ideologları, gene de bir üniversite beldesi olmasından ötürü, havasında Batı medeniyetinin esintilerini taşıyan Kazan şehrinde başgöstermişlerdir. Millî uyanışın ilk müjdecileri olan Ş. Mercanî, K. Nasirî, Hüseyin Feyizhan, İbrahim Halfi bu şehirde sivrildikleri gibi, Usûl-ü cedit fikriyatçıların sesleri de Kazan’da yükselmiş ve bu sesler uzak muhitlerde yankılanmıştır. Yeni mektepler için ders kitapları hazırlayan A. Hadi Maksudî, Şakircan Tahirî bunlardan olduğu gibi, yeni mektepler için öğretmenler yetiştiren A. Barudî, yalnız bununla yetinmeyip, islâh edilmiş medresesinin ya-

nında bir örnek ilkokul da devam ettiriyor ve bazı ilkokul kitapları hazırlamakla da uğraşıyordu.

Hadi Maksudi

“USÛL-Ü CEDİD” NEDİR? İlk Türk çocuklarına Elifba’yı, daha o zaman Batı dünyasında eskimiş olan ve bizce “cedid” (yeni) sayılan usûlle öğretim dâvasıyla başlayan “Usûl-ü cedit” hareketi, sonraları, çeşitli zamanlarda Rus istilâsına uğrayan ve çarların obuscurantist (cehalet tarafı) idaresi altında uzun devirler bilim ışığı görmeyen Türk kavimlerinin, bir maarif ve kültür dâvasına dönmüştü.

19. yüzyılın sonlarına kadar bu Türkler arasında şehirlerde çoğu zaman düzenli ilkokul bulunmadığından, küçükler de büyük talebenin okuduğu medreselere giderlerdi. Köylerde ise, bu Türklerde pek eski zamanlardan beri her mescidin yanında bir mektebin bulunduğu yabancı seyyahların tanıklığı il dahi bilinmekte idiyse de, son zamanlarda “meptik” denilen bu ilkokullardaki öğretim usûlleri “usûlsüzlük” denilecek kertede eskimiş, bozulmuş bulunuyordu. Bu “falaka mektepleri”nin öğretmenleri ise, mahallenin

imamları olurdu. Bu biçim mektepler de yalnız oğlanlar için olup, kız çocukları için bu gibi mektepler bile bulunmazdı. Onları mahalle imamının karısı kendi evine toplayıp bozukdüzen bir şeyler okuturdu. Oğlan mekteplerinde de başlıca "okuma" öğretimi önde tutulur, "Yazma" hünerine pek o kadar önem verilmezdi. Hele kız ço-

Orenburg'daki "Medrese-yi Hüseyniye" ve kurucularından Ahmed Bay.

cuklarına yazı öğretmek kesin olarak yasaktı. Mektep kitabı diye bir şey bulunmazdı; öğrenciler sınıflara bölünmezdi. Hayat bilgileri katiyen öğretilmezdi. "Usûl-ü cedid"e göre ise, 1) Mektep medreseden ayrılacaktı; 2) İlkokulun kendine has öğretmenleri olacaktı; 3) Öğretmen, "sadaka" değil, aylık alacaktı; 4) Okuma-yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi, usûlsüz-yolsuz "heceleme" ile değil de, yeni Elifba kitaplarında gösterilen "usûlü savtiye" veya "usûlü meddiye" ile başlayıp kolayca okuma yoluna devam edilecekti; 5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti; 6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilenecekti; 7) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktı.

Bunlar bugün bize çok ehemmiyetsiz ve yalın şeyler gibi görünüyorsa da, bundan 70-80 yıl önceki halleri ve durumları göz önüne getirerek düşünceye dalarsak, o devirde bu "ehemmiyetsiz" ve "ba-

sit" şeylerle uğraşmanın hiç de boşuna emek harcamak olmayıp, cemiyet hayatımız ve geleceğimiz bakımından pek önemli ve faydalı bir davranış olduğunu anlamakta güçlük çekmeyiz sanırım.

BU YOLDA ÇEKİLEN ZORLUKLAR : "Usûl-ü cedid" dâvasının yürütülmesi hiç de kolay olmamıştır. Bellidir ki, her teşebbüste, her dâvada olduğu gibi, bu dâvanın da iki yanı vardı: 1) Maddî-malî yanı, 2) Fikrî-terbiyevî yanı... Birincisini ele alalım. Zamanın hükûmeti, yeni tip mekteplerin açılmasına mâni olmuyordu ama, onları resmen tanımış da değildi; yalnız onların varlığını bilir de, tahammül ederdi. Onun için bu mekteplere malî yardımda bulunması asla söz konusu olamazdı. Bazı hususlarda bir çeşit muhtariyete malik olan ve arada maarif işleriyle de uğraşan ZEMSTVO denilen mahallî idarelerden de, o zamanki teşekkülüyle, bu mekteplere malî yardım beklenemezdi; üstelik, hükûmet şu veya bu bahane ile bu mektepleri istediği zaman kapatabilirdi de... Onun için hükûmet karşısında "Gölge etme, başka ihsan istemem" diye geçmekten başka çare kalmıyordu.

Pedagog Alimcan Barudi

Bir de bu "resmî" zorluktan başka müslümanların kendi aralarında başgösteren bazı gerici zümrelerin şiddetli muhalefeti de var-

di. Hattâ bu zümreler devlet için zararlı, tehlikeli adamlardır diyerek, cedidcileri hükûmete curnal etmekten de geri durmazlardı. Diyelim, bunların iftiraları yüzünden yukarıda adı geçen müderris Alimcan Barudî, kuzeydeki Vologda bölgesine sürgün de edilmişti. Buna benzer başka çirkin vak'alar da olmamış değildi. Kazan'da o devirde gerici gazeteler bulunmadığından "Usûl-ü cedid"i çürütmek düşüncesiyle Al-nusulü hadide fi hilafi usulü cedide gibi arabça isim taşıyan pamphlet'ler bile yayımlanmıştı. (Türkçesi: Usûlü cedideye karşı demir oklar, demektir).

Demek bir yandan hükûmetin Damocles kılıcından korunma çareleri aramakla uğraşırken, kendi aramızdaki gericilerin demir uçlu oklarına karşı tedbirler almak zorunu da vardı. Kafkasya'da, hele bugün Azerbaycan dediğimiz Güney Kafkasya'da Türkler arasında Usûlü cedid mekteplerine karşı ne gibi yanlış ve karanlık düşünceler besleyenlerin bulunduğunu, tanınmış Azerbaycan mizahçı şairi Sabir'in DERS-İ USÛL-Ü CEDİD başlıklı manzumesi ne güzel canlandırmıştır. Bu emsalsiz manzumeden bazı parçaları şuraya alalım.

DERS-İ USÛL-Ü CEDİD

Vah, bu imiş ders-i usûl-ü cedid!
Yokh, yokh, oğul, mekteb-i isyandı bu!
Molla değil bundaki ta'lim eden,
Elhazer et, bir yeni şeytandı bu!
Dur kaçakh, oğlum, baş-ayak kandı bu!

Gör nice alt-üst eyleyip şeyleri,
Döndürüp (a), (ba) ye elif-bi'leri
Bid'ata bakh, (ya) okhutur (ye) leri,
Sanki hurufat ile düşmandı bu.

Verdiği dersi uşağa yazdırır,
Hece demir, her a'melin azdırır,
Kâh okhtur, kâh çıkharup gezdirir,
Bir demir evlâdı müslümandı bu.

Bundan ezel bile değildi siyaq,
Ders okhutan mollada vardı liyaq,
Molla koyardı başına şiş papakh,
İyle ki bir fazıl-ı devrandı bu!

İmdi bütün iş dolamp laglaga,
Ders okhtur her başı fesli çağa,
Ettiği tedrisi iylan, korbağa..
Ders değil herze-i hezeyandı bu.

Kazan Türklerinin ilk cemaat işlerine çalışanlardan bir grup.

Oturanlar (sağ taraftan): Niyaz Muhammed Süleyman, Hadi Maksudi, Ömer Halife Devletyar, Abdurrahman Ahmer.

Ayaktakiler (sağ taraftan): Haris Feyzi, Petersburg imamı Lütfi İshakî, Abdullah Bubi, Akçuraolu Yusuf.

Men değişip şive-i ecdadımı
Bile oda salmaram evlâdımı,
Eylemerim dinsiz öz ahfadımı,
At çöle, gitsin ne debistandı bu?
Dur, kaçakh oğlum, baş-ayak kandı bu!

SONUÇ : Bütün bu iki yanlı engellere bakmaksızın "Usûl-ü cedid" dâvası gittikçe artan bir hızla yürümüştür. Şöyle ki: 1884'ten 1905 yılınadek geçen müddet içinde Bahçesaray'daki örnek mektepte "usûl-ü cedid" öğrenmek için çeşitli ülkelerden 80 kadar öğretmen gelmiş ve 5000 kadar mektep yeniden açılmış ve eskileri islâh edilmiştir (Gerhard v. Mende: Der Nationale Kampf der Russland-türken, Berlin, 1936 s. 61). Yeni mekteplere öğretmen yetiştirmek amaciyle, eskiden mevcut medreselerin bir kısmı zamanın isteklerine göre islâh edilmeye ve bu mahiyette yenileri de açılmaya başlamıştı. Bunların gerek islâh edilenleri, gerek yeni açılanları bir çeşit öğretmen okulu kılığına dökülmüşlerdi. Eskiden mevcut olup da islâh edilmiş olanlar, Kazan'da Alimcan Barudî idaresindeki Muhammediye, Orenburg'daki Hüseyinoğulları'nın malî yardımıyla yaşıyan Hüseyniye, Ufa şehrindeki Osmaniye medreseleri, yeni açılanlardan Ufa'da aydın hocalardan Ziyaeddin Kemali'nin kurduğu Aliye; Ubeydullah ve Abdullah Bubi kardeşlerin kurdukları BUBİ köyü mektebi bu kabil mekteplerin en ünlülerindendir. Kafkasya'da bu gibi mektepler kurulurken daha çok Türkiyeli pedagoğların bilim ve tecrübelerinden istifade edilmiştir. Türkistanlılara ise, bu hususta Kafkasyalılarla Kazanlıların yardımları dokunmuştur.

Usûl-ü cedid mekteplerinin açılması, yayılması ve devamı için cömertçe malî yardımlarda bulunan Kafkasyalı (Azerbaycanlı) Hacı Zeynelabidin Taqî, Şemsî Esedullah; Kazanlılardan Ahmed, Gani ve Mahmud Hüseyinoğulları, Troyskiyli Yavuşoğulları, Bubi köyünden Hacı Muhammedcan efendi; Sibiryalı Hacı Nimetullah Karanmış, isimleri hüriyet ve rahmet ile anılmaya hak kazanmış kimse-lerdir.

XIV

BİRİNCİ RUS İHTİLÂLİ

(1905)

A. TÜRKÇE BASIN : Salnâmeler çıkarmaya başladığı günlerde (1870-1871 yıllarında) K. Nasirî'nin kafasında, bir türkçe gazete çıkarmak fikrinin de belirdiğı 1. sene Salnâmesinde çıkan bir ilândan anlaşılmaktadır. Bu ilânda şöyle denilmektedir: "Bu salnâme 72 senesinde de çıksa gerektir. Şayet Tanrı ecele mühlet verirse, buna benzer bir türkçe gazete çıkarmak niyetimiz de vardır. Lâkin halk rağbet eder mi? Okumaya merak edip de, abone yazılanlar bulunursa, hazırlıklar tamamlandıktan sonra gazete çıkmak üzere iken umuma bildirilirdi." Nasirî'nin türkçe gazete çıkarmayı düşündüğünü gösteren řu ilândan başka bir belirti yoktur. Bu "iş", yalnız "niyet" safhasında mı kaldı, yahut bu yolda bir teşebbüste bulunuldu da, hükûmetten müsaade mi alınamadı, belli değildir. Her ne hal ise, 20. asra girerken dahi Kazan türkçesiyle ne bir gazete çıkıyordu, ne de bir mecmua. Halbuki şimali Türkler arasında fikir ve kültür hareketleri genişledikçe ve geliştikçe, mevkut basın (gazete ve dergi) ihtiyacı kendisini şiddetle hissettiriyordu. Öte yandan, o sıralarda Kazan aydınları arasında gazete ve dergilerde yazı yazabilecek eli kalem tutar kimselerin de çoğaldığı görülmekteydi. Meselâ, 1903 senesinde Tiflis'te Mehmet-ağa Şahtahtinskiy tarafından çıkarılmaya başlanan "Şark-ı Rus" gazetesinin âdetâ her nüshasında birçok Kazanlı yazarın çeşitli konulara dair makalelerinin çıkması da bunu açıkça gösterir.

O sıralarda řu veya bu kimsenin Kazan türkçesiyle gazete çıkarmak teşebbüsünde bulunduğunu bilmiyorsak da, bu gibi bir teşebbüs yapıldığı takdirde Rus Hükûmetinin "otkaz" (red) kayasına çarpacağı muhakkaktı. Bundan dolayıdır ki, kimi cemiyetçi kişiler gazete veya mecmua yerine seri halinde risaleler neşretmeye girişmişlerdi. Meselâ, 1902-1903 yıllarında Kadı Abdurreşid İbrahim

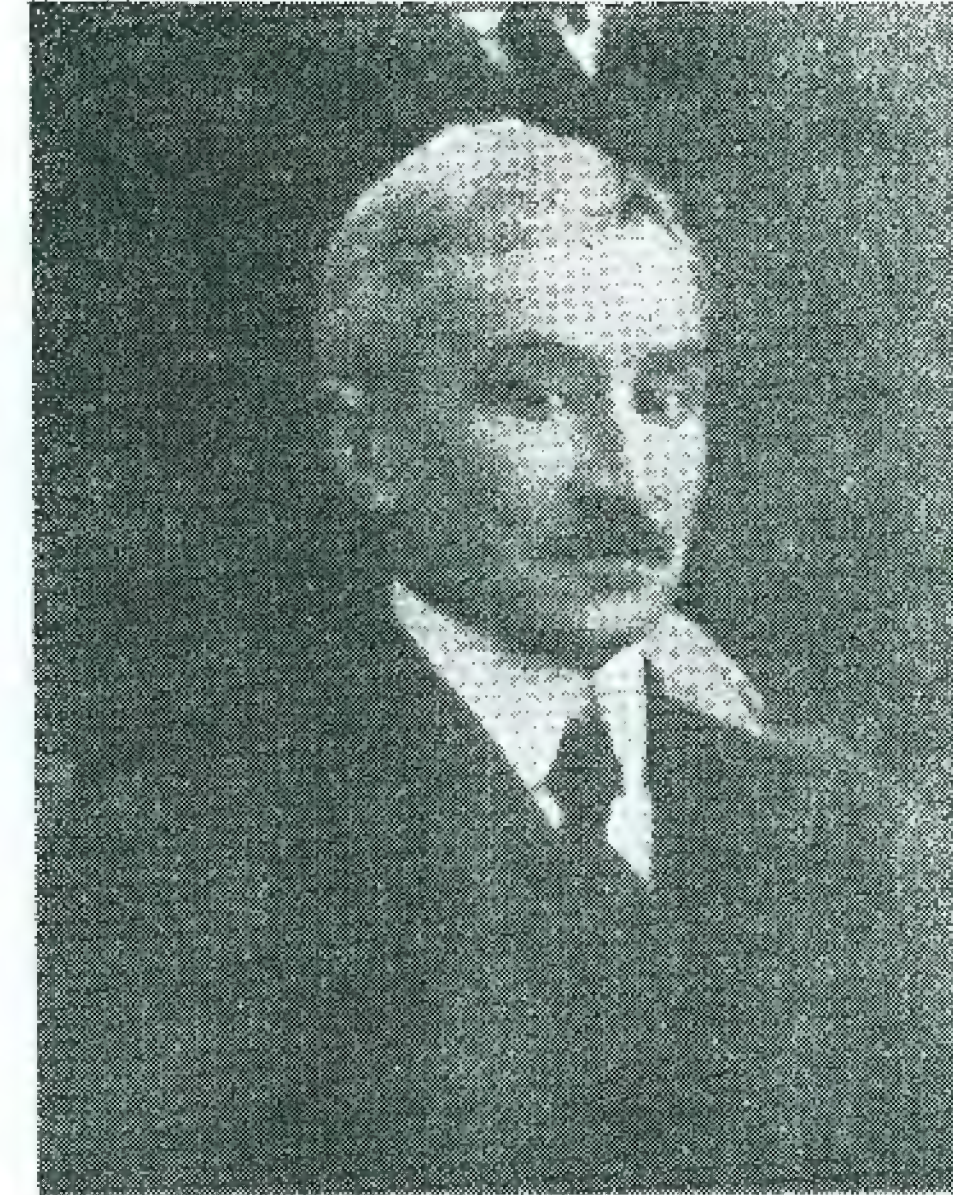
efendi tarafından Petersburg'da neşredilen "Mir'at" (Ayna) seri risaleleri bu kabil "yalancı süreli basın" yapraklarından başka bir şey değildi. "Mir'at" sayıları sık-sık çıktığından, K. Nasirî, "Salnâme"lerine göre daha ziyade maksada uygun olmuştur.

Abdurresid Ibrahim

Rusya'nın Uzak Doğu'da Mançurya ovalarında Japonlara mağlûp olması neticesinde 1905 senesinde patlak veren birinci Rus ihtilâli, bütün Rusya İmparatorluğunda oldukça büyük sarsıntı vukua getirmiş ve bu yüzden her alanda az-çok değişme ve yenilenme belirtileri husule gelmişti. Bu ihtilâl, tabiatıyla, o zaman Rusya'da yaşayan Türklerin ve bu arada Kazan Türklerinin hayatında da birtakım izler bırakmadan geçemezdi.

Rusya'da yaşayan Türkler için 1905 ihtilâlinin önemli ve müspet neticelerinden biri, türkçe süreli basın vücuda getirmek (yani gazete ve dergiler neşretmek) imkânının husûle gelmesi olmuştur.

Fatih Kerimi

Yukarıda dahi andığımız gibi, birinci Rus ihtilâli başgösterdiği günlerde koca Rusya'da tek bir tane küçücük türkçe gazete vardı ki, o da, Rusya'nın öbür ucunda, Kırım'da çıkmakta olan Tercüman gazetesi idi (316). İhtilâlin başlangıç yılı olan 1905 senesinde çıkan ilk türkçe gazete, Bakûlu "Hayat" gazetesi olmuştur ki, onu, isimleri ve işleri Türkiyeli Türklerce de malûm olan Ahmed Ağaoğlu ile Dr. Ali Hüseyinzade çıkarmışlardı (317). 1905 senesinde çıkmaya başlayan ikinci Türkçe gazete "Nur" gazetesidir ki, bunu Petersburg ahundu Ataullah Bayazid çıkarıyordu. İlk sayısı 15 Eylülde çıkmıştı. Bu, Kazan türkçesiyle çıkan ilk gazete idiyse de, sahibi, millî gayeler ve menfaatlar bakımından güvenilir bir kimse olmadığı için o zaman eli kalem tutan Türk yazarlarından kimseyi celbedemediğinden, içinde hiçbir türlü canlı fikir, ciddi siyasî bilgiler ve faydalı havadis de bulunmadığından, bu gazete Türkler arasında asla rağbet kazanamamış ve matbuat tarihinde Kazan lehçesiyle intişar eden ilk millî gazete bile sayılmamıştır. 1905 senesinde çıkan üçüncü türkçe gazete "Kazan Muhbiri"dir ki, birinci sayısı Kazan'da 11 Kasım'da çıkmıştı. İşte, bunu, Kazan türkçesiyle çıkan ilk millî gazete saymak gerçeğe daha uygun olur (*). 1905 yılında çıkmaya başlayan dördüncü türkçe gazete, birinci nüshası Petersburg'da 24 Aralıkta yayımlanan "Ülfet"tir ki, meşhur seyyah Abdurreşid İbrahim efendi tarafından çıkarılan bu gazete, karışık bir lisan ile yazılıyor idiyse de, bir Kazanlı gazete sayılabilir. Bu gazete ardınca, gene 1905 yılında, 5. türkçe gazete olmak üzere, Bakû'de Ahmed Ağaoğlu tarafından "İrşad" gazetesi çıkarılmaya başlanmıştı ki, ilk nüshası 30 Aralıkta çıkmıştı. Görülüyor ki, Rusyalılara hürriyet ve meşrutiyet rejimi vadeden 17 (30) Ekim "manifest"inin ilân edildiği 1905 senesinde, Rusya'da beş tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştı ve bunlardan üçü Kazan lehçesiyle

(316) Rusya'da 1905 ihtilâlinde önce "Tercüman"dan başka da türkçe gazeteler çıkmamış değildi; ancak bunlar Bahçesaraylı gazete gibi uzun ömürlü olmamışlardır. Daha 1875 senesinde, demek "Tercüman"ın zuhurundan 8 yıl önce, Hasan-Beg Zerdabi, Bakû'de "Ekinci" adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı ki, bu gazete hükûmet tarafından kapatılmıştı. 1878'de Ünsi zade Hacı Seyid efendi Tiflis'te "Ziya-i Kafkasya" isimli gazete çıkarmaya başlamıştı; 1882 yılında Ünsi zade Celâl efendi gene Tiflis'te "Keşkul" gazetesini nesre girişmişti. Bu iki gazetenin ikisi de kendiliklerinden kapanmışlar ve sahipleri de Türkiye'ye göçmüşlerdir. Yukarıda anılan "Şarkı Rus" gazetesi de 1905 ihtilâlinde önce çıkmış ve kapanmıştır.

(317) 16 Eylülde kendiliğinden kapanmıştır.

(*) Gazetenin imtiyaz sahibi, avukat Seyid-Giray Alkin idiyse de, asıl ruhu ve başyazarı Yusuf Akçura idi.

yazılıyordu ("Nur", Kazan "Muhbiri", "Ülfet"). Ertesi yıl (1906) ise, bu babta en bereketli bir mevsim olmuştur; çünkü bu yıl içinde tam 14 tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştı ki, bunların sekiz tanesi Kazan türkçesiyle yazılıyor ve bunlardan 5 tanesi Kazan şehrinin hissesine düşüyordu (318). Geriye kalanların iki tanesi Kırım'da (319), bir tanesi Astarahan'da (320), iki tanesi Taşkent'te (321) ve bir tanesi de Bakû'de (322) çıkıyordu.

1907 yılında da yeni yeni siyasî türkçe gazeteler çıkmaya devam ediyordu. Bu yıl içinde çıkan türkçe siyasî gazetelerin sayısı 12'dir ki, bunlardan yedisi Kazan türkçesiyle yazılıyordu (323). Geri-

(318) Aşağıda bu gazetelerin isimlerini yazıyoruz. Bu isimlerin ardınca gelen tarihler gazetelerin ilk sayıların çıktığı tarihtir; eşhas adları ise, gazetelerin nâşirlerini ve sorumlu muharrirlerini gösterir. Kazan'da çıkan gazeteler (tarih sırasıyla): "Yıldız" (30.1.1906; Hadî Maksudi); "Azad" (14.2; Mollah Abdullah Apanay); "Beyanul-Hak" (31.3; Ahmed-can Seydaşoğlu); "Tan Yılduzu" (31.5; Ali Putilâkov; bu gazeteyi asıl çevirenler o günlerde sosyalistlik taslayan Ayaz İshaki, Fuad Tuktar ve arkadaşları olmuştur); "Azad Halk" (13.6; Ali-Asgar Kemal); öteki şehirlerde çıkan gazeteler: "El-Alemul-İslâmî" (Mayıs içinde; A. Mustafaoğlu; Ufa şehrinde çıkıyordu); "Fikir" (Uralsk'ta 14.6.1906'da çıkmaya başlamıştı; Kâmil Mutîi Tuhtatullahoğlu); "Vakit" (Orenburg'da 14.7.1906'da çıkmaya başlamıştı; nâşirleri Zakir ve Şakir Rami kardeşler olup, mes'ul ve baş muharriri Fatih Kerimî idi).

(319) "Vatan Hadimi" (Karasubazar, 14.10; Abdurreşid Mehdioglu); "Millet" (Bahçesaray, 14.11; İsmail Gaspıralı).

(320) "Burhanu-terakki" (4.7; Mustafa İsmailoğlu Şirvanskiy).

(321) "Terakki" (27.6; İsmail Abit); "Hürşid" (17.9; Münevver-Han Abdurreşid-Han).

(322) "Tekâmül" (29.12; Mehdi Hacinskiy).

(323) Kazan'da çıkan gazeteler: "Tawuş" (Ses; 6.5; İskender Kutlubay); "El-İslah" (16.10; Vefa Bahtiyar); "Ahbar" (23.12; Haris Feyzi); başka şehirlerde çıkan gazeteler: Astrahan'da: "İslah" (4.4; Ebu-Bekir Daşkin); "İdil" (23.9; Zahidullah şerifullahoğlu); Orenburg'da: "Ural" (14.1; naşiri Gumer Teregul; sorumlu muharriri Hadice Yamaş; bu, tatar sosyal-demokratlarının organı idi); Petersburg'da: "Duma" (4.5; Duma üyelerinden Kelimullah Hasanoğlu; bu, solcu müslüman sayıların organı idi).

Bundan başka, irtica ve "sükûnet" günlerinde Kazak ve Özbek türkçeleriyle de birtakım gazeteler çıkmıştı ki, isimleri aşağıda gösterilmiştir:

Kazak lehçesiyle yazılan gazeteler: "Kazakistan" (Garbi Kazak İlinde, Bukey-Ordasında 1911'de çıkmaya başlamış ve 1915'te kapanmıştı; çıkaranlar ve idare edenler: Şahingiray Bukeyoğlu ile Kulmanoğlu idi);

"Aykap" (Troyskiy; 1911-1915; nâşiri ve başmuharriri Mehmedcan Siralı);

"Kazak" (Orenburg; 1913; haftada bir-iki defa çıkardı; çıkaranlar öğretmen Ahmed Baytursun ile Mir-Yakup (Çakır)).

ye kalanların biri Astarahan'da (324), ikisi Bakû'de (325), ikisi de Taşkent'te (326) çıkıyordu. Bu hesaba göre, birinci Rus ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra 1905 yılında 5 tane, 1906'da 14 tane, 1907'de ise 12 tane türkçe siyasî gazete çıkmaya başlamıştır ki, üç yıl için cem'an 31 tane gazete oluyor. Bunlardan Kazan türkçesiyle yazılanlarını gösterdik. Bakû'de çıkanlar, Azerî lehçesiyle, Taşkent'te çıkanlar şehirli Özbek diyeleğiyle, Kırım'da çıkanlar ise, İstanbul edebî diline çalan bir Kırım ağziyle yazılıyorlardı.

Bu gazetelerin büyük bir kısmı iktisadî sebeplerden, birkaç tanesi ise, siyasî sebepler yüzünden kapana-kapana 1907 yılının sonlarına doğru, bunlardan (eski, Kırımlı "Tercüman" hariç) yalnız 14 tanesi kalmıştı (327). Birinci Cihan Harbi başladığı zaman (1914'ün yazında) ise, eski gazetelerden Kazan'da yalnız bir tanesi ("Yulduz") (328) yaşıyordu; Orenburg'da da tek bir türkçe gazete ("Vakit") vardı; Astrahan'da yalnız "İdil" gazetesi ağır aksak de-

Özbek diyeleğiyle çıkan gazeteleri: "Turan" (Buhara, 1912; sahibi ve sorumlu muharriri: Mirbedel(ov);

"Semerkand" (Semerkand, 1914; türkçe ve farsça; sahibi ve başmuharriri: Mahmud-Hoca Behbudî);

"Sada-i Türkistan" (1914-1915; sahipleri ve muharrirleri: Münevver-kari ve Ubeydullah Hoca);

"Sada-i Fergane" (Hokand, 1914-1915; nâşiri Abid-can Mahmudoğlu, muharriri Asur-Ali Zahiri).

(324) "Hamîyet" (24.4; İsmail Mustafa Şirvanskiy).

(325) "Taze Hayat" (14.4; nâşiri: Hacı Zeynelabidin Tagizade; sorumlu muharriri: Haşim-Beg Vezirli) "Yoldaş" (4.9; Esedullah Ahundzade).

(326) "Tüccar" (39; Naşir ve sorumlu muharriri: Kerimbay Azimbayev); "Şöhret" (14.12; Abdullah Evlânî).

(327) Kazan'da: "Yulduz"; "Kazan Muhbiri" (ancak o sıralarda bu, artık eski K. M.-i olmayıp, tüccardan Mehmedcan Seydaşoğlu tasarrufuna ve Ali Sayın-oğlu idaresine geçen zayıf ve sönük bir varaka idi); "Beyanul-Hak"; "El-İslah" "Ahbar".

Astrahan'da da: "Burhan-ı Terakkî" ve "İdil".

Orenburg'da: "Vakit".

Petersburg'da "Nur".

Bakû'de: "Taze Hayat" ve "İrşad".

Kırım'da (Karasubazar'da): "Vatan Hadimi".

Taşkent'te: "Tüccar" ve "Şöhret".

(328) "Kuyaş" (Güneş) Kazan'da sonraları, 1912'de (galiba "Yulduz"un zayıf ışığını ortadan kaldırmak gayesiyle) çıkmaya başlayan bir gazetedir; bunun nâşirleri büyük tüccardan Kerimoğulları kardeşler olup, sorumlu muharriri Zekerya Sadreddin, sekreteri ve başyazarı tanınmış hikâyeci Fatih Emirhan idiler.

vam ediyordu; Ufa'da bir tane türkçe gazete vardı ama, eski gazete olmayıp, 1913 sesnesinde çıkmaya başlayan yeni bir gazete idi (329); zaten hiçbir zaman pek parlamayan "Nur", çoktan sön-müştü; "Duma" ise, dağıtılan 1. ve 2. Dumalarla beraber ortadan kalkmıştı; Bakû'de eski gazetelerden hiçbir kalmamıştı; Türkis-tan'da (Taşkent'te) de, o zaman ihtilâl devrinden kalma hiçbir türkçe millî gazete bulunmuyordu. Kırım'da ise, yalnız, 19. asrın sonla-rına doğru çıkmaya başlayan "Tercüman" yaşıyordu.

Görülüyor ki, yukarıda adları sayılan türkçe gazetelerle dergile-rin bir kısmı, ya siyasî veya iktisadî sebeplerden dolayı kapanmaya mecbur olmuş idiyse de, birçokları meşhur Stalipin hükûmetinin "ih-tilâli yatıştırması"ndan sonra dahi devam etmiş ve sonraları, ka-panmış neşriyatın yerine muhtelif şehirlerde yeniden, yeni gazete ve mecmualar zuhur etmiştir.

Kazan Türkleri 1916 yılında, harp zamanı olduğundan, pek tan-tanalı değilse de, süreli basınlarının 10. yıldönümünü hatırlayıp kut-lamışlardı.

B. SİYASÎ DAVRANIŞLAR : Kazan'ı Moskoflar istilâ ettik-ten ve elde silâh mukavemetler ve savaşlar dindikten sonra, İdil ve Ural Türkleri, siyasetle meşgul oldular mı acaba? Bu münasebetle bir-iki tarihî olayı hatırlayalım:

17. asrın başlarında, yani 1601'den 1613 senesine kadar süren ve Rusya tarihinde "Kargaşalık zamanı" (rusçası "Smutnoye vreme") adını alan ihtilâl ve karışıklık devri geçtikten sonra, 1613 yılında ye-ni çar seçmek (ki o zaman Romanov'lar sülâlesinin birincisi olan Mikhayil Feodoroviç seçilmişti) için Moskova'da toplanan "Zemski Sobor"'a (bir çeşit Rus Etats généraux'su) İdil ve Ural Türklerinin temsilcileri de iştirak etmişlerdi. Bunlar, şüphesiz bu Türklerin "Ak-kemik"lerinin (noblesse'inin) mümessilleri olmuşlardır; eski zadegâ-nın kalıntıları olan ve han, mirza, beg unvanlarını taşıyan ve bir par-ça imtiyazlara da mâlik olan bu zümre mensuplarının bir bölüğü, bu kargaşalık günlerinde hükûmet tarafını tutup, kıyamcı ve ihtilâlcî zümrelere karşı savaştıklarından, devlet için yeni bir hükümdar se-gecek olan büyük "Kurultay" a onların temsilcilerini de iştirak ettir-

(329) "Turmuş" (Hayat) gazetesi Ufa'da, birtakım şüpheli ve karanlık "iş-ler"i ile tanınmış olan Vaiz Nevruzî tarafından tesis edilmiş idiyse de, sonraları bu gazeteyi tüccardan İbadullah Osmanoglu ele almış ve başyazarlığını da muallim Za-kir Kadiri'ye yüklemiştir.

mek, o zamanki Moskof siyasetinin icaplarından olmuş olacaktır. Yani bunlar, geniş Türk halkının mümessilleri olmaktan ziyade, muayyen bir üstün zümrenin temsilcilerinden ibaretiler (330). İşte bu, 17. asra ait bir "siyaset" vakıasıdır.

Seyid Giray Alkin

18. asra gelince, Kazan ve Ural Türklerinin ileri gelenleri arasında Rusya'dan ayrılıp, bağımsız bir müslüman devleti kurmak fikri, bu asırda da devam etmiş veya yeniden canlanmıştır. Kazan'ın ileri gelenleri, bu maksadlarına ulaşmak için, Başkurt kıyımlarından faydalanmak istemişler, bu kıyımlara, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kazan ülkesinden kaçan bazı kimseler iştirak etmişler ve bu kıyımların hedefleriyle Kafkasya, Kırım, Kazak İli ve hattâ Türkiye gibi Türk ülkelerini de ilgilendirmeyi tasarlamışlar ve Rusya'dan ayrılan

(330) Bu konu üzerine bakınız: Zeki Velidî "İhtilâl zamanında çar Mikhayil Feodoroviç Romanov'un intihabı vakasında islâmların rolü" ("Mektep" dergisinde, Kazan 1913). Ve Aziz Ubeydullah: "Tatar Tarihi", s. 123 ve ilerisi: "1613 yılı Zemskiy Soborda tatarlar", Kazan 1923.

müslüman Türkleri birleştirip büyük bir müslüman Türk devleti kurmayı düşünmüşlerdi. Ancak kıyımların başarısızlıkla bittiğini yukarıda gördük. İşte bu, 18. asırda cereyan eden ve silâh kuvvetiyle de desteklenmiş olan büyük hedefler güden, önemli bir siyasî hareket idi (*).

Bir de 18. asrın sonlarına doğru (1767 yılında) Moskova'da II. Katerina tarafından toplanmış olan "Yeni kanunlar tasarısı tanzim komisyonu"na, Kazan Türklerinden de 27 sayı katılmıştı. Bu sayıların çoğu, mirzalar ve "yumuşlular" (hükûmet hizmetinde bulunanlardan) olup, yalnız 2-3 tanesi tüccardan ve "yasaklılar" dan (yeni halktan) idi. Demek, bu komisyonda da Türklerden halk değil, yüksek zümreler temsil edilmişti. Bu sayıların komisyona getirdikleri "nakaz" (talimat) larda umumî ve her zümre için müşterek bir istek varsa, o da din hürriyeti ve hacca gitmeye müsaade olunması idi. Bundan başka, ticaret hürriyeti ve vergilerin, mükellefiyetlerin azaltılması ve askerî hizmetin hafifletilmesi gibi istekler de ileri sürülmüş ve mirzalar tarafından, Türk "ak-kemikleri"n (noblesseinin) Rus zadeğânlarıyla hukukta eşit tutulması meselesi de ortaya atılmıştı.

Avrupa'da, yüksek bir siyaset dâvası demek olan milliyet dâvasının en yüksek kertesine çıktığı ve Ruslar arasında da bir takım siyasî hareketlerin belirdiği 19. asırda ve hattâ 20. asrın eşiğinde, Rusya Türkleri (ve bu arada Kazan Türkleri) arasında biz az-çok önemli bir siyasî hareket görmüyoruz; onların 19. asrın sonlarına doğru olan hareketleri daha ziyade medenî, terbiyevî ve iktisadî kalkınma ve yenileşme hareketlerinden ibaret olmuştur. Gerçek siyasî hareketler, gene 1905 ihtilâli patlak verdikten sonra, siyasî gazeteler çıkmaya başladığı sıralarda belirmeye başlamıştır.

Yukarıda "İktisadî ve fikrî kalkınma devri" başlığı altında yazdıklarımızdan da anlaşıldığı gibi, Kazan Türkleri arasında daha 18. asrın son yarısında faal bir içtimaî zümre ve sınıf peyda olmuştu ki, o da tüccar sınıfıdır. Bu tüccar zümresi, yukarıda gördüğümüz üzere, vaktiyle Kazan ülkesinde Buhara tipi medreseleri beslemiş, molla ve müderrislere maddî yardımlarda bulunmuş ve daha sonraları, bu Türkler arasında bir medenî ve maarif hareketinden ibaret olan "usul-ü cedid" hareketini maddî cihetten desteklemişti. 1905 ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra beliren Türk siyasî hareketinin de

(*) Bu bilgiler, Aziz Ubeydullah'ın şimdi anılan "Tatar tarihi" adlı eserinden alınmıştır, s. 142.

yalnız bu tüccar sınıfının malî yardımıyla yürütülebileceği şüphesizdi. Gerçekten, Bakû'de, Kazan'da ve Orenburg'da birtakım siyasî gazeteler, Türk tüccarının maddî yardımıyla teessüs etmiş ve bazı siyasî teşekküller de onların yardımıyla kurulmuştu. O günlerde Rusya Türkleri arasında Garptaki mânasiyle bir bourgeoisie sınıfı mevcut değil idiyse de, oldukça varlıklı, dünyanın gidişinden haberli, kendi zümrevi veya sınıfı menfaatlarını müdrik ve kendi kavminin cemiyet işleriyle de ilgilenir kimseler pek az değildi. Eskiden bu Türk tüccarın yanındaki nazariyatçı ve fikriyatçılar, mollalar ve hocalar, daha sonraları terakkiperver muallimler ve muharrirler olmuşken, 20. asrın eşiğinde ise, onların yerine, çokluk, Rus ve Avrupa asrî mekteplerinde okumuş olan hukukçular, politikacı ve gazeteciler geçmiş bulunuyordu (331). Çünkü artık zaman değişmişti ve yeni zamanın icaplarına uygun müşavirler ve kılavuzlar lâzımdı. İşte, zamane bourgeoisie'si olmaya yeltenen Türk tüccarı ile, onların akıl hocaları olan Türk aydınları, 1905 senesinin 28 Ağustosunda Nijni-Novgorod'da Oka nehrinde bir vapur güvertesi üzerinde toplanmış olan Kurultayda bir siyasî "Müslüman meşrutî halk partisi" kurmaya karar vermişler ve şu kararları çıkarmışlardı :

1. Bugünkü hayatın icaplarından olarak baş gösteren siyasî, içtimai ve bilimsel işlerin hepsinde bütün Rusya müslümanlarının birleşmesi gerekmektedir;

2. Bu maksada varmak yolunda Rusya müslümanları, Rusların terakiseverleriyle hemfikir olup, halkın arzusuyla seçilmiş olan temsilcilerin, devleti idare ve kanunları tanzim etmek ödevlerine katışmaları temeline kurulan hukukî teşkilâtlar vücuda getirmek yolunda iş görürler;

3. Rusya müslümanları, bütün hukuklarda Ruslar ile bir dereceye çıkarılmazlarsa, 2. maddede anılan maksada varmak kabil olamaz; Rusya müslümanları buna kani olup, siyasî, içtimai ve dinî hukukların hepsinde Ruslar ile her bakımdan eşit olmak; gerek bugünkü kanunlarda, gerekse, hükûmetin tedbirlerinde, gerek memurların işlerinde Rusya müslümanları hakkındaki tahdidleri, tazyikleri ve is-

(331) Bu gibi aydınlar arasında, meşhur "Tercüman" sahibi Kırımî İsmail Gaspırah. Kafkasyalı avukat Alimerdan Topçubaş, Kazanlılardan avukat Seyid-Giray Alkin, Yusuf Akçura, Sadri Maksudî, muharrir Fatih Kerimî, eski subaylardan ve arazi sahiplerinden Kutlukay-mirza Tefkilev, Şah-Haydar Sırtlan, Selimgiray Cantüre; terakisever mollalardan kadı Reşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Alimean Barudî, Abdullah Apanay v.s. temayüz etmişlerdi.

28-VIII-1905 tarihinde (Gustav Struve) vapurunda toplanan kongre.
1. Fatih Kerimî, 2. Abdurreşid Efendi İbrahim, 3. Gaspırah İsmail Bey,
4. Ali Merdan Bey Topçubaş.

tisnaları ortadan kaldırmak uğrunda meşru çarelerin hepsine başvuru-
racaklardır;

4. Rusya müslümanları, faaliyetlerine bugünkü ve ilerideki ih-
tiyaçlarına göre yön verirler. Müslümanların ihtiyaçlarına uygun
mektepler açmaya; kitaplar, gazeteler, mecmualar, kütüphaneler-kı-
raathaneler ve kurslar vasıtasıyla asrî hayatın esas fikirlerini neş-
retmeye çalışırlar;

5. Şu plânı çizilmiş olan hedeflere ulaşmak için, müslümanların
zaman-zaman toplanacak olan kurultayları tarafından verilen tali-
mata uygun iş görecektir "Meclis"ler kurulacaktır (332).

Bu parti, o zaman daha ziyade "Rusya müslümanları ittifakı"
adiyle tanınmıştı.

Partinin yukarıdaki kararlarından anlaşılıyor ki, bu, Garptaki
mânasiyle bir siyasî parti değildi; çünkü partiyi kuranlar bütün Rus-
ya müslümanlarını bir tek bayrak altına toplamaya özenerek, bir
asrî insan topluluğunda bulunan içtimaî sınıfları tanımak istemiyor-
lardı. Halbuki bu gibi sınıfların, hiç olmazsa nüveleri, Rusya Türk-
leri arasında da elbette vardı. Bundan dolayıdır ki, orta halli ve fa-
kir köylünün menfaatlerini savunmak gayesiyle kurulan Rus sosya-
list-revolüsyoner (inkılâpçı sosyalist) partisine intisap eden ve baş-
larında muharrir Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar gibi ateşli gençler bu-
lunan bir Kazanlı zümresi, "Müslüman İttifakı" partisine karşı cep-
he almıştı. Bunlar, o günlerde çıkardıkları "Tanğ" gazetesinin adın-
dan alınarak, "Tanğçılar" diye tesmiye ediliyorlardı. Bunlar "Müslü-
man İttifakı"nın topladığı kongrelere giderler, Rusya müslümanla-
rını tek bir parti çerçevesi içine, tek bir bayrak altında toplamak
imkânsızlığını, çünkü onlar arasında da menfaatleri tezdad halinde
olan bir takım zümrelerin ve sınıfların bulunduğunu söylerler, gürül-
tü-patırtı çıkarırlar ve bağırıp-çağırırlardı.

Bir de kendilerine "sosyal-demokrat" süsü veren küçük bir
zümre vardı ki, bunların başında Hüseyin Yamaş ve bilâhare bu sev-
dadan vazgeçen Gumer Teregol bulunuyordu. Bunlar Orenburg'da,
yukarıda anılan "Ural" isimli gazete çıkardıklarından "Uralcılar"
diye de anılırlardı (333). Bu zümre mensupları "İttifak" kongrele-

(332) Bu karar sureti, Musa Bigi tarafından tertip edilen "İslahat esasları"
adlı eserden alınmıştır.

(333) Muharrir Alimcan İbrahim(ov) ve muakkipleri, "Uralcı"ların bolşevik
olduğunu iddia etmekte ve bu çürük temel üzerine birçok yeni iddialar tabakası
kurmaktadır. Halbuki "Uralcılar"ın başlarından Hüseyin Yamaş, 1917 Şubat

rine gitmez ve kendi başına hareket ederdi. "Müslüman İttifakı"nın
belirli bir içtimaî sınıfı temsil etmediğini ve bundan dolayı Garpta-
ki mânasiyle bir siyasî parti olmadığını, "Terakkiperver" mollalar
pek anlamıyor idiyse de, hukukçu ve politikacı olan kurucular el-
bette bunun farkında idiler.

1906 yılı 28 Ocak-5 Şubat tarihlerinde Petersburg'da toplanmış
olan ikinci umum Rusya müslümanları kurultayında "İttifak"ın ni-
zamnamesi ve programı kabul ve tasdik edilmişti. Parti programı-
nın siyasî-iktisadî kısmı, o zamanki Rus siyasî partilerinden sosya-
list olmayanlarının en terakkiseveri, en liberali olan "Meşrutiyetçi
demokratlar" (Ka-det) partisinin programına uyuyordu; millî mese-
lelerde ise, dinî işlerde tam muhtariyet, dillerin hukukta eşitliği, ilk
öğretimin her kavmin ana dilinde olması gibi dâvalar da programa
konulmuştu. Programın uygulanması için, nizamnamenin 1. madde-
si gereğince Rusya müslümanları, merkezleri gösterilmek suretiyle,
16 bölgeye ayrılmış idi. Ancak, başka terakkisever ve liberal parti-
ler gibi, "Müslüman İttifakı" partisi de hükûmet tarafından tasdik
edilmemiş ve henüz tatbikat alanına geçmemişken, Rusya'da kay-
taklık (irtica) rejimi üstün gelmişti.

"Müslüman İttifakı" partisi henüz teşkilâtlanma durumunda
iken dahi, 1. ve 2. Devlet Dumalarına sayımlar seçimi sırasında epey
faaliyet göstermiş ve bunun neticesinde Kazan, Kafkasya, Türki-
stan ve Kazak İli ve Kırım gibi Türk ülkelerinden birçok Türk-müs-
lüman sayımlar seçilmişti. 1. Duma'da 24 müslüman sayımlar vardı ki,
bunların yarısı Kazan Türklerinden idi. 2. Duma'da ise, müslüman
sayımların sayısı 34 olup, 15 tanesi Kazanlı idiler. Bu Dumaların
her ikisinde kurulan "müslüman fraksiyonu"na Kazanlı sayımlar

ve Ekim ihtilallerine kadar yaşamadığından, bu devrimler sırasında ne gibi bir
siyasî yol tutacağı meçhul kalmış ise de, onun arkadaşlarından "Uralcı" Gumer Te-
regol daha bu ihtilallerden önce tam bir Türk milliyetçisi olup, bourgeois "hiz-
metkârları" ile işbirliği yapmış ve sonraları Bolşevik takibatından kaçıp Rusya
dışında ölmüştür. Diğer bir uralcıbaşı olan Alimcan Seyfettin(ov) ise, Sovyet hâ-
kimiyetinin zaferinden sonra Bolşeviklerden kaçıp Urallara ve Sibiry'a sığınmış-
tı ki, kendi gibi sosyal-demokrat olan ve kocasını arayıp, Sibiry yolculuğuna çı-
kan karısıyla aynı trende seyahat etmiştim. İşte, kızıl tarihçi A. İbrahimov'un da-
ha 1905-1906 yıllarında bolşevik olduklarını iddia ettiği kimselerin sağ kalanları
Bolşevik hâkimiyeti devrinde böyle bir durumda idiler. Şu halde, A. İbrahimov ve
çömezleri bu iddialarını yalnız H. Yamaş hakkında söyleyebilirler; çünkü o, bu
"tarihçileri" yalanlayıp susturabilecek bir durumda değildir.

da girmişlerdi (334). Duma, hükûmet tarafından dağıtıldıktan sonra "Müslüman fraksiyonu"nun 9 üyesi meşhur "Vıburg Beyannamesi"ne imza atmışlardı ki, bunlardan üçü Kazan Türklerinden-di (335). Bilindiği üzere, bu beyannameye imza atan sayımlar

1906 yılı Petersburg'da toplanmış Umum Rusya Müslümanları 2. Kongresi.
(X. Alimcan Barudi)

mahkeme kararıyle siyasî haklarından mahrum edilmişler ve üçer ay hapisnede yatmışlardı. 2. Duma dahi, hükûmet emriyle dağıtıldıktan sonra, 1907 yılı 3 (16) Haziran Kanunu gereğince, 3. Duma'ya gidecek olan müslüman sayımların sayısı pek eksiltilmiş ve Güney ve Kuzey Türkistan Türkleri Duma'ya mümessil seçmek hakkından büsbütün mahrum edilmişlerdi. Bundan dolayı 3. Duma'ya yalnız 10 tane müslüman sayımlar geçebilmiştir ki, bunların 7 tanesi Kazan Türklerindendi.

(334) 2. Duma'daki 5 tane Kazanlı sayımlar bunlardan ayırmaya mecburuz; çünkü bunlar "Müslüman fraksiyonu"na katılmayıp, ayrıca bir "müslüman emekçiler grubu" kurmuşlar ve "Duma" adlı bir gazete de çıkarmışlardı. Kaderin garip bir cilvesi olarak, "Müslüman İttifak"ına katılmayan bu sayımların 3 tanesi imamlardan (Hadi Atlası, Ahund Habiburraman Mes'udi ve Abdullah Necmeddin); teki ikisi ise, öğretmen Kelimullah Hasanoglu ve tüccardan Arif Badamsin idiler.

(335) Seyid-Giray Alkin, Selim-Giray Cantüre, Ebussuud Ahtem.

İrtica günlerinde gayri kanunî olarak yaşayamadığından, "Müslüman İttifakı" partisi (336) dağılmıştır ki, ondan sonra muhtelif bölgelerin müslüman Türkleri, irtica günlerinin sıkıcı şartları içinde yalnız medenî, içtimai ve iktisadî işlerle meşgul olabilmışlerdir.

1917 ihtilâline kadar süren 10 yıl içinde 3 (16) Haziran seçim kanununa göre seçilen 3. ve 4. Duma'lardaki pek az sayılı müslüman sayımlar, küçük bir "müslüman fraksiyonu" düzerek, kendilerini takviye etmek için gönderilen "müslüman büro"su üyelerinin de yardımıyla "İttifak" geleneğini devam ettirmeye çalışmış iseler de, Duma'daki sağcı Rus sayımları kalabalığı içinde zayıf seslerini pek seyrek duyurabilmişlerdir.

Ç. MİLLÎ SAHNE : Kazan Türkleri arasında ilk dram, Abdurrahman İlyas'ın eseri olan "Biçare kız" 1887 yılı Kasım ayında,

Artist Abdullah Kari

(336) Bu partiyi kuranlardan Yusuf Akçura diyor ki: "Zâhiren Rusya müslümanları unvanı altında yürütölmüş ise de, hakikatte bir hareket-i milliye idi" ("Türk Yılı", s. 410; İstanbul, 1928).

Fatih Halidî tarafından yazılan ikinci dram "Redd-i Biçare kız" 1890 yılında, meçhûl bir müellifin eseri olan ilk komedi "Çistay komedyası" 1895 yılında, A. Kemal'in "Bahtsız Yiğit" dramı ile Ayaz İshakî'nin "Üç karı ile hayat" piyesi 1900 senesinde çıkmış idiyse-ler de, 1905 ihtilâline kadar bir Kazan millî Türk sahnesi kurulmuş değildi. İlk Kazan Türk millî takımı 1905 senesinde rahmetli Abdullah Kari tarafından kurulmuştu. "Seyyar trup" adını taşıyan bu takım pek çabuk gelişmiş ve tutunmuştu; şöyle ki, bu trup iki ihtilâl arasında Kazan'da muntazam surette temsiller veriyordu; reper-tuvarı da gerek orijinal, gerek tercüme eserler sayesinde gittikçe genişliyor ve zenginleşiyordu; orjinal eserlerden en fazla A. Kemal, Ayaz İshakî, Fatih Emirhan ve Kerim Tınçura'nın piyesleri oynanıyordu.

Kazan'da 1905 ihtilâlinde sonra kurulan ilk Tatar Türkleri tiyatro takımı aktör ve aktrislerinden bir grup.

Millî sahne yalnız Kazan şehrine münhasır kalmayıp, Türklerin yaşadığı başka şehir ve kasabalarda da sahne amatörleri birlikleri kurulmuş olup sık-sık temsiller veriliyor, edebiyat ve musiki geceleri tertip ediliyordu. Bilindiği üzere, Kafkasya'da ve Türkiye'de,

başta kadın rollerini ya zenneler veya gayri Türk kadınlar başarıyorlardı; Kazan'da ise, tâ işin başından itibaren kadın rollerini ya Kazanlı Türk aktrisleri veya amatör Türk kızları başarıyorlardı. İki ihtilâl arasında geçen 10 yıl içinde Kazan millî Türk sahnesi adamakıllı gelişmiş ve bu müddet zarfında "Seyyar trup"tan başka birkaç tane Türk tiyatro takımı düzülmüş ve çok usta ve güçlü aktör ve aktrisler yetişmiştir.

Kerim Tınçura

MAARİF VE MEKTEP İŞLERİ : 1905 senesinden sonra Kazan Türklerinin kültür, maarif ve mektep işleri alanındaki faaliyeti daha ziyade kuvvetlenmişti. Birçok ıslâh edilmiş medreseler, denilebilir ki, öğretmen mekteplerine çevrilmişti ki, oralarda yeni usûl ile öğretim mekteplerine öğretmenler yetiştiriliyordu. Daha doğrusu, bu gibi öğretmen mektepleri, "dinî medreseler" maskesi altında gayri kanunî olarak yaşıyordu. Ancak Rus hükûmeti bu, sözde dinî medreselerin sahici mahiyetini öğrenince, onlarda teftişler yapmaya girişmiş, bazılarının müdürlerini mahkemeye vermiş, bazı müdürleri "idarî tedbir" ile uzak yerlere sürmüştür. Meselâ, Kazan'daki "Muhammediye medresesi"nin müdürü Alimcan Barudî efendi 1908 yılında, iki yıl müddetle şimaldeki Vologda iline sürülmüştü. 1912 senesinde, büyük bir "müslüman mektep dâvası"na Sarapul

şehrinde bakılmıştı ki, sanık iskemlesinde "Bubi medresesi" (337) müdürleri olan Ubeydullah ve Abdullah Bubi kardeşler ve bu mektebin birkaç tane hocası oturuyorlardı. Bubi kardeşler, mahkemenin kararıyla iki-üç sene hapse mahkûm olmuşlardı. Daha küçük miyasta müslüman mektepleri dâvaları ve polis memurlarının Kazan Türk mekteplerine ansızın baskın ederek, araştırma yapmaları seyrek olmayan olaylardandı.

Ancak uyanmış millî şuuru zâbıta tedbirleriyle boğmak kabil midir? O günlerde Rus hükûmeti bir yandan Kazan Türklerinin maarif ve millî kültür hareketlerine sed çekmeye çalışırken, mektep ve maarif hâdimlerini amansız surette kovuştururken, Türk il hâdimleri muhtelif yollarla müslüman Türklerin yaşadığı "Zemstvo"

Kazan'da 10.VIII-1906 tarihinde mektepleri düzenleme ve ders usullerini birleştirme amacı ile toplanmış olan öğretmen kongresinden bir görünüş.

(337) Kazan ilinin güney-doğusunda vâki Vetke ilindeki küçük Bubi köyünde açılmış olan bu mektep, "dini medrese" maskesi altında önemli bir öğretmen mektebi ödevini görmüştü. Bubi kardeşler, resmen bu köy camii'nin menşurlu imamı sayılıyorlardı. Onlar aynı zamanda kızlar için de bir öğretmen mektebi açmışlardı.

lara (mahallî muhtariyetli idarelere) tesir etmeye çalışıyorlardı; bu çalışmalar sonucunda bazı "zemstvo"lar bu teşekküllerin maarif şubeleri yanında, müdürü müslüman Türk olan ast-şubeler teşkil etmeye başlamışlardı. İşte, bu gibi maarif ast-şubeleri Türk ilkokulları, öğretim usûlü kursları açıyor ve Türk öğretmen-eğitmenlerinin kurultaylarını topluyordu.

Böylece ilk öğretim işlerinin canlanması ve hızlanması neticesinde, asrî pedagojinin ve metodikanın icaplarına göre yazılmış olan ders kitaplarının tab'ı da pek canlanmıştı. Öte yandan, o zamanlar Arap yazısının Türk diline uygun bir surette imlâsını düzeltmek ile de uğraşıyordu.

İlkmektepleri ıslâh devrinde "Usûl-i cedid" mektepleri, yalnız erkek çocuklar için değil, aynı zamanda kız çocuklar için de açılmıştı. Kazanlı kadın öğretmen, kültür, eğitim-öğretim işlerinde Kazanlı erkek öğretmen gibi, cinsteşlerinin çocuklarını okutmak için tam bir cesaretle soğuk Sibirya'ya, sıcak Türkistan'a ve uzak Yedisu ülkesine gitmek zahmetlerine katlanıyordu. Kazan Türk kadınları, basın işlerinde de erkeğin kıymetli arkadaşı ve yardımcısı olmuştur. Mevcut matbuatın meydana geldiği sıralarda ve daha sonraları, gazete ve mecmualarda yazı yazan birçok kadın imzaları göze çarpıyordu. Sonraları dış tabibi olan Hatice Tanaç(ova), 1907 senesinde sosyal-demokrat meslekli "Ural" gazetesinin sorumlu muharriri idi. Sonraları Fahrul-Benat Süleyman, Kazan'da "Süyünbike" adlı kadın gazetesinin başmuharriri olmuştu. Kırmılı İsmail-Bey Gaspıralı'nın gerek gazetecilik, gerek mektepçilik işlerinde sağ kolu olan Bn. Zehra Akçura, Kazanlı bir Türk kızı idi. Kazanlı Türk kızları epey erken Rus asrî liselerine, ihtisas ve yüksek mekteplerine devam etmeye başlamışlardı. Başka islâm ülkelerine nisbeten daha evvel Kazan Türk kadınları arasında sıhhiye memurları, mektep görmüş ebeler, dış tabipleri, doktorlar ve başkaları bulunuyordu. 1905 ihtilâlinde sonra Kazan müslüman Türk kadını serbestçe toplantılara gider, konuşmalara iştirak eder, nutuk söyler ve rapor okurdu.

KİTAPÇILIK VE NEŞRİYAT İŞLERİ : 1905 ihtilâli yıllarında edebiyatın gelişmesine müvazi olarak, o zaman Arap harfleri kasaları bulunan basımevleri de artmış, kitapçılık ve neşriyat işleri de epey gelişmiş idi. 1914 yılında Kazan şehrinde Arap hurufatlı 10 ta-

ne matbaa vardı. Bunların beşi Türk şirketleri veya hususî kimse-
lerin mülkü idi (338).

Yalnız Kazan kentinde yedi tane Türk ticaret kitabevi vardı (*).
O günlerde kitap mağazaları ve basımevleri başka şehirlerde (Oren-
burg'da, Ufa'da, Astrahan'da, Troyskiy'de, Orskiy'de ve hattâ Pe-
tersburg'da) dahi bulunmaktaydı.

1915 senesinde Petersburg'da açılan matbuat sergisinde, İdil-
boyu'nda Arap harfleriyle basılmış olan eserlerin isimliği dikkatleri
çeker mahiyette olmuştur.

1905-1917 yılları arasındaki devrede Kazan Türklerinin iktisa-
dî durumu hayli yükselmiş bulunuyordu: Türk köylüleri çiftçilik iş-
lerinde çeşitli makineler kullanmaya başlamış, istihlâk emeceleri
(kooperatifleri), küçük kredi bankaları kurmaya girişmişlerdi. Şe-
hir ve kasabalarda sanayiî muhtelif sahalarında Türk şirketleri ve
büyük sermayeye malik olan hususî kişilerin tecim ve yapım evleri
epey artmıştı.

Bu suretle, Kazan ve Ural Türkleri, medenî ve iktisadî alanlar-
da bir gelişme ve yükselme devri geçirmekte iken, 1914 yılının ya-
zında, Rusya'nın da katıldığı Birinci Cihan Harbi başlamış ve henüz
harp sona ermemişken, 1917 yılının ilkbaharında ikinci Rus ihtilâli
patlak vermiştir.

(338) Kerimi kardeşler, "Ümid", "Millet" şirketleri, Şeref kardeşler ve sa-
bık Haritonov matbaaları...

(*) Kerimi kardeşler, "Sabah" şirketi, "Maarif" şirketi, "Asır" şirketi
"Yol" şirketi, Hadi Maksudi, Hüseyinoğlu varisleri...

XV

İKİNCİ RUS İHTİLÂLİ

(1917)

A. İLK SİYASÎ HAREKETLER : Bilindiği üzere, Birinci Ci-
han Harbi sürüp giderken patlak veren ikinci Rus ihtilâli, 1905 ih-
tilâlinin hilâfına olarak, birden genişlemiş, kısa bir zaman içinde
çarlık rejimini yıkmış ve bütün Rusyalılar için gayet geniş umut
ufukları açmıştı. Hemen ihtilâlin ilk günlerinde, Kazan Türkleri de
millî-içtimâî, siyasî işlerini çevirmek ve yoluna koymak için, millî
komiteler kurmaya başlamışlardı ki, bir müddet sonra bu "komite-
ler", "millî şura" adını almıştı. Ancak bu komite-şuralar bariz bir
sınıfî mahiyet taşımadığı halde, Kazan, Ufa, Orenburg, Astra-
han vs. gibi şehirlerde bazı Türk gençleri tarafından, sınıf menfaat-
leri temeline kurulan işçi ve çiftçi teşkilâtları da vücuda getirilmeye
başlamıştı. Kazan'da Mollanur Vahitov adlı birisi, müslüman işçileri
adına sosyal-demokrat teşkilâtı kurmuş ve "Kızıl Bayrak" isimli
gazete çıkarmaya başlamıştı. Ufa'da ise, yukarıda Edebiyat kısmın-
da adı geçen muharir Alimcan İbrahim(ov), Rusların sosyalist-re-
volüsyoner partisine katılarak, müslüman askerlerini "burgeoisie"
ye karşı teşkilâtlandırmaya ve ayaklandırmaya çalışıyor ve "İrk ad-
lı küçük bir gazete çıkarıyordu. Bu sefer Vahidov zümresi müslü-
man işçileri adına, Alimcan-Fatih Seyfî grubu ise, rençberler namı-
na, "bourgeois" saydıkları millî şuracılar'a karşı vaziyet almışlar ve
böylelikle 1905 ihtilâli günlerindeki "uralcılar"la "tağcılar"ın yeri-
ne geçmişlerdi. Halbuki berikilerin kahıtları bu sefer "borgeosie"
saflarına geçmişler ve 10 yıl önce yerin dibine batırdıkları "ittifak-
çı"ların bakiyeleriyle işbirliği yapıyorlardı. Ancak millî şuracılar,
nedense, bir siyasî parti kurmak teşebbüsünde bulunmamışlardı ki,
onların asıl zayıf noktası da burada idi.

1917 senesi Mayıs ayında Moskova'da umum Rusya müslü-
manlarının birinci kurultayı toplanmıştı ki, buna tabiatıyla, Kazan

ve Ural Türkleri de katılmışlardı. Bu kongrede müzakere edilen ve bir karara bağlanan önemli meselelerden biri, devletin kuruluşu (ünitarizm-federalizm) meselesi olup, bu meselede Kazan murahhasları iki zümreye ayrılmışlardı; delegelerden bir kısmı federasyon taraflısı olduğu halde, diğer bir kısmı ünitarizm (tek ve bölünmez Rusya) fikrini savunmuştu. Kafkasya, Türkistan, Kazak İli temsilcileri federasyon taraftarı oldukları gibi, Başkurtluğu temsil eden Zeki Velidi ve arkadaşları da bunlara katılmışlardı.

Eski Ufa Dinî Meclisi için halkın itimad ettiği değerli zatlardan müftü ve üyeler de, bu kongrede seçilmişlerdi. Müftülüğe yalnız Kazan Türkleri arasında değil, o zamanki bütün Rusya müslüman Türkleri arasında tanınmış olan ve sayılan eğitimci, ceditçi ulema-dan Alimean efendi Barudî seçilmişti (339).

Bu Moskova müslüman kongresinde, 12 yıl önceki Nijni-Novgorod müslüman kongresinde olduğu gibi, umum Rusya müslümanları için, eski "İttifak" partisine benzer bir siyasî parti kurmak meselesi ortaya atılmadı ise de, gene umum Rusya müslüman meselelerini çevirmek ve çözmek için bir umum "Müslüman Merkez Şurası" kurulmuş ve üyeleri de bu kongrede seçilmişti. Ancak bir müddet sonra ihtilâlin "derinleşmesi" yüzünden, bütün Rusya'da merkezden kaçma ve dağılma vetiresi başladığından ve Rustan gayri milletler için daha geniş imkânlar ve ufuklar açıldığından, Rusya'nın kenarlarında yaşayan müslümanlar, başında ünitarist asetin Ahmet Salikattı'nın bulunduğu bu "Merkez Müslüman Şurası"na pek az ehemmiyet vermişler ve sonraları bir müddet "Merkez Şura" yalnız Kazan Türkleri parasiyle idare edilmiştir (340).

B. "HARBİ ŞURA": 1917 yılı yaz iptidasında Kazan'da bir "Müslüman Harbî Şurası" kurulmuş idi ki, bundan maksad, Rus ordularında dağınık bir halde bulunan müslüman erat ve subaylarını toplayıp, ayrıca müslüman askerî tümenleri teşkil etmek idi. Gerçekten, bu kurum birkaç tane müslüman alayı vücuda getirmiş ve iki defa umum Rusya müslüman askerî kongresini toplamıştı. Bu

(339) Bu kongrede bir Türk kadını Bn. Muhlis Bubi, Ufa Dinî Meclisi üyesine seçilmişti. Demek oluyor ki, Kazanlı bir müslüman Türk kadını, erkeklerle birlikte eşit hukuklu üye olarak, yüksek bir dinî müesseseye de girmiş bulunuyordu ki, bu gibi bir hal başka hiçbir müslüman ülkesinde henüz görülmemişti.

(340) Ayaz İshakî: İstanbul'da çıkan "Yeni Kafkasya" dergisinin 20 sayılı nüshasında (yıl 1924) basılan "İdil-Ural illeri" başlıklı yazısı.

"Harbî Şura", ismi ve kuruluşu bakımından "Umum Rusya müslüman harbî şurası" idiyse de, masrafları yalnız Kazan müslümanları cebinden harcanmıştır.

C. "MİLLÎ MEDENÎ MUHTARİYET" İLÂNİ: 1917 senesi 1 (14) Mayısında Moskova'da umum Rusya müslümanlarının birinci kongresi açılmış ve 11 (24) Mayıs'a kadar sürmüştü. Bu kongrede Rusya'nın müstakbel devlet kuruluşu (rejimi) bahis konusu olmuş ve bu meselede kongre üyeleri, biri federalisme taraflıları (federalistler), ötekisi unitarisme taraftarları (unitaristler) olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Bu iki türlü devlet kuruluşunu müdafaa ederek tez okuyanların ikisi de Kafkasyalı idiler; müstakbel Rusya'nın federasyon ve merkeziyetsizlik temeline kurulmasının gerektiğine dair tezi Azerbaycanlı meşhur Mehmet Emin Resulzade okumuş ve "tek Rusya" ve merkeziyet usulünü ise şimalî Kafkasyalı asetin ve sosyal demokrat Ahmed Tsalikattı müdafaa etmişti. Bu iki dâva üzerine kongrede çok hararetli ve gürültülü tartışmalar olmuş ve neticede kongre federasyon usulünü kabul ederek karar çıkarmıştı. Cenubî Kafkasya (Azerbaycan), Türkistan, Kazakistan ve doğu Başkurdruk gibi, Rusya'nın kenarlarına düşen Türk ülkelerinin temsilcileri, federasyon ve merkeziyetsizlik taraflısı oldukları halde, Rusya'nın içinde ve Ruslarla karışık gün geçiren Kazan Türklerinin temsilcileri ise, bu hususta iki zümreye ayrılmışlardı. Muharrir Fatih Kerimî ve Fuad Tuktar grubu federasyon taraflısı olduğu halde, muharrir Ayaz İshakî zümresi (ki bu zümreye mensûp olanların çokluğunu askerler (erler) teşkil ediyordu) sosyal-demokrat asetin Tsalikattı'nın peşinden giderek ünitarizmi (tek ve merkezî Rusya usulünü) savunmuştu. Sosyal-demokrat Ahmed Tsalikattı'nın, "İç-timaî-iktisadî bakımdan geri" muhtariyetli ülkelerde kalan işçilerin mazlum ve mağdur olabilecekleri kaygusuyla "tek Rusya" taraflısı olması anlaşılır bir keyfiyet idiyse de, eskiden sosyalist-revolüsyoner (S.R.) lerin siyasî programına mütemayil olan ve Moskova kongresi toplandığı sırada hararetli "milliyetçi" görünen A. İshakî'nin neden dolayı "ünitarist" olduğunu anlamak güçtür. Çünkü S. R.'ler devlet kuruluşu babında federasyon taraftarıdır; bir Türk milliyetçisi için de Türk ülkelerinin, hiç olmazsa, otonomiye (idarî muhtariyete) malik olmaları millî ve kudsi bir dâva olmaz mı? Sonraları muhacerette "İdil-Ural" Türklerinin istiklâl dâvasını güder gibi görünen A. İshakî, Moskova kongresinde "tek Rusya" dâvasını müdafaa ederek bir tezcek bile okumuştur (Kongre zabıtları sahifeler: 230-234).

Yusuf Akçura

Kongrenin, idare usulüne dair kararı aşağıdadır :

“a. Müslüman milletlerin menfaatlarını temin eylemek için en uygun idare usûlü, millî federasyon ve toprak temellerine kurulan ve belirli ülkeleri bulunmayan kavimler için ise, millî-medenî muhtariyet sağlayan Halk cumhuriyetidir.

b. Rusya’da yaşayan müslüman milletlerin bütün dinî ve medenî meselelerini muntazam surette yürütmek ve müslümanların birlik olarak hareket etmelerini sağlamak maksadiyle umum Rusya müslümanları için, yetkisi dahilinde, kanun yasamak hakkına malik olan bir merkezî kurum vücuda getirilir. Kurumun şekli, teşekkülü ve görevleri ise, bütün muhtariyetli ülkelerinden çağırılan mümessillerin Kurucu Meclisi tarafından tesbit olunur.” (Kongre zabıtları, s. 250-251).

Görüliyor ki, “belirli ülkeleri bulunmayan kavimler için” millî-medenî muhtariyet usulü birinci umum Rusya müslümanları kongresinin kararları arasında bulunmaktadır.

1917 yılının Temmuzunda Kazan’da aynı zamanda üç tane kongre toplanmış bulunuyordu: 1) İkinci umum Rusya müslümanları kongresi, 2) Müslüman din kişileri (ulemâ) kongresi, 3) “Harbî Şura” tarafından toplanmış olan birinci askerî kongre. İşte, bu üç kongre delegelerinin Kazan şehir tiyatrosu binasındaki birleşik toplantısında, eski Devlet Duması üyelerinden, o zaman avukat, Sadrî Maksudî’nin raporu dinlendikten sonra “İç Rusya ve Sibirya müslüman Türk-Tatarları’nın millî-medenî muhtariyeti” ilân edilmiş ve 7 kişilik bir “Muhtariyet heyeti” seçilmiş idi ki, heyetin başkanı Sadrî Maksudî idi. Ufa şehrinin millî-tarihî bakımından büyük bir değeri yok idiyse de, galiba, Başkurtluğa ve Sibirya’ya yakınlığı ve orada hazır binasıyla eski “Muhammedî Ruhanî Meclisi”nin bulunması dikkate alındığından olacaktır ki, Muhtariyet Heyetinin çalışma yeri olarak Ufa şehri seçilmişti. Bu “Heyet”e millî hazine teşkil etmek teşebbüslerinde bulunmak ve “İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi”ni toplamak ödevleri yükletilmişti.

Ç. “MİLLET MECLİSİ” : Bilindiği üzere, 1917 yılı Rumî takvime göre, 25 Ekimde (7 Kasım) Rusya’da üçüncü bir ihtilâl vukua gelmişti ki, o zaman Rusya’da henüz eski Rumî takvim kullandığından, buna “Ekim ihtilâli” denildiği gibi, “Bolşevik ihtilâli”, “Sovyet ihtilâli” ve “içtimai ihtilâl” dahi denilmektedir. Bu ihtilâlin başlıca hususiyeti, onun neticesinde Rusya’da Şubat-Mart ihtilâli sayesinde kurulmak üzere bulunan demokrasi idaresinin önüne sed çekilip, yeni bir diktatörlük idaresinin kurulmasıdır. Ancak Bolşevikler merkezde (Petrograd’ta) bir hükûmet darbesi ile Kerenskiy hükûmetini devirip iktidarı ele aldı iseler de, taşralarda onların hâ-

kimiyeti pek çabuk kurulamamıştı. Onun için onlar, bütün Rusya Kurucu Meclisi seçimlerine engel olamadıkları gibi, taşralarda cereyan eden daha küçük mikyastaki bazı siyasî ve millî teşebbüs ve hareketlerin de önüne geçmekle uğraşamadılar. Bu kabil millî teşebbüslerden biri de bizim "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millet Meclisi"ne mebus seçimi yapmak ve Millet Meclisinin Ufa'da toplanarak, millî işleri müzakere ve münakaşa etmesi idi. Gerçekten Ufa Millet Meclisi, Sovyetlerin iktidara gelmelerinden sonra 1917 yılı 30 Kasımında toplanmış ve 1918 senesinin 22 Ocağına kadar çalışmıştı. Millet Meclisi işbu 52 gün süren ilk ve son toplantı döneminde millî-medenî muhtariyetin Anayasasını müzakere ve kabul etmiş, İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının dinî-millî ihtiyaçlarına ait kanunları yasamış ve "millî vilâyetler"in sınırlarını çizmiştir.

Bundan başka, o zaman Kazan üniversitesi Tarih-Filoloji fakültesi talebesinden ve "Millî-medenî muhtariyet heyeti" üyelerinden olan Alimcan Şeref "resmî mesaisi haricinde" bir İdil-Ural ıstı (devleti) projesi ile uğraşmış, mutasavver bu yeni devletin sınırlarını çizmiş, bu sınırlar içerisinde Türk unsurunun hiç olmazsa, nisbî çoğunluk teşkil edeceği tarzda oradaki kavimlerin nüfus sayısına dair istatistik cedvelleri tanzim etmiş ve bu konu üzerine Millet Meclisine arz etmek için mufassal bir rapor hazırlamış imiş. Millet Meclisi üyelerinden Alimcan İbrahim(ov) ve İlyas Alkinler'in teşebbüsüyle kurulan "toprakçılar" zümresi, hemen bu projeye sarılmış ve onun Meclise arzedilip, münakaşa edilmesinde ısrar etmiştir. Gerçekten, Meclis A. Şeref'in bu meseleye dair raporunu dinlemiş ve birkaç oturumda onu müzakere ve münakaşa ederek, bir "İdil-Ural Ülkesi" kurulmasının matlup olduğu hakkında karar çıkarmış ve bu meseleyi gereği gibi işlemek üzere, Kazan şehrinde çalışacak olan bir "Topraklı muhtariyet heyeti" seçmiştir.

Millet Meclisinde 120 sayılay vardı. Bunlar, belirli bir siyasî ve iktisadî programa malik herhangi bir siyasî partiye intisap etmeleri esasında değil de, "günün meseleleri" üzerine fikirlerin tevafuku esasında iki hizbe (fraksiyona) ayrılmışlardı. Birisi "Toprakçılar hizbi" olup, bu hizip mensupları, şimdi andığımız gibi, A. Şeref'in projesini kabullenerek, yalnız millî-medenî-muhtariyet ile yetinmeyip, toprak esasında ülke muhtariyetine taraftar gözükiyorlardı. Bu hizbin başlıca üyeleri, ihtilâl devrinin "soldat" (asker) komitelerinden seçilmiş olan subaylar, kimi erler, bazı yüksek okul talebeleri, mezkûr "Harbî Şura" temsilcileri, o yılın Martında sosyalist ve

ihtilâlcî oluvermiş genç yazarlar, öğretmenler ve bazı bolşeviklik adayları idiler.

Sadri Maksudi (Arsal)

İkinci hizip (fraksiyon), "Türkçüler hizbi" idi ki, bu daha ziyade yaşlı-başlı aydınlardan, terakkisever mollalardan ve bazı mutedil siyasî fikirli gençlerden teşekkül etmişti. Bu fraksiyonda 30 kadar hoca (molla) vardı. Fraksiyonun başında Sadri Maksudi, avukat Binyamin Ahtem ve muharrir Ayaz İshaki bulunuyorlardı.

Ufa Millet Meclisi, muvakkat "Muhtariyet Heyeti" yerine daimî bir icra kurumu olan "Millî İdare" seçmişti ki, bunun "Diniye Nezareti", "Maarif Nezareti" ve "Maliye Nezareti" olmak üzere üç nezareti vardı. Her Nezaret beş üyeden mürekkep olup, aralarından biri Nezaretin başkanı olacak ve bütün bu üç Nezaretin başında Millî İdare Başkanı duracaktı. "Millî İdare" Başkanlığına da Sadri Maksudi seçilmişti.

Millî İdare 1918 yılının ilk ayının sonlarına doğru, memlekette eski idare sisteminin tamamıyla yıkıldığı ve yenisinin henüz gereği

gibi kurulmadığı kararsız bir devirde, kendisine tevdi edilen işleri idare etmeye girişmiş, Millet Meclisi üyeleri ise, evlerine dağılmışlardır.

D. SOVYETLER VE MİLLÎ KURUMLAR : Yukarıda dahi andığımız gibi, “İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi” Bolşeviklerin hâkimiyeti ele almalarından sonra toplanmış idiyse de, Bolşevik idaresinin geçici bir olay olduğunu sanmasından dolayı olacaktır ki, o, Sovyet rejimine karşı ne gibi bir vaziyet alacağını müzakere mevzuu etmemiştir. Halbuki yeni iktidarın ergeç Ufa “Millî İdaresi” ile de meşgul olacağı ve günün birinde ondan hesap isteyeceği muhakkaktı. Nitekim öyle de oldu. İşin başında Sovyet memurları “Millî İdare”ye ilişmemişler idiyse de, 1918 yılının Şubatında Sovyetler, Brest-Letovsk barış andlaşmasını akdedip, içeride ihtilâli “derinleştirmek” için serbest kalınca, Kazan ve Ufa’daki Türk millî kurumlarına da amansızca saldırdılar; aynı yılın ilkbaharına doğru Kazan “Harbî Şura”sını dağıttılar ve 25 Nisan’da ise, Ufa Millî İdaresini yağma ettiler. Bu millî kurumun mezkûr üç Ne-

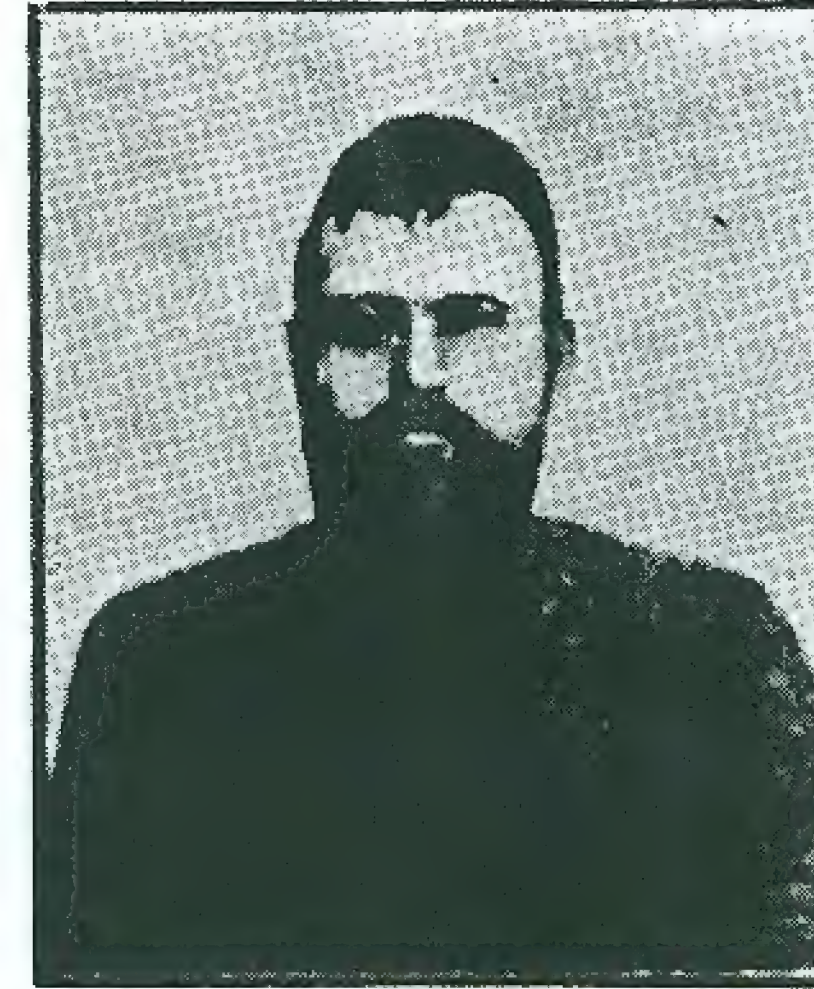

Sadri Maksudi ve Yusuf Akçura Finlandiya’da (1918)

zetlerinden yalnız, “Diniye Nezareti”ni, “siyasete karışmamak şartıyla” bırakmışlardı; yani yeni rejim de, eski çarlık rejimi gibi, yalnız ismi değişmiş olan bir “Dukhovnoye Sobraniye”nin yaşamasına müsaade etmiş bulunuyordu. Millî İdare başkanı Moskova’ya giderek, bazı teşebbüslerde bulunmuş idiyse de, bir netice alamayıp, Petrograd üzerinden Finlândiya’ya geçmeye mecbur olmuştur.

Millî İdare’den sonra il “Millî şuraları” da dağıtılmış, bütün millî gazeteler ve mecmualar kapatılmış ve matbaaları müsadere edilmişti. Milliyetçi cemiyet adamlarının bir bölümü tevkif edilmiş ve bir kısmı da saklanmaya mecbur olmuştu.

E. İÇ SAVAŞ BAŞLADIKTAN SONRA : Bilindiği üzere, 1918 yılının yazında İdilboyunda, daha doğrusu Orta İdil’de Sovyetlere karşı silâhlı bir halk hareketi başlamıştı ki, bu, Rusya’da aşağı-yukarı iki sene süren iç savaşın başlangıcı idi. Başta bu hareketin öncüleri “Umum Rusya Kurucu Meclisi” (“Uçreditelnoye sobraniye’si”) nin kimi ihtilâlcı-sosyalist partisine mensup üyeleri olmuştur ki, bunlar Samar (bugünkü Kuybişev) şehrinde bir “Kurucu Meclis üyeleri komitesi” adıyla bir teşekkül vücuda getirdilerdi. Bu “Komite”ye Rusya Kurucu Meclisi’nin bazı Kazanlı Türk üyeleri de katılmışlardı. Elde silâh mücadelede ise, Kazan Türk köylüsü Rus köylüsünden daha az faaliyet göstermemiştir. Ağustos iptidalarında

Hadi Atlası

Kazan, "Halk ordusu" tarafından işgal edilince şehirde ayrıca bir Türk süvari bölüğü teşkil edilmişti.

Bu hareket sırasında Sovyetlerden kurtarılan Ufa şehrinde, Milli İdare'nin orada toplanabilen üyeleri bir küçük "Millî İdare" açmışlardı. "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Millî İdaresi"nin temsilcileri Ufa'da 1918 yılının Eylülünde toplanmış olan "Devlet Müşavere Meclisi"ne de iştirak etmişlerdi.

Malûm olduğu üzere, bu "Devlet Müşavere Meclisi"nin toplanmasına, Sovyetlere karşı mücadeleyi düzenlemek ve hızlandırmak gayesiyle, mezkûr Samar "Komitesi" temsilcileriyle, Omsk'taki muvakkat Sibirya hükûmetinin mümessilleri arasında yapılan bir anlaşma neticesinde karar verilmişti. O günlerde Sovyetlere karşı savaş halinde bulunan veya savaş halinde olmasalar da, bu savaşa taraftar ve hayırhah olan bütün zümre ve teşkilâtın mümessilleri bu Müşavere Meclisine çağırılacaklardı. Bu arada Türklerden, "Millî-medenî muhtariyet" temsilcilerinden başka, Kazak Alaşorda, Başkurtluk ve Türkistan "hükûmetleri"nin murahhaslarıyla Rusya Kurucu Meclisinin Türk üyeleri de bu Müşavere Meclisine katılmışlardı.

Rusya'nın "Ufa Müşavere Meclisi" 1918 yılı 21 Eylülünde açılmış, 8 Ekimde kapanmıştı. Beş kişilik bir Directoire kuruldu ve bunun başına mutedil ihtilâlcî sosyalist partisine mensup Avksent'yev getirildi. Müşavere Meclisinin sonlarına doğru Samar şehri Kızıllar tarafından işgal edildiğinden ve Ufa da işgal tehlikesine maruz bulunduğundan, Directoire kendisinin çalışma yeri olarak, o zamanki Sibirya hükûmetinin merkezi olan Ombı (Omsk) şehrini seçmişti. Kurucu Meclis üyelerinin Ufa'da toplanabilmiş olan üyeleri ise, "Kurucu Meclis üyeleri kongresi" adıyla daimî bir teşekkül kurmuşlar ve buna bazı Kazanlı Türk sayıtlar da katılmışlardı. Bu teşekkül, o günlerde Kızıllara karşı savaştan Çekoslovak askerleri tarafından zaptedilmiş olan Urallardaki Yekaterinburg (bugünkü Sverdlovsk) şehrine yerleşmeyi daha uygun bulmuştu.

Bizim "Küçük Millî İdare" de elbette Ufa'da kalamıyacağından, Sibirya'da Omsk yakınında bulunan ve ahalisinin çoğu Türk olan Kızılcar (Petropavlovsk) şehrine taşınmaya karar vermiş ve "Millî İdare"ye resmen ilişiği olmayan kimi Kazanlı Türk cemiyet hâdimleri ve gazeteciler de oraya gitmişlerdi. "Küçük Millî İdare" burada bir "mülteci kurum" durumunda bulunuyordu. Acil ve önemli işle-

ri de yoktu; çünkü "Millî İdare"ye tabi olan en kalabalık "İç Rusya Türk-Tatarları" arkada, çok uzaklarda ya Sovyet hâkimiyeti altında veya iç muharebe bölgelerinde kalmışlardı. Bununla beraber, Milli İdare üyeleri ara-sıra toplanıp bazı millî işlerle, hele "Sibirya Türk-Tatarları"nın millî-medenî ihtiyaçlarıyla meşgul olmaktan da geri durmuyorlardı.

Mülteci Millî İdare Kızılcar'da ağır-aksak olsa da, işlerine devam edip durduğu sırada, Omsk'ta yapılan bir hükûmet darbesi (coup d'Etat) onun durumunu büsbütün ağırlaştırdı. Şöyle ki: 1918 yılı 30 Kasımında Omsk'ta, Rus generalleri ve aşırı milliyetçi liberaller, "Bolşeviklerle savaş hareketlerine engel olmaktan başka bir işe yaramayan" demokrat Directoire'i dağıtmaya karar vermişler ve ertesi günü bu kurulun dört sosyalist üyesini tevkif ettirmişlerdi; 2.12.1918 tarihinde ise, Omsk Bakanlar Kurulunda millî savunma bakanı olan amiral Kolçak'ı "Bütün Rusya'nın yüce şefi (verkhovny pravitel'i)" ilân etmişlerdi. Bu, artık Omsk'ta bir nevi diktatörlüğün kurulması demekti. Omsk'taki Directoire'la birlikte Yekaterinburg'taki Kurucu Meclis üyeleri teşekkülü de dağıtılmıştı.

Kızıl diktatörlüğe karşı bir çeşit kara diktatörlük demek olan Kolçak hükûmeti, yalnız Bolşeviklere karşı değil, bütün sosyalistlere, demokratlara ve gayri Rus milliyetçilere karşı da savaş bayrağı açtığından, Sovyet despotizmine karşı savaştan demokratik unsurların gerisinde bir de o despotizmden daha az korkunç olmayan başka bir düşman, gerici Rus şovenliği başgöstermiş bulunuyordu. Böylelikle Sibirya'ya taşınmış olan millî kurumumuz ve siyaset adamlarımız iki ateş arasında kalmış bir duruma düşmüşlerdi: Bir yandan onlar Bolşeviklere karşı mücadele yüzünden buralara düşmüşlerken, öte yandan, Kolçak hükûmeti Millî İdarenin kendi Anayasasına göre çalışmalarına müsaade etmiyor ve bu kurumun temsilcilerine dinî-millî işlerimizde eski Rusya imparatorluğu kanunlar mecmuasının zamanı geçmiş 11. cildinin belirli maddeleri gereğince iş görmelerini emrediyordu.

"Mülteci Millî İdare"nin Kızılcar'daki işlerinden biri de 1919 yılının ilkbaharına doğru Kolçak hâkimiyeti altında bulunan kimi "Millî Şura"ların temsilcilerini çağırıp bir "Küçük millet meclisi" toplayıp, o günlerde Versailles'de toplantı halinde bulunan barış kongresine İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının millî ve siyasî isteklerini bildirmek üzere, murahhaslar seçmek olmuştur. Muharrir Ayaz İshakî bir "Barış kurulu" üyesi olarak zaten Ufa Millet Meclisinde seçilmişti. Gene orada seçilmiş olan muharrir Fatih Kerimî

meydanda bulunmadığından, onun yerine Rusya Kurucu Meclisinin Türk üyelerinden olan ve Kızılcar'da bulunan Fuad Tuktar seçilmişti. Bu iki kişi şayet Paris'e varabilirlerse, orada bulunması kuvvetle muhtemel olan, Millî İdare başkanı Sadrî Maksudî ile birleştikten sonra kendilerine yükletilen ödevi yerine getirmeye başlayacaklardı.

BİR MÜLTECİ GAZETE : Kazanlı Kurucu Meclis üyelerinden Fuad Tuktar ile Gumer Teregol Yekaterenburg'taki Kurucu Meclis üyeleri kurulundan türkçe neşriyat yapacağız diye bir miktar para koparmışlardı. İşte o para ile Kızılcar'da bazı mülteci gazeteciler Mayak adlı küçük bir gazete çıkarmaya başlamışlardı. Ancak gerek matbaa, mürettip ve hurufat kıtlığından, gerekse siyasî durumun elverişsizliğinden dolayı bu gazete gereği gibi gelişemeyip, yalnız 30 nüsha çıktıktan sonra kapanmaya mecbur olmuştu.

1919 yılının yazında ise, mülteci Millî İdare dahi tamamiyle dağılmış bulunuyordu. 1920 yılının kışında aşağı-yukarı bütün Sibiryayı kızıl istilâ ettiğinden, Sovyet diktatörlüğüne muhalif milliyetçiler için artık burada çalışma alanı kapanmış demekti.

"BAŞKURLUK MESELESİ" : 1917 ihtilâlinde önce bizde "Başkurtluk meselesi" diye bir mesele yoktu. Çünkü Orta İdil (Kazan) Türkleriyle Kama ötesi ve Ural (Başkurtluk) Türklerinin iktisadî ve siyasî temasları belki de bundan bin yıl önce başlamış, müşterek bir musibet olan Rus istilâsı ise, başta siyasî alanda ve daha sonraları içtimaî-medenî sahalarda onların adamakıllı kaynaşmasına sebep olmuştur. Bu musibet her iki ülkeye hemen-hemen aynı zamanda inmiştir ki o zamandan beri aşağı-yukarı dört asırlık bir devir geçmiştir. Bu uzun devir boyunca Kazanlılarla Başkurtlar tamamiyle anlaşılmışlar, kaynaşmışlar; din, ahlâk, tabiat, örf-adet, gelenek-gelenek, dil ve kültür bakımlarından birbirlerine gereği gibi tesir etmişlerdir. Bu kaynaşma ve karşılıklı tesirler sonucunda müşterek bir yazı dili ve edebiyat da meydana gelmek üzere bulunuyordu ki, bu yeni dili işlemek ve bu yeni edebiyatı geliştirmek uğrunda her iki Türk kütlesinin ve ülkesinin fikir ve bilim adamları emek harcıyorlardı. Yukarıda da andığımız gibi, başta bu fikir ve bilim adamları, medreselerde okuyanlar arasından yetişiyorlardı. Oysa asıl Kazan ilindeki medreselerle Başkurt ülkesindeki Orenburg, Kargalı, Ufa, Troyskiy, İsterlibaş v.b. gibi şehir ve kasabalardaki medreseler arasında eğitim ve öğretim usûlleri bakımından hiçbir fark yoktu. İmamlar ve müderrisler arasında da Kazanlılar bulun-

duğu gibi, birçok Başkurtlar da bulunuyordu. Bu hususta hiçbir türlü ayrılık-gayrılık ve yadırgasma bulunmazdı. Bu gibi medreselerde okumuş olan bir Başkurt, hiçbir zaman Başkurt lehçesiyle yazmazdı. Başkurt türkçesi yalnız bir halk konuşma dili olarak yaşıyordu. Kazan ilindeki Tetiş kasabası yöresinde yaşayan bir imamın yazdığı Fezail-i şuhur ile, Başkurt asıllı Tacüddin Yalçıgül Oğlunun telifi olan Risale-i Gaize adlı eserin dilleri arasında hiçbir türlü ayrım yok gibidir. Sonraları Başkurtlardan Habibünnecar Ötekî, Zeki Velidî gibi müellifler eserlerini; Şeyhzade Babiç ve başkaları şiirlerini Başkurt lehçesiyle değil, kurulmakta olan ortak yazı dili ile yazmışlardır. Başkurt müellif H. Ötekî, Kazan'da meşhur din-yatçı ve tarihçi Ş. Mercanî medresesinden yetişmişti; ünlü tarihçi ve fikir adamı Zeki Velidî Togan da dayısı olan bu H. Ötekî medresesinde okumuş ve sonraları Kazan'da "Kölboyu" medresesinde tarih muallimliği yapmıştır. Bu misâlleri çoğaltmak da mümkündür. Bu hal, Kazanlılarla Başkurtların ne derece kaynaşmış olduklarını gösteren örnekler değil midir? Kısacası: Başkurtlar sayıca asıl Kazanlılardan sonra oralarda en büyük Türk kümesi iseler de, Kazan-

Zeki Velidi (Togan)

lılardan ayrı ve bağımsız tebellür etmiş olan bir “kavim-millet” sayılamazlardı.

O halde Başkurtluk meselesi nereden çıktı? Bize kalırsa 1917 ihtilâli patlak verince “Baskurtluk meselesi” değil de, “Baskurtluk Ülkesi” meselesi meydana çıkmıştı. Bu ise, bir siyasî kavramdır. Şöyle ki: Yukarıda da andığımız üzere, 1917 yılının Mayıs ayında Moskova’da toplanan I. bütün Rusya müslümanları kongresinde Devletin kuruluşu (rejimi) meselesi konuşulurken delegeler “unitarist”, “federalist” olmak üzere iki zümreye ayrılırken Kafkasya, Türkistan, Kazakili delegeleri federasyon tarafı oldukları gibi, Başkurtluk temsilcileri de onlara katılmışlardı. Başkurtlar federasyon temeline kurulan Rusya’da bir Başkurtluk ülkesinin bulunması gerekeceğini ileri sürmüşlerdi. Demek, Moskova kongresinde Başkurt temsilcileri bir muhtariyetli Başkurt ülkesi meselesini ortaya atmak suretiyle Kazan murahhaslarından ayrılmışlardı. Çünkü Kazan delegelerinin federalistleri bile Başkurtluğun muhtariyetli bir ülke olabileceğine inanmadıklarından, bu fikrini pek aykırı bulmuşlardı.

İşte, Kazanlılarla Başkurtlar arasında siyasî “ayrılık”, denilen şey bu suretle başgöstermişti.

“Baskurt ülkesi” meselesinin ortaya çıkması nasıl olmuştu? Siyasî teşebbüsleri için tarihten ilham alan tarihçi Zeki Velidî, bütün Rusyalılar için geniş ufuklar açan 1917 büyük Rus ihtilâlinin vukua gelmesinden sonra Rusya federasyonu içinde bir muhtariyetli Başkurtluk ülkesinin de bulunmasının gerekeceğini düşünmüş ve bu fikrini Başkurt il kongrelerinde ortaya attığı gibi, Moskova büyük kongresinde de ileri sürmüştür. İhtilâl günlerinde toplanan Başkurt il kongrelerinde kendisine en ziyade önem verilen mesele toprak meselesi olduğundan, Velidî’nin tarihten mülhem olarak ortaya attığı muhtariyetli Başkurtluk ülkesi problemi yerli halkın toprak meselesindeki istek ve temayüllerine pek uygun düşmüştür.

Bu işin nazariyatçısı ve sonraları tatbikatçısı olan Z. Velidî, biri “Büyük Başkurtluk”, ötekisi “Küçük Başkurtluk” olmak üzere, iki çeşit muhtar Başkurtluk tasarısı düzenlemişti ki, bunlardan birisine Başkurtların hemen-hemen hepsi girecek, lâkin Rusların yüzdelik nisbeti artacaktı; ikincisine ise, Başkurtların yalnız bir kısmı alınacak ve buna karşılık Rusların yüzdelik nisbeti eksilecekti. Büyük Başkurtluğu uzak bir ülkü halinde bırakarak, şimdilik % 75 nisbetinde Türk unsurunu içine alacak olan “Küçük Başkurtluk ülkesi” kurmaya karar verilmişti.

Moskova Rus devletinin, istilâ ettiği yabancı ülkeleri idarî birliklere ayırırken, yerli ahaliyi coğrafi ve idarî bakımdan parçalamak, onları birbirinden ayırmak, onların birleşmelerine engel olacak tedbirler almak amaçlarını güttüğünü yukarıda da anmıştık. Sonraları Petersburg devrinde Deli Petro ve İkinci Katerina zamanlarında, o devirdeki Rusya’yı “gubernia”lara (illere) ayırırken de yerli ahaliyi, hele müslüman Türkleri muhtelif vilâyetlere dağıtmak ve parçalamak hedefi göz önünde bulundurulmuştur. Bu şeytanî tedbirler neticesinde muhtelif vilâyetlerde yaşayan Türklerin (asıl Kazanlılarla Başkurtların) o vilâyetlerdeki umum ahaliye nisbeti 1917 ihtilâlinde önce şu görünüşte idi :

Kazan vilâyetinde	% 31
Samar	„	% 11
Simbir	„	% 9
Viatka	„	% 5
Ufa	„	% 52
Orenburg	„	% 22 (341)

Görülüyor ki, Ruslar, bu Türk ülkelerini istedikleri gibi kesip-biçmelerine rağmen, Kazan İli (Orta İdil bölgesi), Ufa ve Orenburg illeri (Güney Ural), Türk unsurunun en çok bulunduğu bölgeler olarak kalmıştır. Küçük Başkurtluk ülkesi eski Ufa, Orenburg, Perm ve Samar “gubernia”larının haritaları tadil edilerek kurulmuş ve bu yeni muhtariyetli ülkede % 75 nisbetinde Türk unsuru bulunacağı tasarlanmıştı. Böylece, Kazan-Baskurtluk Türkleri için “olamaz” gibi görünen ayrı bir muhtariyetli ülke fikri ilk defa ortaya atılmıştır. Bu fikir Başkurtları kanatlandırdığı gibi, başkalarını da epeyce düşünmeye sevketmiştir. Bize kalırsa, Başkurtluk ülkesi fikrinin ortaya atılmasının önemi, işte bu noktadadır. Bundan dolayıdır ki, “Küçük Başkurtluk” yaratmakla, bütün Orta İdil ve Güney Ural Türklerinin politik yazgısının nihâi halli şöyle dursun, Başkurtların bile siyasî yazgısını çözmemekle beraber, asıl Kazan Türklerinin federasyon ve ülkecilik tarafı olanları, “Baskurt ülkeçiliği” hareketine dilekdeş bir tavır takınmışlardı. Lâkin onlar bu hareketin yalnız siyasî-iktisadî çerçeve içinde kalmasını, dil ve kültür ayrılığı kertesine çıkmamasını istiyorlardı. (Bu meseleye ileride Sovyet devrinden söz açarken bir daha temas edeceğiz).

(341) “Beş yıl içinde” (Rusçası), Kazan 1925, s. 204.

XVI

SOVYET DEVRİ

CUMHURİYETLER: Yukarda dahi andığımız üzere, Kazan ve Ural ilinde bir muhtariyetli Türk ülkesi vücuda getirmek meselesi, ilkönce Başkurtlar tarafından ortaya atılmış idiyse de, 1917 yılının sonlarına doğru "İç Rusya ve Sibiry Türk-Tatarlarının Millet Meclisi"nde bu mesele daha geniş ölçüde bahis konusu olmuştu. Orada mesele "İdil-Ural ıstı (Etat'sı)" şeklinde ortaya atılmış, Orta İdil ve Güney Urallarda yaşayan Türklerin hemen-hemen tamamını bu muhtariyetli ülke sınırları içine almak hedefi gözönünde tutulmuştu. Bu ülkenin yüzölçümünün 221.131.482 km. kare, nüfusunun 6,5 milyon olacağı tasarlanmıştı. Bu nüfusun takriben 3,5 milyonu Türkler olup, geriye kalanı Ruslar ve diğer azınlıklar olacaktı. 1918 yılının kış sonlarına doğru Kazan'da, bu ülkeyi resmen ilân etmek teşebbüsünde bulunulmuş idiyse de, buna Sovyet makamları mâni olmuştu. Ondan sonra Bolşevikler Kazan'daki "Topraklı muhtariyet heyeti"ndeki bütün materyalleri müsadere ederek, Moskova'ya götürmüşler ve 1918 yılının Mart ayında "İdil-Ural Ülkesi" yerine bir "Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti" vücuda getirileceğini ilân etmişlerdi. Buna ait "Dekret"i o günlerde Milletler İşleri Halk Komiseri olan Stalin, "İç Rusya müslüman işleri komiseri" Mollanur Vahitov, bu kurumun üyelerinden muharrir Alimcan İbrahim(ov) ve Başkurt Şerif Manatov ve Milletler İşleri Halk Komiserliğinin Genel Sekreteri Demanştin imzalamışlardı. Bu meseleyi görüşmek için 1918 yılının yazında birkaç defa müşavere meclisleri toplanmış ve eylül içinde tasarlanan cumhuriyetin kurucu kongresinin toplanması kararlaştırılmış idiyse de, yaz sonlarına doğru Orta İdil'de Sovyetlere karşı ayaklanma patlak verdiğinden ve bu suretle Kızıl-lar-Aklar savaşı başladığından, bu mesele yüzüstü kalmıştı.

İç harp sürüp gittiği bir sırada, arkadan Sibiry cihetinden aşırı kara Rus milliyetçileri olan amiral Kolçak ordularının tehdidi karşısında 18 Şubat 1919 tarihinde Sovyetler tarafına geçmek zorun-

da kalan Başkurt önderlerinin, Moskova'da Sovyet başmanlarıyla (o zaman daha Lenin de sağdı) anlaşmaları sonucunda bir Başkurt muhtariyetli Sovyet cumhuriyeti ilân edilmişti. 1920 yılı 9 haziranında da bir Tatar muhtariyetli Sovyet Cumhuriyeti kurulmuştu. Bu cumhuriyeti vücuda getirmek hususunda "Genel Rusya Sovyetler İcra Komitesi" ile "Birlik Halk Komiserleri Sovyeti"nin "dekret"i çıkmış ve aynı yılın 25 haziranında (8 Temmuzunda) "Kazan İl Sovyet İcra Komitesi" iktidar ve yetkisini yeni teşkil edilmiş olan "Tatar Cumhuriyeti"nin "Revkom"una (İhtilâl komitesi'ne) devretmiştir.

O zamanki Başkurt Cumhuriyetinin yüzölçümü 141.884,05 km. kare olup, nüfusu 1.259.059 kişiden ibaret idi (342). Bunlardan :

Türkler: 747.000 kişi yahut % 57

Ruslar : 467.000 kişi yahut % 35

Başka çeşitli kavimler 103.000 kişi yahut % 8

Başkenti, vaktiyle bir ilçe merkezi olan İsterlitamak kasabası idiyse de, sonraları merkez Ufa şehrine naklounmuş ve bazı yeni topraklar katılmak suretiyle Cumhuriyet büyütülmüş ve bunun neticesinde Rusların yüzdelik nisbeti de artmıştır. Eskiden bu cumhuriyetin 12 tane kantonu (ilçesi), Orenburg ve Samar "gubernia"ları sınırları içinde kalan "adaları" vardı.

"Tatar Cumhuriyeti"ne gelince, bu, eski Kazan vilâyeti toprağının üçte ikisinden, eski Ufa vilâyetinin Minzele ilçesinden, Samar vilâyetinin Bügülme ilçesinin en büyük kısmından, Simbir vilâyetinin Simbir ve Buva ilçelerinin, Viatka vilâyetinin Malmij ve Alabuga ilçelerinin birer parçasından düzülmüştür ki, başkenti Kazan'dır. Bu cumhuriyetinin 12 tane kantonu ve bağımsız idareye mâlik olan bir şehri (Kazan) vardır. Yüzölçümü 81.379.605 km. kare olup, nüfusu da 3.276.000 kişiden ibarettir ki, (343) bunlardan:

(342) Rusça, Statistiçeskiy "Yejegodnik". Moskova, 1922.

Ama Paris'te 1936'da yayımlanan "Nouvelle géographie de l'URSS" adlı eserinde 1933 yılı 1 Ocakındaki duruma göre Başkurt Cumhuriyetinin yüzölçümü 145 bin km., nüfusu da 2.916.000 olarak gösterilmiştir (Annexe 1.)

(343) Alimcan Şeref: Tatar-Başkurtlar hem Tatar cumhuriyeti, Kazan, 1920.

Ama şimdilik anılan fransızca eserde Tatar cumhuriyetinin yüzölçümü daha eksik (67 km² olarak), nüfusu da daha az (2.785.000 olarak) gösterilmiştir. Bu hususta elimizde daha yeni bilgi yoktur. Bununla birlikte bu bölgelerde nüfus, hattâ yüzölçümü değişmelerinin vukuu da pek muhtemeldir. Ama muhakak bildiğimiz bir şey varsa, o da Başkurt cumhuriyetinin daha çok genişletilmesi, nüfusunun da Türk unsurunun zararına olarak çoğalmasındır. Merkezi de artık Ufa şehridir.

Türkler: 1.644.000 veya % 54

Ruslar: 1.332.000 yahut % 41

Çuvaşlar ve başkaları: 300.000 yahut % 9.

Görülüyor ki, bu sonuncu cumhuriyet, yüzölçümü bakımından eski Başkurt Cumhuriyetine nisbeten daha küçük ise de, nüfusu daha fazladır.

Bu "cumhuriyeler" "S.S.S.R." (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) konfederasyonunu teşkil eden birkaç tane "müstakil" cumhuriyetlerden "R.S.F.S.R." (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti)'ne tâbi ve onun sınırları içinde "muhtariyetli"dirler. Bu muhtariyet, resmen cumhuriyetin içişleri, adalet, millî eğitim, sağlık-sosyal yardım ve tarım bakanlıklarına şamil ise de, bu bakanlıklar dahi Moskova'daki Genel Birlik özek (*) iera komitesi karşısında sorumludurlar.

Muhtariyetli cumhuriyetlerin iâşe, maliye bakanlıkları, halk ekonomisi Sovyeti, çalışma ve bayındırlık kurumları, işçi-çiftçi müfettişliği, posta-telgraf idaresi ve Çeka (yani aksi inkılâp ile savaş komisyonu) doğrudan-doğruya Moskova'ya tabi olup, merkezin direktiflerine ve emirlerine uygun surette hareket etmekle mükelleftirler.

"Tatar Cumhuriyeti"nin merkezi olan Kazan şehri Sovyetinin başkanı "Cumhuriyet" bakanlar kuruluna rey vermek hakkıyla iştirak eder.

TATAR VE BAŞKURT CUMHURİYETLERİNİN HALİ: "Bizim iki Cumhuriyetimiz'in bağlı bulundukları "Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (R.S.F.S.R.), uçsuz-bucaksız Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri Birliği"ni kuran 10-11 "bağımsız" cumhuriyetten biri: en güçlü, her bakımdan üstün, ileri ve yüzölçümünce en büyük-geniş olanıdır. Baltık cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya), Ak Rusya ve Ukrayna dışta kalmak üzere, bütün Doğu Avrupa'yı, Kuzey Kafkasya'yı, Kırım'ı ve tâ Pasifik'e değin bütün Sibirya'yı içine almaktadır. Bu Federatif Cumhuriyetin yüzölçümü 19.753.000 km.² olup, nüfusu da 113.651.000 kişidir (**).

Federatif Rusya Cumhuriyetinde çoğunluk olan Ruslardan başka, onlarca öteki uluslar da bulunmaktadır. Bunlardan belirli

(*) Merkez.

(**) Nikola Michailov: "Nouvelle géographie de l'URSS", Annexe 1, Paris, 1936, Payot yayımlarından.

bir bölgede az-çok kesif oturanlarına "muhtariyetli Sovyet Cumhuriyetleri" veya "muhtariyetli Sovyet bölgeleri" kurmak izni verilmiştir. 1938 yılında Federatif Rusya Cumhuriyeti içinde 17 muhtariyetli millî cumhuriyet ve 6 muhtariyetli ülke vardı. Sonraları bunlardan bazıları (bu arada Kırım Cumhuriyeti de) ortadan kaldırılmıştır. Sovyetler Birliği topraklarının % 80'i; nüfusunun % 60'ı; sanayi üretiminin % 70'i ekim alanının % 70'i bu federatif Rusya Cumhuriyetinin hissesine düşmektedir (*). Sovyetler Birliği Devletinin başkenti olan Moskova şehri, Federatif Rusya Cumhuriyetinin de başkentidir. Kazan, Ufa, Orenburg, Troyskiy gibi eskiden bizim kültür merkezlerimiz olan şehirler de, kimi muhtar cumhuriyetlerin içinde, kimi dışında olmak üzere, bu federatif Rusya Cumhuriyeti sınırları içindedirler. Görülüyor ki, kocaman Rusya Federatif Cumhuriyeti içinde kalan bizim cumhuriyetler; ancak "devede kulak" kabilinden birer varlıktırlar.

Millî kültür bakımından ise, aklımıza gelen başımıza gelmiştir. Şöyle ki: Pek eski zamanlardan beri tek kültüre bağlı olan Türk kütleleri, bugün yalnız siyasî-iktisadî-coğrafi bakımdan iki ayrı cumhuriyete ayrılmış olmayıp, kültürce de birbirinden ayrılmışlardır: Kazanlılarla Başkurtların yeni harfleri her ikisi Rus alfabesi temeline kurulmuş ise de, bunların arasında fonetik zorlama gereğince bazı farklar da yok değildir. 19. yy. ın sonlarında kurulan ve gittikçe yayılan Kazan edebî dilinden başka, Başkurt konuşma diline dayanarak yeni bir Başkurt yazı dili düzenlenmiştir ve bu yeni dil üzerine, yeni Başkurt edebiyatı da yaratılmıştır.

Başkurt asıllı fikir adamı ve yazar Abdülkadir İnan bana gönderdiği "Notlar"ında "1880 yıllarında Kazan'da teşekkül etmeye başlayan edebî dil (Tatarca) Başkurtların uyanışında büyük rol oynamıştır" demekle beraber şunları da eklemektedir: "Daha 19. yy. ın sonlarına doğru bazı Başkurt aydınları, Kazan edebî diline karşı kendi lehçelerinde edebî dil yapmak tecrübesini yapmışlar. Bu aydınların en önemlisi Mehmed Selim Ümitbaydır. O, YADİGÂR adlı eserini başta başkurtça yazmış imiş de, bunun yürümiyeceğini görünce kazancaya çevirmiş. Eser bu haliyle Kazan'da 1892'de yayımlanmıştır. Sonraları bu denemeyi A. İnan'ın kendi özü yapmış ama, 1913'de Katay başkurtçasıyla Başkurt ceylevinde adlı bir hikâye yazıp Orenburg'da çıkan ŞURA dergisine göndermişse de başyazar kadı Rizaeddin efendi hikâyeyi basmamış da, yazarı onu "tatarça"-

(*) Prof. Baranskiy: İzvestiya 23.4.1938 (R.S.F.S.R. başlıklı etüd).

ya çevirmek zorunda kalmış. İşte yalnız ondan sonra hikâye Şura'da basılabilmektedir. Bütün bunlar ferdî girişmeler- denemelerdi de, geldiler-geçtiler.

Ama bugün Sovyet devrinde ayrı bir Başkurt kültürü, Başkurt yazı dili ve edebiyatı almış-yürümüştür. Hattâ bunun neticesinde o ülkelerde garip bir durum da meydana çıkmıştır. O da şudur : Artık Tataristan'da yaşayan Başkurtlar orada, Başkurt Cumhuriyetinde kalan Kazanlılar bu memlekette birer azınlık sayılmaktadırlar...

"CUMHURİYET"LERİN MİLLÎLİK - MUHTARLIK SEVİYESİ : Bilindiği üzere, Bolşevik zümresi, 1917 yılının Kasım ayı iptidalarında iktidara geçtikleri sırada çıkardıkları bir Beyanname ile Rusya'da yaşayan bütün kavimlere "Rusya'dan ayrılma hakkına varıncaya kadar" kendi alinyazılarına kendileri hâkim olmak hakkı'nı vadetmiş; ve devletin kuruluşu meselesinde ise, Sosyal-demokrat partisinin siyasî programında mevcut olmayan federasyon esasını kabul etmiş ve sonraları milliyet temeline göre, "müstakil" ve "muhtariyetli" cumhuriyetler ve "muhtariyetli" ülkeler ("oblast"lar) vücuda getirmişti. Ancak Bolşeviklerin kurduğu Sovyet hükûmeti, eski tantanalı deklarasyonunu unutarak, Rusya'dan ayrılıp bir müddet müstakil yaşayan Azerbaycan, Gürcistan gibi ülkeleri yeniden zorla Rusya'ya ilhak etmekten çekinmediği gibi, son zamanlarda, Rusya'dan ayrılıp yirmi sene kadar bağımsız bir hayat yaşayan demokratik Baltık cumhuriyetlerini de istilâ edip sovyetleştirmekten geri durmadı.

Sovyet sisteminde "bağımsızlık", "muhtariyet" sözleri kuru lâftan ibaret olup, idare işlerinde amansız bir merkezîyet tatbik edildiği gibi, "milliyet" ve "millî kültür" dedikleri de boş sözlerden başka bir şey değildir. Stalin'in vecizesinde ifade edildiği üzere, Sovyet kültürü "yalnız dış kalıbı ile millî olup, öz ve muhteva bakımından beynelmileldir". Yani Sovyet sistemi bizim anladığımız mânâyla bir "milliyet" tanımaz; "millî kültür" denilen şey de yalnız, "tarihî materyalizm" temeline kurulduğu, proletaryanın (emekçilerin) emellerine hizmet ettiği müddetçe tahammül edilebilir; millî diller yalnız materyalizm fikrini yaymak ve emekçilerin gayelerini desteklemek için birer âlettirler. Bundan dolayıdır ki, Sovyet hükûmeti nerede bir millî kültür belirtileri gözükmürse, onu amansız bir surette ezmekte ve ortadan kaldırmaktadır. Sovyetler Birliği dahi-

lindeki bazı Türk ülkelerinde, kimi Türk gençleri Sovyetlerin vaidlerine inanarak, bir çeşit millî teşebbüslerde bulunmuşlar ve millî gayelere hizmet etmek amacıyla Komünist partisine bile yazılmışlar; fakat onların bütün teşebbüsleri "hakikî" komünistlerin mukavemetine çarparak param-parça olmuş, ve kendileri de bu "cüret"lerinden dolayı hapse atılmışlar, uzak ve ıssız yerlere sürülmüşler ve hattâ idam edilmişlerdir.

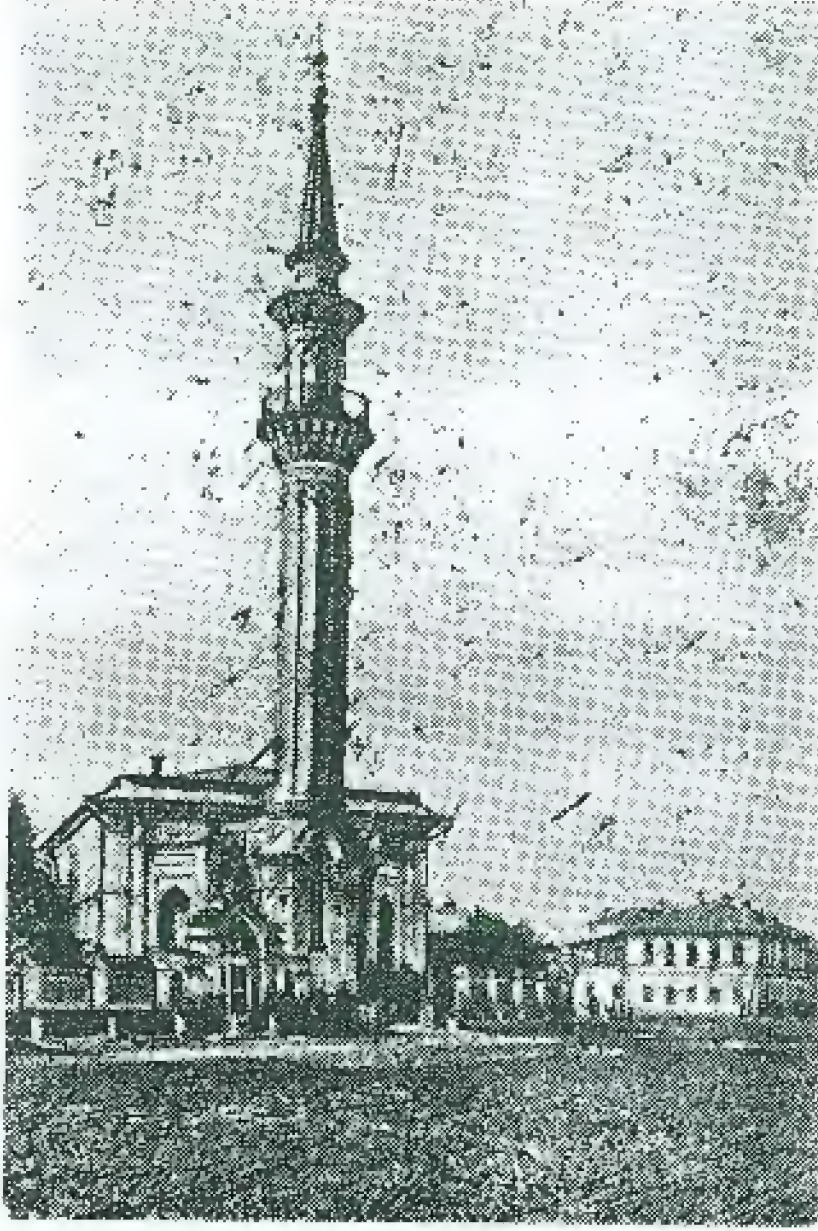
Bu gibi olaylar Kafkasya'da, Türkistan'da ve Kırım'da vuku bulduğu gibi, Kazan'da da cereyan etmiştir. Bu ülkede Sovyetlerle anlaşıp, onların çekici vaidlerinden millî gayeler uğrunda faydalanmak hülyasına kapılan, Seyidgaliyev, Muhtarov gibi "millî komünistler", işbaşından uzaklaştırılıp, hapse atılmışlar, sürgüne gönderilmişler ve yok edilmişlerdir. Kültür, edebiyat ve öğretim alanında ise, başta, muharrir Cemal Velidî, tarihçi Aziz Ubeydullah ve edebiyatçı Ali Rahim gibi komünist olmayan, fakat Sovyet hayatına ve rejimine uyarlaşan aydınlara, mezkûr alanlarda çalışmak imkânı verilmiş ise de, sonraları onlar da "zararlı milliyetçiler" sayılarak, bin bir türlü engellerle karşılaşmışlar ve iş meydanından çekilmeye mecbur olmuşlardır (344). Sovyet devrinde bu gibi acıklı akıbet elbette yalnız bu üç Kazanlı aydına münhasır kalmamıştır...

Sovyetler "enternasyonalizm" ve "materyalizm" adına açıktan- açığa gayri Rus kavimleri ruslaştırma yoluna girmişlerdi: 1930 yıllarında Sovyetler Birliğindeki Türk kavimleri Arap harflerini atarak, Lâtin alfabesi temeline kurulan alfabeler düzenlemişlerdi (*). Bir müddet sonra bu çeşitli alfabeleri birleştirmek, yani bir tek şekle sokmak teşebbüslerinde bulunmuşlardı ki, buna "ünifacation" adı verilmişti. Ancak bu "ünifikasyon"da bir nevi birleşme nişanesi sezen Sovyet (Moskof) hükûmeti, bu Türk kavimlerine Lâtin esasına kurulan alfabeleri bırakıp, Rus alfabesi (alphabet cyrillique) temeline kurulan yeni alfabeler kabul ettirmeye karar verdi. Bugün artık Sovyetler Birliğinde birçok Türk ülkelerinde bu yeni alfabe kullanılmaktadır. Demek, vaktiyle Nikola İlminskiy, Yefim Malov, Ostroumov gibi Rus misyoner müsteşriklerinin ortodoksluk namına

(344) Burada isimleri geçen üç şahsiyetten Cemal Velidî yazmaya başladığı "Tatar dilinin mükemmel sözlüğü" adlı mühim eserini bitiremeden Çeka hapishanesinde veremden ölmüştür. Aziz Ubeydullah Kazan'dan uzaklaşarak, Bakûya gitmiş ve orada profesörlük etmiştir; son harp günlerinde alınan bir habere göre, kurşuna dizilmiştir; Ali Rahim, galiba, uzak bir yere sürgün edilmiştir. Başkalarını da buna kıyas edebilirsiniz!..

(*) İslâm milletlerine kitabı, s. 32. Berlin, 1923.

beceremedikleri işi Bolşevikler materyalizm-enternasyonalizm adına becerebilmişlerdir. Bu ne biçim millî-muhtar cumhuriyetlerdir ki, istedikleri alfabeyi ihtiyar etmek hakkına bile malik değildirlir.

Kazan'da bir câmi

“MİLLÎ KÜLTÜRÜ KURTARICILAR” : Yukarıda lâfını ettiğimiz Cumhuriyetler, yalnız adlariyle millîdirler. Ama onlarda hâkim olan kültür, Stalin'in dediği gibi, şekilce (dış kabuğuyla) “millî” (nasyonal), özce (içyüzü bakımından) düpedüz sınıfî-enternasyonaldir. Evet, bu yanda eski “gubernia”ların (vilâyetlerin) sınırları değiştirilip Tatar-Başkurtların bir parça çoğunluk yasadıkları bölgelerden birer idarî birlikler kurulmuş da, bunlara “Respublika” (cumhuriyet) adları verilmiş ama, o yanda millî kültürü ortadan kaldırmak için Sovyetlerce geçitli tedbirler almak yoluna girilmişti.

Bu hali gören kimi Kazanlı aydınlar şu komünizm dünyası içinde millî kültürü kurtarmak sevdasına kapılmışlardı. Burada, bunlardan örnek olarak muharrir Alimean İbrahimov ile diniyatçı-içti-maiyatçı Musa Carullah-Bigi'yi alalım.

Bunlardan birincisi daha 1905 ihtilâlinde kaleme sarılan bir hikâyecidir. İki ihtilâl (1905-1917) arasında Zakir ve Şakir Ramiyev kardeşler, Ahmed - Gerey Hasenî gibi iş adamlarının çıkardığı gazete ve dergilerde; hattâ o sıralarda en mutedil-ürkek bir neşir organı sayılan YULDUZ gazetesinde yazılar neşrederdi. Yazdığı şeyler, konuları Türk-Tatar Cemiyet diriminden alınan hikâyeler ve biraz da edebî tenkid makaleleri olurdu. Bunun dışında 1911'de başlayıp Kazan türkçesinin grameri, edebiyat nazariyesi ve antolojisi üzerine de eserler yayımlamıştı. Kendisi tıpkı bizim anladığımız mânada bir milliyetçi görünüyordu. O devirde politikayla uğraştığını hiç duymamıştık. Oysa 1917 ihtilâlinde bütün varlığıyla politikaya verilmiş; solcu olmuştu. Gün geçtikçe sollaşan, hattâ yozlaşan (tereddi eden) Rus ihtilâl davranışları, onu da sürükleyip götürüyordu. Bu sürüklenişin sonu bolşeviklik-komünistlik olmuştu. Ama adam “millî komünist”ti. Yani Rusya'da yerleşmek üzere bulunan yeni rejime uyarlanıp öz halkına-milletine faydalı olacağını, “millî kültür”, kendi deyimiyle “Tatar medeniyeti” kurabileceğini sanıyordu. Fakat komünist partisine resmen kaydolunmaya pek acele etmemişti. Sol sosyalist-revolüsyonerler partisinden 1918'de ayrılmış idiyse de, komünist partisine yazılması ancak 1920'de vuku bulmuştu. Aynı yılda Muhtariyetli Sovyet Tatar Cumhuriyeti kurulunca onu “İlmî Özek” (bilimsel merkez) başkanlığına getirmişlerdi. Bu görevindeyken gerçekten bir “Tatar medeniyeti” vücuda getirme yolunda epey çalışmıştı. O devirde bir takım Türk-Tatar bilim ve fikir adamlarına bilimsel kurumlarda çalışmak imkânı açılmış, ilmî inceleme alanı genişlemiş, “İlmî Özeğin” bu alandaki çalışmalarına hız verilmişti. 1920-1925 yıllarını içine alan zaman parçası içinde, Kazan türkçesiyle birçok ilmî, edebî ve tarihî etüdler, eserler yayımlanmıştı. Bunların hepsi Arap harfleriyle basılmıştı. 1926 Bakû türkoloji kongresinde A. İbrahimov harf değiştirmeye muhalif olanlar arasında bulunuyordu.

Ama sonu ne oldu? 1927'de muharririn edebî ömrünün 20. yıldönümü idi. Dostları bu münasebetle bir jübile tertip edip kendisini kutladılar. Bir de kollektif bir eser (armağan) neşredildi. Ancak bütün bu davranışlar pek elverişsiz bir zamana raslamıştı. Şöyle ki: Yukarıda da andığımız gibi, A. İbrahimov “millî kültür” (ona göre, “Tatar medeniyeti”) taraflısı idi. Oysa soydaşı olan komünistler arasında bu fikre karşı olanlar da vardı. Bunun sebeplerinden biri muharriri çekememezlik idiyse, ikinci önemli sebebi de Moskova'ya

şirin görünmek arzusuydu. Moskova elbette bunları tutuyordu. "Millî komünist" muharrir, daha Bakû türkoloji kongresinden sonra artık mimlenmişti. Gittikçe gözden düşmüştü. O günlerde ağır hasta idi; incehastalığın son devresine girmek üzereydi. Öyle ise de, o, "Tatar medeniyeti" uğrunda çabalamaktan geri durmuyordu. Diye-lim, Parti Bölge Komitesinin basın bölümünce tertip edilen bir kon-feransta bu dâvasını savunmak üzere bir thèse okumuş ve bu thèse "Tatar medeniyeti nindi yol blen baracak?" adıyla bir risale biçiminde de yayımlanmıştı. Ancak geç kalmıştı. Bu thèse artık onun kuğu şarkısı idi. Ondan sonra bir daha ruhça da, bünyece de artık belini doğrultamamıştı. Ertesi yıl (1928) Kazan'da Arap harf-leri kaldırılmış da Lâtin alfabesine geçilmişti. Ama iş bununla bit-memişti: A. İbrahimov'un 1938 de vukubulan ölümünden bir yıl sonra Lâtin harfleri de bir yana atılıp onun yerine Rus harfleri ko-nulmuştu.

Demek, Kızıl rejimin gölgesi altında "Millî Tatar medeniyeti" düzenlemek hülyasına kapılan, eski harfleri değiştirmeye karşı du-ran bu "millî kızıl" muharrir kendisi için bir şans izi olarak, eserle-rinin "Urus" harfleriyle basılmasını, yüce rüyası olan "Tatar mede-niyeti"nin korkunç çöküntüsünü görmeden dünyamızdan çekilip gitmiştir.

MUSA CARULLAH BİĞİ : Bu zat aydın bir din bilginidir. Ama yalnız din ve şariat meselelerine saplanıp kalmayan, dünyanın gidi-şini kovalayan, insan cemiyetlerinde, hele islâm ve Şark âleminde akıp giden vakalara ilgi gösteren bir cemiyetçi, hattâ politikacı bir fikir adamı idi. Kendisini burada uzunboylu tanıtmaya kalkacak değilim. Zaten Doğu'da ve hattâ Batı'da tanınmış bir kimseydi. 1904 yılında hariçten Rusya'ya döndüğü gündenberi Rusya müslü-manlarının cemiyet işlerine alâka göstermiş, hele 1905 ihtilâli vukua geldikten sonra tüm Rusya müslümanlarının siyasî hareketlerine katılmış ve iki ihtilâl (1905-1917) arasında "İslahat esasları" adıyla bu hareketlerin tarihçesini de yazmıştır. Gene bu devirde dinî-felsefî konular üzerine birçok eserler yazıp neşretmiştir. 1917 ihti-lâlinde ise, Musa efendi, nedense, çekingen durmuştur. Bolşevik dev-riminin patlak vermesinden sonra da yeni rejime uyarlanır bir ta-vır takınmıştır da, pasif kalmıştır. Başta pek çekici vaidlerde bulu-nan Sovyetçiler rejiminden müslümanların geniş ölçüde faydalana-bileceklerini sanıyordu galiba hocamız... Bundan ötürü olacaktır ki, iç harp günlerinde hep Kızılar bölgesinde kalmış; başka kimi Türk

aydınlarının hilâfına olarak, Rusya'dan da ayrılmamıştır. İç harp sona erdikten sonra Sovyet Hükûmetinin müsaadesiyle bir-iki defa harice de çıkabilmişti ama, "mülteci" olarak kalmamış, Sovyetler diyarına geri dönmüştü. Memleketinde kalmakta direniyordu. Hat-tâ Almanya'da Sovyetlerin hoşuna gitmeyecek olan "İslâm milletle-rine" adlı eserinin basıldığı sırada dahi kendisi Leningrad'ta yaşı-yordu. Üstad bu sefer ateş ile oynuyordu. Sovyetler onun bu oyu-nunu yutmadılar da, yakalayıp Moskova'ya götürdüler ve hapse tık-tıldılar. Finlândiya'da yaşayan Kazanlı Türklerin ricası üzerine Tür-kiye Hükûmetinin aracılığıyla ancak canını kurtarabildi. Ondan sonra 1926'da üstad Mekke İslâm kongresine gitti. Gene Rus-ya'ya döndü.

Zannedersem, ertesi yıl Musa efendiye Hac mevsiminde bir da-ha Mekke'ye gitmek izni verilmişti. Bu sefer de "Hürriyeti seçme-yip" memleketine dönmüş ve ondan sonra Rusya'da daha üç yıl kal-mıştır. Nihayet, Sovyetlere kendini bir türlü beğendiremediğinin far-kına vardı; hayal kırıklığına uğradı; umudunu kesti de, 1930'da bir daha dönmek üzere Sovyetler diyarından gizlice ayrıldı.

Ama üstad, Sovyetlerde kaldığı müddetçe boş durmuyordu; Rusya müslümanlarının kaderi, geleceği üzerinde düşünüyordu; on-ların dinini, kültürünü kurtarmanın yollarını arıyordu. Musa efen-diye göre Rusya'da yaşayan müslümanlar bir tek millettir (*). O diyor ki: "Mümin-müslim nerede olur ise de "Millet-i islâmiye" âza-sıdır. Eyalet, vilâyet farkları, cumhuriyet inkısamlar (bölünüşleri) Rusya müslümanlarını taksim etmez" (**). İşte, o, Rusya müslü-manları hakkındaki bu kanısından hareket ederek 1920 yılında Ufa'da toplanan "Ulema nedvesi"nde okuduğu 68 maddelik tasarısı da aynı kanı ve temel üzerine kurulmuştur. (Bu tasarı da aşağıda-ki notlarımızda adı yazılan, Berlin'de yayımlanan kitabının içinde-dir). Üstadın bu tasarısına göre, "Rusya müslümanları dinî, edebî (medenî demek istiyor), millî, içtimaiî umurda (işlerde) tam muh-tar olup, Millet Meclisi, Millî İdare, Vilâyet Meclisi, karye (köy) ida-resi gibi millî müesseseler vasıtasıyla millî, dinî, medenî umurları (işleri) halledip idare kılır" (***).

SADRİ MAKSUDÎ TASARISI KARŞISINDA : Musa Carul-lah'ın bu tasarısı esas bakımından meşhur Sadrî Maksudî'nin "Mil-

(*) "İslâm milletlerine" kitabı, s. 32. Berlin, 1923.

(**) Aynı kitap, s. 41.

(***) Aynı kitap, s. 42.

lî-medenî muhtariyet" tasarısından farksız olmakla beraber uygulama alanı bakımından iki tasarı arasında ayrım vardır. Şöyle ki: Sadrî Maksudî "Millî-medenî muhtariyet" rejimini yalnız "İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları" için tasarlamışken, Musa efendi işi daha şümüllü tutmuştur; onun millî-medenî (bir de dinî) muhtari-

Musa Carullah Bigi

yet tasarısı, tüm Rusya müslümanlarını kapsamaktadır. Şu da var ki, her iki tasarı topraksızlık babında birliktirler.

Dar ölçüdeki S. Maksudî tasarısı, 1917 yılının yazında 2. bütün Rusya müslüman kongresinde kabul ve ilân edilmişti. O zaman Bolşevikler henüz iktidarda değillerdi. Bu yılın sonlarına doğru iktidarı henüz ele geçirdiklerinden pek zayıf oldukları halde, bizim "millî-

medenî muhtariyet" rejimini tanımamışlar, onun tatbikına mâni olmuşlar, teşkilâtlarını darmadağın etmişlerdi. Ondan 3 yıl kadar zaman geçtikten ve yeni idare oldukça kuvvetlendikten sonra kızıl iktidar, Musa efendinin çok geniş mikyastaki muhtariyet rejiminin kurulup yaşamasına müsaade eder miydi hiç? Buna inanmak en hafif mânasiyle saflıktan başka bir şey olamazdı. Bu tasarının da yalnız kâğıt üzerinde kalacağı besbelliydi. Nitekim öyle de oldu. Hattâ bu tasarıyı da içine alan bir kitabın Rusya dışında basılması müellifin hayatına mal olayazdıydı.

SONU NE OLDU? Şimdi biz "millî kültürü kurtarmak" teşebbüsünde bulunanların sonunun ne olduğunu şöyle bir gözden geçirelim. Daha Bolşevikler iktidara gelmeden önce millî-medenî muhtariyet rejimi kurma teşebbüsüne girişen Sadrî Maksudî, Ufa'da düzenlediği kurumu dağıtıldıktan sonra Sovyet iktidarıyla anlaşmaya girişmeden Rusya'yı bırakmak zorunda kaldı ve soluğu Finlândiya'da aldı.

Musa Carullah Bigi hazret, Sovyet Hükûmetiyle anlaşıp "Sosyalist" imparatorlukta yaşayan bütün müslümanlar için gayet geniş hukuka-imtiyazlara malik bir dinî-millî muhtariyet rejimi kurmak istiyordu. Merhum üstad bu tasarısının tatlı hülyasıyla ve şurada-burada onun propagandasını yapmakla uğraşıp Rusya'da daha 10 yıl kadar kalmıştı ama, hiçbir müspet netice alamamıştı. Bütün ülkülerinin suya düştüğünü görünce canını bile Sovyetler diyarının dışına kaçmakla kurtarabilmişti.

Alimcan İbrahimov'a gelince, komünistliği bile benimseyip, Sovyetlerle işbirliği yaparak, onların koruyucu gölgesi altında bağımsız bir "Tatar medeniyeti" düzenlemek hülyasına kapılmıştı. Bu, millî özlü, Arap hurufatlı bir "Tatar medeniyeti" olacaktı. "Seraba koşan" bu "millî komünist" yazarın tasarladığı "Tatar medeniyeti" rüyası, yazar daha kendisi ölüm döşegine düşmeden önce acıklı bir halde yıkılıp gitmişti.

Bu suretle Sadrî Maksudî'nin istediği "millî-medenî muhtariyet" nizamı da, Musa Carullah Bigi'nin tasarladığı "millet-i islâmiye muhtariyet" rejimi de, muharrir Alimcan İbrahimov'un tahayyül ettiği "Tatar medeniyeti" kurumu da bugün ortalarda yoktur.

S O N S Ö Z

KAZAN TÜRKLERİ

İSİM MESELESİ : M.S. 13. asırda (1236-1240) Kıpçak, Bulgar Türkleri ve Rus (Şark İslâvları) ülkelerini istilâ eden Batu-han (Cengiz'in torunu) ordularında, çeşitli uruğlardan (kabilelerden) pek çok Türk vardı. Ancak bu Türklerin o zaman Orta İdil bölgesinde (Bulgar Türkleri ilinde) yerleşip kaldıklarına şahadet eden esaslı bir delil yoktur. Rus Detopis (Vekainame) lerinden biz tamamen bunun aksini öğreniyoruz. Bu vekainamelere göre, "Tatar-Moğol orduları" Bulgar ülkesi üzerinden bir kasırga gibi geçerek İdil'in sağ (batı) yakasına ayak basmışlar ve yıldırım sür'atiyle yürüdükten sonra Rusların Riazan derebeyliğine (knjajestvo'suna) girmişler ve o zamanki kuzey Rus derebeyliklerinin büyük bir kısmını kendilerine boyun eğdirdikten ve haraca bağladıktan sonra güneydeki bozkırlara çekilip gitmişler ve sonraları İdil'in aşağı akımında "Altınorda" devletini kurmuşlar. Demek, Batu ordularında bulunan Türklerle Moğolların o zaman gerek Rus yurdunda, gerek Bulgar yurdunda yerleşip kalmadıkları anlaşılmaktadır. Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen Türklerin, yerli Türkler (Bulgarlar) ile karışık-kaynaşmaları Altınorda devrinde ve daha sonraları tedricî surette husule gelmiş olacaktır. Kimi müellifler bu kaynaşmanın daha ziyade 15. asrın ikinci yarısında Altınorda'da cereyan eden kargaşalıklar yüzünden İdil'in aşağı akımında yerleşik hayatın ve iktisadî davranışların gelişmesi imkânsız bir hale geldiği sıralarda Kazan hanlığının kurulmasından sonra şehirli ahalinin mühim bir kısmının şimale göç etmesi neticesinde vuku bulduğunu tahmin etmektedirler (345).

M.S. 15. asrın başlarına doğru eski Bulgar ülkesinde "Bulgar" sözü bir Türk kavminin adı olmak üzere ortadan kalkmış bulunuyordu ve aynı zamanda bu ülkede eski kabile isimleri de yavaş-yavaş unutuluyordu. Bu hususta Rus müellif N. Aristov diyor ki : "Her

(345) Meselâ: N. Aristov.

halde Orta İdil'in Türk halkı, göçebe hayat için gereken şartların bulunmamasından dolayı yalnız yerleşik hayat sürebilirdi ve bu yüzdendir ki, İdil Tatarları arasında kabile gelenekleri ve adları yoktur" (346).

TATAR SÖZÜ ÜZERİNE: Tatar nasıl bir sözdür, ve neyin adıdır? Eski zamanlarda Tatar'ın bir Türk boyunun adı olduğunu biliyoruz. Çin yazılı kaynaklarında Tata biçiminde geçmiştir. Bu, çok ırak ve karanlık geçmiş bir yana itip daha berilere gelirsek, Tatar sözü 8. yy. da dikilen Orhon anıtlarındaki yazıtlarda da bulunuyor; birkaç yerde Otuz Tatar deyiminde geçer. 11. yy. da yazılan ünlü Divanü Lûgat-İt-Türk'te arapça olarak "Tatar cilün minet-Türk" (Tatar, Türklerden bir bölüktür) dendiği gibi (1.344; Besim Atalay tercümesi 1, 411), Divan'daki Türk boyları listesinde Tatar da vardır. Demek, bugün Tatar adını taşıyan bir topluluk dahi büyük Türk camiasının bir bölümünden başka bir şey olamaz. 13. yy. da Cengiz'in torunu Batu komutanlığındaki Türk-Moğol ordusunun Doğu Avrupa'ya saldırısından önce, daha 10. yy. da müslümanlığı kabul etmiş olan Bulgar Türkleri, İdil'in (Volga'nın) orta, Kama suyunun aşağı akımları dolaylarında yaşamaktaydılar. Tarihçilerin anlattığına göre Batu ordusunun başman ve komutanları, Tatar boyundan (Türk-Moğol) idiler. Dince şamanisttiler (Bu, müslümanlara göre mecusî, putperest demektir). Yerli Türkler ise koyu müslüman olduklarından onları sevmezlerdi; hattâ onlardan tiksiniyorlardı. Belli olduğu üzere o çağlarda insan cemiyetlerinde ve bu cemiyetlerin münasebetlerinde dinî esasların rolü büyüktü. Bundan dolayı İdil Bulgarlarının ve onların yerini tutan Kazanlıların "Tatar" adından kaçınmaları, yüz yıllar boyunca, dinî esaslar bir parça gevşeyip milliyet duygusu uyanmaya başlayıncaya kadar sürüp gitmiştir. Millî şuurun uyanması ise, ancak 19. yy. ın son yarısında baş göstermiştir. Müsbet bilimlerin kokusunu alan, Batı dünyasının medeniyet yolundaki gidişini gören Kazanlı aydınlar, "Fikirce uyanmış, hayat görüşü değişmeye başlamış bir cemiyet yalnız "müslüman" adını taşımakta devam edemez, artık ona bir millî isim de gerekmektedir" diye düşünüyorlardı. "Salabet-i diniyesi" (dinî inançlarının sağlamlığı) hiçbir müslümanınkinden eksik olmayan, tahsilini köhne Buhara'da

(346) N. Aristov: "Zametki ob etničeskom sostave türkskikh plemen i narodnostey i svedenia ob ikh çislennosti" (Türk kabileleri ve kavimlerinin etnik teşekkülüne dair notlar ve onların sayıları hakkında bilgiler): "Jivaya starina" mecmuası, c. III ve IV, s. 407, yıl 1896.

yaptığı halde Kazan yurduna yeni fikirler getiren molla Şehabeddin Mercanî millî tarih araştırmalarına girişiyor ve bu araştırmalarının ürünlerini, yayınlıyor ve öz halkına şöyle hitap ediyordu: "Bazıları Tatar olmağı noksan fehîmlep ol isimden nefret edip, biz Tatar değil müslüman deyü niza' ve mücadele edeler.. Ey miskin, bilfarz senin müslümandan gayri bir isminîni düşman-i din ve milletin bilmese, elbette seni müslüman deyü nefrin eder idi. Tatar olmasanğ, Arab ve Tacik ve Nogay değil, ve Hıtay ve Rus ve Efrenc ve Prus ve Nemse dahi değil imdi kim bolursun?" (Mercanî: Müstefad-al-Akhbar I. Kazan 1885, s. 4).

Mercanî millî tarih araştırmalarıyla uğraşırken, aynı devirde başka bir fikir adamı Kayyum Nasirî de dil ve etnografiya sahasında canla-başla çalışıyor ve yeni bir sade yazı dili yaratmaya özeniyordu. Bu dile "Tatarca" adı vermekten de çekinmiyordu. Demek bugün bizim Kazan Türkleri dediğimiz insan toplumuna bu iki Kazanlı araştırmacı "Tatar" adını vermekte birlikteler.

Ancak bu iki fikir ve bilim adamı "Tatar"ın menşeiini araştırıp tarih ve etnolojinin karanlık ve çapraşık labyrenthe'ine dalmıyorlar, bugünkü Kazanlı Türklere neden "Tatar" demek gerektiğini isbat yolunda elleri-kolları sıvayıp tartışma meydanına atılmıyorlar da, Tatar'ın da Türk olduğu kanısında bulunduklarından, zahir, düpedüz bunun böyle olması gerektiğini müşahade etmekle yetiniyorlar. Ama bu iki araştırmacının sadece bu "müşahadesi" bile bu baptaki tereddüdün gevşemesinde büyük rol oynamıştı."

BU BAPTAKİ FİKİRLER : Ruslar buralardaki Türkleri de hep Tatar tesmiye ettikleri halde, bu isim ora Türklerinin kendi aralarında yerleşmiş ve yayılmış değildi; hattâ halk kendini Tatar diye adlamaktan çekiniyordu. Bu hal bazı yabancı müelliflerin de dikkatini çekmiştir. Bu arada Rus müellif Rıçkov bu hususta şu sözleri yazmaktadır: "Avrupa'da Tatar adıyla tanınmış olan kavimler kendilerini genelce "Türk" tesmiye ederler. Onlar dil hakkında sorarken; "tatarca bile misin?" demezler, "türkçe bile misin?" derler. Bizim (Rusları kasdediyor) "tatar kitabı" tabiri yerine onlar "türki kitap" tabirini kullanırlar. "Tatar" sözü onlarca menfur bir medlûl ifade eder; kanun tanımaz, insaniyetsiz, düşman ve iğrenç kavimler hakkında kullanılır. Nitekim eski Yunanlılarda "Barbar" sözü de bu mânâyla kullanılırdı" (347).

(347) "Topografiya Orenburgskoy gubernii". c. 2, s. 271 - 272.

Kazan üniversitesi profesörlerinden ve aslen Sagay Türklerinden olan N. Katanov: "Şarkî Türkistan Türklerini Tatar tesmiye etmek doğru olmasa gerektir. Yanlış anlaşılmaktan sakınmak için, ortada hiçbir sebep (delil) yokken, bu yanlış tabiri kendi-kendilerine Tatar demiyen ve komşu iller tarafından da böyle tesmiye edilmeyen kavimler için şümullendirmek şöyle dursun, bu ismin tedricen ortadan kaldırılması matluptur" demektedir (348). Tarihçi Zeki Velidî Togan'a göre, "Tatar ismi Orkhun kitabelerince de malûm ise de, bu isim Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Moğolistan'da yaşayan Moğol ve Türk kavimlerinin muayyen bir halitasına itlak olunmuş (gibi) görünüyor, Yenisey'deki Tatarlar moğolca konuşmuşlar; fakat Çin Seddi yakınlarında yaşayan "Çagan Tatarlar", (Ongutlar) ise, türkçe konuşmuşlardır. Keza halis Türk olan İrtiş Kimaklarının bir kabilesi de, Tatar tesmiye olunmuştur. Demek, yalnız Tatar ismi Çengiz'den evvel Moğolistan'da yaşayan bir aşiretin kavmi mahiyetini öğrenmek için kâfi gelmez" (349). Acaba, İdilboyu Türkleri etnik bakımdan Tatar mıdır? Gene Zeki Velidî Togan diyor ki: "... Keza Tatar ismi evvelce Moğollar hâkimiyeti zamanında onlara iltihak eden kavimlere de itlak olunduğundan, Kazan Tatarı, Kırım Tatarı, Nogay Tatarı, Altay Tatarı, Azerbaycan Tatarı gibi isimler hasıl olmuştur. Bu isimler birer etnik münasebete delâlet etmezler. Meselâ, eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından hasıl olan (bugünkü) Kazan Türkleriyle Tatarlar arasında hiçbir etnik münasebet yoktur. Bu, Azerbaycan Türkleri için de böyledir" (350).

Rus müellifi Aristov İdilboyu Türklerinin etnik bakımdan koyu bir conglomerat (çeşitli unsurlardan teşekkül eden bir küme) olduğunu iddia etmektedir (351). Şu halde, bu kavmin teşekkülüne giren etnik unsurlar hangileri olabilir? Bunlar her halde İdil Bulgarlarının İslâmiyeti kabul eden kısmıyla Kıpçak (Koman) Türklerinin bir bölümünden, Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya 13. asırda gelen bir kısım Türklerden ve bir de yerli Finlerin türkleşmiş zümrelerinden ibaret olacaktır.

İdilboyu Türklerinin kendi kendilerini Tatar tesmiye etmekten çekindiklerini yukarıda kaydettik. Onlar (yani M.S. 10. asırda islâ-

(348) İzvestiya Imperatorskago Geografičeskago Obşçestva", 1893, s. 442 Not 5.

(349) "Umumi Türk Tarihine giriş". c. 1, s. 65, İstanbul, 1946.

(350) Aynı eser, s. 64.

(351) Yukarıda anılan eserinde, s. 456.

miyeti kabul eden Bulgarlar ve aralarında bu dinin geniş ölçüde yayılmış olduğu anlaşılan Kıpçak-Kumanlar) "Tatarlar"a bir çeşit korku ile ve düşmanca bakmış olsalar gerektir. Tâ son zamanlara kadar İdilboyu Türkleri arasında "Tatar barda hatar bar" (Tatar bulunan yerdé tehlike var), "Tatar töre bulsa, çabatasın türge ile" (Tatar âmir olursa, çarığını başköşeye asar) gibi Tatarlara karşı nefret ve husumet duygusu ifade eden sözler vardı. Anlaşılan, müstevlilerin kudretli devrinde ve daha sonraları yerliler arasında ve kimi tarihçilerin lisanında "Tatar" sözü etnik mânasını büsbütün kaybederek, zamanımızdaki "Faşist", "Nazi", "Bolşevik" sözleri gibi, siyasî-askerî mânayı ifade etmiştir. Arap ve Fars tarihçileri de Türkleri kavmî adlarıyla tesmiye ettikleri halde, "Tatar" kelimesini müstevli ve zorba Moğollar için kullanmaktadırlar. Her halde muayyen bir devirde "Tatar" isminin büyük bir önem taşıdığı ve birçok Türk zümrelerine de itlak olunduğu anlaşılmaktadır.

NASİRÎ VE MERCANÎ : "Tatar" adını İdilboyu Türkleri için ilk defa ciddiyetle edebiyata soka zatlar Kazanlı meşhur müverrih ve fikir adamı Şehabeddin Mercanî ile (352) müellif ve mütercim Kayyum Nasirî'dir (353). Onlardan sonra 19. asrın sonlarında ve 20. asrın başlarında kaleme sarılan Kazanlı muharrir ve müelliflerin hemen-hemen hepsi Kazan Türkleri için bu "Tatar" adını kullanmışlardır.

Hattâ bu iki fikir adamından sonraki kuşaktan olan Kazanlı tarihçi Aziz Ubeydullah, Kazanlılara Tatar denilmesi üzerine başka insan kümelerinden emsal (précédent) öne sürerek diyor ki: "Müstevli Tatarlar Türkleştirler (zaten Türktüler A.B.T.) de, Orta İdil (Volga), aşağı Kama kıyılarında yaşayan halklara da Tatar adı takıldı. Bunun emsali çoktur: Aslen islâv olan, Tuna kıyıları dolaylarında yaşayan bir kavim Bulgar Türkerinin egemenliğinden ötürü Bulgar adını; Doğu İslâvları denilen ve bugün Rus diye bellediğimiz kavim İskandinavîya'daki Cermen ırkından Rus kabilesine mensup üç kardeşin idaresi altına düştükten sonra Rus adını; Frankların hâkimiyeti yüzünden Galler Fransız adını benimsemediler mi?" (Tatar edebiyatı tarihi, I. cild, Burungu (eski) devir, 2. bölüm, Kazan 1924, s. 10).

(352) "Müstefad-al-Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar", c. 1, s. 4.

(353) "Fevakih-al-culesâ" adlı eseriyle diğer bütün eserlerinde.

BULGAR VE KAZAN : Millî tarih bu yurdun iki adını bilir: 1) Bulgar, 2) Kazan... Bulgar adı İdilboyunda yaklaşık olarak M.S. 5. asırdan 14. asra kadar devam etmiş ve ondan sonra büsbütün unutulmuş ve onun yerini Kazan tutmuştur. Rus istilâsı sırasında bu ülke Kazan adını taşıdığından, bizim en kıymetli tarihî hâtıralarımız Kazan ismine bağlanır. Kazan'ın tarihî ve millî önemi büyüktür. Gerçekten Kazan, sadece ufacık bir çayın ve tarihî bir başkentin ismi olmayıp, aynı zamanda geniş bir ülkenin de adı idi. Şu halde, Kazan adının bunca tarihî kıymeti bulununca ve o ülkenin adı da Kazan olunca, İdilboyu Türklerinin en doğru isminin **KAZAN TÜRKLERİ KAZANLILAR** olacağından şüphe edilir mi?

Tarihî Kazan'ı Rus işi eski "Kazan gubernia"sı (vilâyeti) ile karıştırmamalı. Çünkü Kazan hanlığının sınırları "Kazan gubernia"sı sınırlarından çok daha geniş idi. Şu halde tarihî Kazan topraklarında yaşayan ve bir de nerede yaşarlarsa-yasasınlar Kazan ülkesinden göçmüş olan ve Orta İdil lehçesiyle (Kazan türkçesiyle) konuşan bütün Türkler "**KAZAN TÜRKLERİ**", tesmiye olunmalıdır.

Bu memleketlerde bugün de, Ruslarla karışık bir halde olsa da, Türkler yaşamaktadır. Bu Kazan Türkleri çeşitli tarihî, iktisadî ve siyasî sebepler ve baskılardan dolayı Avrupa Rusya'sının birkaç iline dağılmış iseler de, asıl kütleleri bugün dahi, vaktiyle dedelerinin Devlet kurduğu yurdun, yani eski Kazan hanlığının merkezî kısmında ve tarihte adı belli Başkurtluk'ta yaşamaktadır. Bu Türklerin sayısı Rus resmî sayımlarının sonuçlarına göre, 5 milyon kadardır. Bugün bu Türklerin nüfusça tabii artışından da söz açmak mümkündür. Ancak, son çeyrek asır içinde Rusya'nın da katıldığı Birinci Cihan Harbi, onun doğurduğu 1917 İhtilâli, bu ihtilâlin meydana getirdiği iç harp, Sovyet egemenliği devrinde vukua gelen kıtlık-açlıklar, amansız tâkipler ve kütle halinde sürgünler, öldürmeler ve nihayet, son İkinci Cihan Harbi, bu Türklerin Ruslardan ziyade perişan olmasına, dağılmasına, kırılıp mahvolmasına ve bunun neticesinde nüfusça eksilmesine sebebiyet veren büyük ve tesirli âmiller olmuştur.

BİZİM HALK : Kazan Türkleri arasında iki çeşit tip göze çarpmaktadır. Bazıları oval (beyzî) çehreye, çekme buruna ve muntazam oyulan gözevine malik olup, tam bir arî insan tipi gösterirler; öteki tip efradı ise, bir parça köşeli yüze, az-çok basık buruna ve

çekik göze iyedirler. Bu hal, yabancı etnologlar tarafından da böyle müşahade ve tesbit olunmuştur.

Maruf tasnife göre, Kazan Türkleri de, Türk kavimlerinin Orta (merkezi) zümresine mensupturlar. W. Radloff'un Türk lehçelerini fonetik bakımdan yaptığı tasnife göre, onların lehçesi orta Türk lehçeleri grupuna mensuptur. Kazan ülkesinde bugün de birtakım "ağızlar" vardır ki, bunlar henüz gereği gibi incelenmiş değildir.

(İşte eseri okumaktan da anlaşılacağı üzere), feleğin ağır darbeleri altında pişmiş olan Kazan Türkleri ruhca metin ve çalışkan insanlardır. Bunların başlıca özellikleri namusluluk, doğruluk-dürüstlük, ayıklık, merdlik ve temizliktir. Onların ayıklığını, evlerinin temiz ve düzgün olduğunu yabancı seyyah ve etnograflar da kaydetmişlerdir. Onlar öz yurtlarına muhabbet ve aile ocaklarına bağlılık ile tanınmışlardır.

Kazan Türklerinin çoğu, köylerde çiftçilikle ve şehirlerde ise, ticaretle iştigal ederlerdi. 1917 İhtilâlinin arifesinde Kazan Türkleri arasında birçok toptancılar, büyük fabrika ve işleme yerleri sahipleri vardı. Simbir ilinde Akçura, Sarataw ilinde Diberdi Oğulları'nın büyük çuha ve sayak fabrikaları, Kazan ilinde ise, Ötemiş, Ecim, Arslan ve Almet Oğulları'nın bez, sabun ve cam fabrikaları meşhurdu. Küçük san'atlara gelince, Şarkta giyilen mest, çedik ve pabuç işlemek, Kazan Türklerinin her yerde erkeklerinin giydiği "Tübetey" (takke), kadınlarının giydiği "Kalfak" ismindeki serpuşları dikmek ve işlemek Kazan Türkleri arasında pek yayılmış olan bir hünerdi. Kuyumculuk da Kazanlılar arasında eski ve pek maruf bir zanaattır. Dikkata değerdir ki, bugün Eskişehir'de yaşayan Kazanlı muhacirlerin de bir kısmı kuyumculukla uğraşmaktadır.

Kazanlı Türk kadını sevimli çehreye malik olup, halktan Rus kadınının durumundan daha iyi durumda bulunduğunu ve başka birçok müslüman kadınına nisbetle daha hür ve şahsiyetli olduğunu da yabancı gözlemciler kaydetmişlerdir. Gerçekten, bazı müslüman ülkelerindeki islâm kadınının düştüğü karavaş (cariye) durumuna Kazanlı Türk kadını hiçbir zaman düşmemiştir.

EK:

ABDULLAH BATTAL - TAYMAS'ın HAYATI ve ESERLERİ

ABDULLAH BATTAL — TAYMAS
(doğumu: 1883)

ABDULLAH BATTAL - TAYMAS'ın HAYATI

İkinci basılışını neşrettiğimiz *Kazan Türkleri* adlı eserin müellifi Abdullah (Abdülherr) Battal-Taymas, 8 Aralık 1883'te, eski Kazan Hanlığı ve bugünkü Avrupa Rusya'sının Samar (Kuybişev) vilâyeti Buzavlık ilçesine bağlı Yanga Aktav (Yeni Akdağ) köyünde dünyaya gelmiştir.

Annesi Bibi Mesrure, babası Muhammed-Rahim oğlu Abdullah, dedesinin babası Seyid Battal'dır. Eski Battal soy adı da bundan gelmektedir. Taymas soy adı ise Türkiye'ye yerleştikten sonra soy adı kanunu çıkınca alınmış olup, mânâ bakımından da Battal sözüne yakındır. Müellif, Abdullah Ağa'nın 5 oğlundan dördüncüsüdür. En büyük kardeşleri Arifullah, onu köyden Orenburg'a alarak okutmuştur.

Müellif birinci defa kendi köyünden ve akrabasından Kâfiye Veli Battal hanımla 1910 yılının kışında evlenmişse de, bu eşi evlendikten az sonra köyde tifüsten vefat etmiştir. İkinci defa ise Troyskiy şehrinde öğretmen bulunduğu sırada Rusça Öğretmeni Azize Şam hanımla evlenmiştir. Bu hanım sonraları okuyup dış tabibi olmuştur.

Müellifin bu eşinden bir oğlu olmuştur. Gerek lise ve gerek Tıp tahsilini İstanbul'da yapmış olan Bilgivar Taymas 26 yıllık tabiptir, bugün İstanbul'da çalışmaktadır.

Müellif diniyat, arabiyat tahsilini Orenburg ve Troyskiy medreselerinde yaptıktan sonra 1904 yılında Mısır'a gitmiş ve orada başka hemşehri talebeler gibi El - Ezher'e intisap etmeyip, başına sarık geçirmeyip hususî surette bilimini genişletmeye çalışmıştır. Yeni Arapçayı mükemmel öğrenmiş ve bu dile çevrilen Batı edebî-ilmî eserlerini çok okumuştur. Müellifin Rusya dışına ilk defa kaçtığı günlerde Rusçası çok zayıftı. Bu dili Rusya'ya döndükten sonra ilerletmiş ve çok genişletmiştir. Bu zat, mektep tahsili pek düzenli olmasa da, çok okumak, çok düşünmek, çok çalışmak yoluyla kendi kendini yetiştirmiştir.

Müellif 1908 yılının yazında "Kahire muhafızlığından" (Vilâyetinden) aldığı bir kıta "Devlet-i Aliye-i Osmaniye" pasaportu ile Rusya'ya dönmüştü. Bu pasaporta göre müellif *Musa Abdullah* adını taşıyordu. Nitekim Mısır'da yazdığı iki eserinin kapağında da yazarı Musa Abdullah diye gösterilmişti. Rusya'ya dönünce askere alındı. Bir yıl kadar askerlik yaptıktan sonra hastalandı ve bir yıl hava tebdili aldı. Bu bir yıllık hava tebdili müddetini Orenburg'da *Vakit* gazetesinde çalışmakla geçirdi. 1910 yılının yazında müellif *Vakit*'ten ayrılıp Troyskiy şehrine gitti. Troyskiy'de ona öğretmenlik teklif edildi. Kabul etti. Arabiyat ve tarih okuttu. O görevinde 1913 yılının yazına kadar kaldı.

1913 yılının yazında müellif Kazan'da çıkan *Yıldız* gazetesinde tahrir kurulu müdürlüğü görevini kabul etti ve Kazan'a taşındı. Bu gazetede 1913'ten

1917'ye kadar çalıştı. 1917 ihtilali patlak verince bu gazeteden ayrıldı. Aynı yılın yazında bir heyet içinde Türkistan'a gitti. Oradan dönünce avukat Fuad Tuktar'ın çıkarmaya karar verdiği *Kurultay* gazetesinin sekreterliğini üzerine aldı. 1917 yılının kış başlarında İç Rusya ve Sibirya Türk - Tatarlarının Millet Meclisine üye seçilip Ufa'ya gitti ve bu Meclisin çalışmalarına katıldı.

O sıralarda Bolşevikler iş başına gelmiş idiyeler de Kazan'da henüz muhalif Kurultay gazetesine ilişmemişlerdi. Ama 1918 yılının baharına doğru *Kurultay* gazetesi kapatıldı. Onun yerine müellifin sorumluluğu ile çıkarılan *Alfay* gazetesi de ancak 13 sayı çıkabildi. Yazar hapsedildi ve ancak bundan böyle hiçbir isimle gazete çıkarmamak şartı ile kendisinden imza alınarak serbest bırakıldı.

Artık müellif ve arkadaşları için siyasî çalışma yolu kapanmıştı. Onun için müellif, pedagoglardan Muhiittin Kurabanali ve Hoca Bedii ile birlikte *Kurultay* şirketinin teklifi üzerine Türk dili üzerine mektep kitapları düzenlemeye girişti.

1918 yılı yazında Sovyetlere karşı ayaklanan Halk kuvvetleri tarafından Kazan şehri işgal edilince müellif ve arkadaşları *Kurultay* gazetesini çıkarmaya başladılarsa da, az sonra Kızılar Kazan'ı tehdit etmeye başladıklarından, Kurultay'cılar Kazan'ı bırakmak zorunda kaldılar ve Ufa şehrinde başka Kazanlı politikacılarla birleştikten sonra Sibirya'ya, o zaman Omsk'taki Sibir Hükûmetinin idaresinde bulunan Kızılar (Petropavlovsk) şehrine iltica ettiler. Orada da müellifin idaresi altında *Mayak* adlı küçük bir gazete çıkardılar.

Kızıl kuvvetler bütün Sibirya'yı işgal edince müellif boyuna şark yönünde kaçıktan vazgeçip Kazan'a dönmeye karar verdi. 35 günlük tiren yolculuğundan sonra 1920 yılının martında Kazan'a dönüp ailesine kavuşabilmiş ise de, üç-beş gün sonra tutularak Çeka bodrumuna atılmış ve Vilâyet hapis-hanesinde iç harb bitinceye kadar cebri çalışma kampında hapis kararı almıştır. Kampta çalıştığı günlerde satın aldığı Sovyet belgesiyle kamptan kaçmıştır. Bir yıl düzme adlar ve sahte belgelerle türlü yerlerde dolaştıktan sonra, eşinin de muvafakatini alıp Finlândiya'ya iltica etmiştir: Eylül 1921.

Müellif Finlândiya'da kısa aralıklarla üç yıl kalmış, hemşehrilerinin çocuklarını okutmuş, Fince öğrenmiş, İstanbul'daki Resulzade neşriyatına Kazanlı imzâsiyle yazılar yazmış ve önemlisi, *Kazan Türkleri* adlı eserini de orada hazırlamıştır. Müellif Fransızca'yı da orada öğrenmeye başlamıştır. Bu dilin ilk hocası Emine Sırtlan hanım idi. Sonraları bu öğrenimine İstanbul'da da devam etmiştir.

Müellif 1925 yılının Kasım ayında Türkiye'ye geldi. Bazı gazeteler ve dergilerde yazı yazmakla ve Türkiyat Enstitüsü Müdürü merhum F. Köprülü'nün isteği üzerine Rusçadan birkaç tane eser tercüme etmekle meşgul oldu.

1927 yılının yazında müellif Matbuat Umum Müdürlüğüne Rusça mütercimliği görevine çağırıldı. Gitti. Namzet memur sayıldığından maaşını ayarlamak mülâhazasıyla Ayın Tarihi dergisinde müellifin daha evvelce hazırlamış olduğu *Rusya'dan ayrılan milletler* adlı eseri neşrolundu. (Bu eser daha sonra ayrı kitap halinde de çıkmıştır). Bir müddet sonra Matbuat Umum Müdürlüğü Dışişleri Bakanlığı ile birleşmiş ve o da Hariciye memuru olmuştur. Ancak müellif bu resmi göreviyle yetinmeyip dil ve tarih sahasındaki araştırmalarına devam etti, Ankara ve İstanbul gazetelerine, dergilere makaleler

verdi. 1932 yılında İstanbul'da toplanan Birinci Türk Dil Kurultayına katıldı. Orada Çağatay ve Osmanlı dilleri konusu üzerine bir tez okudu. Sonra kurulan "Türk Dili Tetkik Cemiyeti" ne üye yazıldı. Cemiyetin ilk çalışmalarına katıldı, emek verdi. O sıralarda işlediği *İbnü Muhennâ Lûgati* adlı eseri bu cemiyetçe neşrolundu. Büyük *Kırgız Sözlüğü* de sonraları T. D. Kurumu'nce yayımlandı. Müellifce tercüme edilip de basılmayan bir iki eser daha vardır. Müellif, Atatürk'ün emriyle Türkçeye çevrilen *Yakut Dili Sözlüğü*'nün tercümesine de iştirâk etti. Türk Dil Kurumu'nun Yıllık Bülteninde de müellifin bazı etüdleri çıkmıştır.

1947 de müellif emekliye ayrıldı. İstanbul'a taşındı. Ancak resmi görevlerden ayrılış onun serbest çalışmalarına aslâ sekte vermedi. T. D. K. Yıllık Belleten'inde çıkan etüdleri emeklilik devrinde yazılan eserlerdir. Muharrir bu devirde yazılarına ara vermemiştir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün organı olan *Türk Kültürü* dergisinde ve *Türk Yurdu* mecmuasında da arka arkaya yazıları çıkmaktadır. Öte yandan müellifin bazı eserleri yabancı dillerde de yayımlanmıştır, meselâ: Hollanda Brill yayım şirketinin çıkardığı *Handbuch der Orientalistik*'de müellifin yeni Kazan edebiyatı üzerine yazdığı makalesi Almanca çıkmıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın 2. cildinde müellifin Kazan edebiyatı ve Kırım Türk edebiyatı üzerine olan iki yazısı Fransız diliyle çıkmıştır.

Bundan başka, müellif *Kazan Türkleri* adlı kitabını düzeltmek, genişletmek, bütünlemek ve yeni Türk harflerine çevirmek işleri de bu emeklilik yıllarında uğraşmıştır. Şimdi müellif kendisinin tam hayat hikâyesini düzenlemekle meşguldür.

Türk Dilini Tetkik Cemiyeti (sonraları Dil Kurumu)'nin en eski üyelerindendir. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün de haberleşme üyesidir. Arapça, Rusya, Fransızca, Fince, Farsça bilir. Mısır, Türkiye, Rusya, Sibirya, Türkistan, Azerbaycan, Almanya ve Finlândiya'da bulunmuştur.

Müellif, gerek bilim ve fikrin ve gerek öğrenme, öğretme ve yazıp anlatmanın sistemi ve metodunu umumiyetle mektep dışında ve hayat alanında elde etmiş olmakla beraber, bugün yaşını başını almış ve eserleri sevilerek okunan hatırı sayılır yazar ve fikir adamlarımızdandır.

E S E R L E R İ

Rusya'da çıkanlar:

- 1) *Akmolla* (Şairin kısaca hayat hikâyesi ve bazı şiirleri). Troyskiy 1903.
- 2) *İslâm Filozofları* (Cemalüddin Efgani ve Şeyh Muhammed Abduh).
- 3) *Maîşet (hayat) Yolları*.
- 4) *Sevmek ve Evlenmek* (Bu iki kitap Suriye'li Nikola Haddad adlı yazarın eserleri olup Arapça'dan çevrilmiştir).
- 5) *Türk - Tatar Tarihi* (Mektepler için).
- 6) *Nazariyat-ı Edebiye*, Kazan 1913.

Türkiye'de çıkanlar:

- 7) *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925.
- 8) *Rusya'dan Ayrılan Milletler*, Ankara 1927.

- 9) *İbnü Mühennâ Lûgati*, İstanbul, 1934.
- 10) *Kırgız Sözlüğü* (Prof. Yudahin'den tercüme), İstanbul, 1945-1946.
- 11) *Rus İhtilâlinde Hâtıralar*, İstanbul, 1947.
- 12) *Yeşil Rize ve İli* (Yolculuk hâtıraları), Ankara, 1950.
- 13) *Kazan'ın Türk Meşhurları* (Rızaeddin Fahreddinoğlu, Musa Carullah Bigi, Alimean Barudi ve İki Maksudiler), İstanbul, 1958-1959.
- 14) *Ben Bir Işık Arıyordum*, İstanbul, 1962.
- 15) *Kazan Yurdunda Bulunmuş Bir Tarihi Vesika* (Sahipgiray-Han yarlığı Türkiyat Mecmuası 2).
- 16) *Kitab-al İdrak li lisan al-Etrâk* kitabının Prof. Ahmed Caferoğlu tarafından işlenmiş tercümesinin tenkidi (Türk Amacı dergisinde).
- 17) *Fin İli ve Fin Dili* (Ülkü dergisinde).
- 18) *İbnü Mühennâ Lûgati hakkında* (F. Köprülü Armağanı'nda).
- 19) *Kırımlı Şair Filolog Bekir Çobanzade'yi tanıtmaya tecrübesi* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1954).
- 20) *Kırımlı Şair Bekir Çobanzade'nin şiirleri* (Türkiyat Mecmuası, C. XII).
- 21) *Seyf Sarayı'nın Gülistan tercümesi üzerine* (Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1955).
- 22) *Divan-ü Lûgat-it-Türk Tercümesini tenkid I.* (Türkiyat Mecmuası VII - VIII ve II. Türkiyat Mecmuası C. XI).
- 23) *Şair Abdullah Tukay* (Türk Kültürü, Temmuz, 1963).
- 24) *Türk Dünyasında usul-ü cedid hareketi* (Türk Kültürü, Nisan 1964).
- 25) *Kazan'ın Müdafaası* (Türk Kültürü, Eylül 1965).
- 26) *Usul-ü Kadim* (Türk Kültürü, Şubat 1966).

Müellifin, kalemiyle katıldığı gazete ve dergiler

Kazan'da ve Sibirya'da:

- 1) *Vakit* gazetesi (Orenburg), 2) *Şûra* dergisi, (Orenburg), 3) *Yıldız* gazetesi (Kazan), 4) *Akyol* dergisi (Kazan), 5) *Süyümbike* (Kadın dergisi, Kazan), 6) *Okutuçu* (Muallimler dergisi, Kazan), 7) *Kurultay* gazetesi (Kazan), 8) *Altay* gazetesi (Kazan), 9) *Mayak* (Sibirya'da Kızılcar şehri).

Mısır'da :

- 10) *Al-Ceride*, 11) *Al-Mukattam*, 12) *Al-Menar*.

Almanya'da :

- 13) *Dergi* (Münih).

Türkiye'de :

- 14) *Vakit*, 15) *Yeni Ses*, 16) *Yeni Sabah*, 17) *Tasvir*, 18) *Türk Yurdu*, 19) *Yeni Kafkasya*, 20) *Azerî Türk*, 21) *Hâkimiyet-i Milliye*, 22) *Ülkü*, 23) *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 24) *Yeni Türkistan*, 25) *Türk Dili*, 26) *Aynı Tarihi*, 27) *Türk Yılı* (Ankara, 1928), 28) *Türk Kültürü* (Ankara).

T.K.A.E.

İNDEKS

Kişi, yer, halk, boy ve soy adları

- A ---
Abbasi 20	Aleksandr I. 103, 119
Abduh, Şeyh Muhammed 225	Alektrov, A. 61n.
Abdullah Abız bk. Batırşah	All, M. 139
Abdünnasır 121	Alloğlu bk. Batırşah
Abdürrahmanoğlu, İbrahim 87	Aliye Medresesi 166
Abdürreşidoğlu, Abdülhakım 104	Alkin, İlyas 192
Abdüssettar 120	Alkin, Seyid-Giray 170n., 176n., 180n.
Abeşi, Hasan Ata 157	Allahyar, Canalı 32, 33
Abit, İsmail 171n.	Alman 95, 103, 119, 225
Abu-Said 129	Almanya 94n., 225, 226
Agaoğlu, Ahmed 170	Alp Dağları 60
Ahmed Batır 36	Altaylı 120
Ahmed-Bay 157n., 162	Altay Tatari 217
Ahmed Midhat Efendi 128, 157n.	Altın Orda 18, 22-24, 28, 40n, 43, 44, 58, 131, 214
Ahmed Vefik Paşa 126	Amerika 32n., 110
Ahmer, Abdurrahman 165	Ananimov 25
Ahmer, Ayneddin 158	Ankara 13n., 138n., 224, 226
Ahmeroğlu, Gerey 118	Apanay, Molla Abdullah 171n., 176n.
Ahtem, Binyamin 193	Aral Gölü 30n.
Ahtem, Ebussuud 180n.	Arap 13, 19-21, 80n., 82, 103, 104, 116, 118, 122-124, 133, 154n., 185, 186, 207, 210, 213, 215, 216, 218
Ahundzade, Esedullah 172n.	Arça 24
Akay Köşüm 75	Arifullah 223
Akçuraoğlu, Yusuf 165, 170n, 176n., 181n., 190, 194	Aristov, N. 214, 215, 217
Akçuraoğulları 220	Aristov, Sidor 68, 85
Akçura, Zehra 185	Arlar 24, 33, 48, 109, 110
Ak Mescid 121	Arslan Oğulları 220
Ak Rusya 204	Asım Bey, Necip 131
Aksak Timir bk. Timir (Timur)	Astrahan 34, 37, 38, 40-42, 49, 59, 80, 105, 171, 172, 186, 187
Akyığıtzade, Musa 118, 134-136	Asya 24, 28, 29, 43, 104, 106, 111
Alabuga İlçesi 203	
Alaşorda bk. Kazak Alaşorda	
Aldar 68	
Aleksandr bk. Ötemiş Giray	

Aşmarin, Nikolay 135, 136n.
 Atalay, Besim 215
 Atatürk 225
 Atlası, Hadı 28n., 32n., 157, 180n., 195
 Atuç Mescidi 26
 Avksentyev 196
 Avrupa 12, 24, 34, 37, 96, 104, 111, 115, 117, 175, 176, 216, 219, 223
 Avustralya 110
 Azak Denizli 38
 Azerbaycan 164, 166, 189, 206, 225, 226
 Azerbaycan Tatarı 217
 Azeri 120, 172
 Azık 89
 Azimbayoglu, Kerimbay 172n.

— B —

Babiç, Ş. 139, 199
 Babür 156
 Badamşin, Arif 180n.
 Bağdad 20, 21
 Bahadır-Han, Abul-Gazi 126
 Bahçesaray 37, 42, 166, 170n., 171n.
 Bahtiyar, Vefa 171n.
 Bajenev 55
 Bakırgani 146
 Bakû 170-173, 176, 207n., 209, 210
 Baltık 37, 39, 69, 75, 79, 204
 Baltık Cumhuriyetleri 206
 Baranskiy 205n.
 Barisoviç, Nikola 32n.
 Bartels 119
 Barudi, A. 160, 163, 164, 166, 176n., 183, 188, 226
 Başkurt, Başkurtluk 12, 16, 48, 58-62, 66-68, 73-79, 84-91, 93, 94, 108, 109, 112, 114, 174, 188, 189, 191, 198-200, 202-206, 208, 219
 Başkurt Ülkesi 200
 Batırşah (Alioğlu), Abız Abdullah 85-89
 Batı Sibirya 19, 109

Battal, Abdullah bk. Taymas, Abdullar, Battal-
 Battal, Kâfiye Veli 223
 Battal, Seyid 223
 Battal-Taymas, Abdullah bk. Taymas, Abdullah, Battal-
 Batu-Han 16, 18, 22, 58, 214
 Bayazid, Ataullah 170
 Bayburî Numan 147n.
 Baytursun, Ahmed 171n.
 Bedîî, Hoca 159, 224
 Behbudî, Mahmud-Hoca 172n.
 Berdi Köyü 94
 Berdi, Memiş 35, 36
 Berezin 120, 132
 Berlin 166, 207n.
 Beyrut 145
 Bibi Mesrure 223
 Bibolat 77n.
 Bigi, Musa Carullah 136n., 176n., 178n., 208, 210, 212, 213, 226
 Bigi, Zahir 135, 136
 Bikhulatoviç, Semeon 40n.
 Binyamin II. 106
 Bisritinen (müsülman) 110
 Bizans 44
 Bobillar 75
 Bogoroditskiy 70
 Bolşevik 142, 143, 179n., 191, 194, 197, 202, 206, 208, 209, 212, 213, 218
 Bubi, Abdullah 165, 166, 184
 Bubi Köyü 184n.
 Bubi Medresesi 184
 Bubi, Muhlis 188n.
 Bubi, Ubeydullah 166, 184
 Budapeşte 108n., 109
 Buhara 12, 38, 87, 97, 113-115, 117, 118, 120, 128-131, 145, 172n., 175, 215
 Bukey-Ordası 171n.
 Bukeyoğlu, Şahingiray 171n.
 Bulak 120, 121
 Bulgar 16-23, 26, 28, 29, 46, 115, 119, 130-132, 158, 214, 215, 217-219
 Bulgayır (Ebul-hayır) 96
 Bulgayiroğlu, Nurali 97, 98
 Buraşoğlu 104

Burhaneddin İbrahim bin Yusuf 21
 Burnaş, Fethi 150
 Burtaslar 19
 Buwa İlçesi 203
 Buzavlık İlçesi 223
 Bügülme İlçesi 203

— C —

Cafer bin Abdullah 21
 Caferoğlu, Ahmed 226
 Cantüre, Selim-Giray 176n., 180n.
 Carra de Vaux 136n.
 Cayık Irmağı 60, 62, 73, 74, 87, 88, 101, 147, 151
 Cayıkkalası 146
 Cayık Medresesi 148
 Celâyirli, Kadir Ali 132
 Cengiz 18, 27, 58, 120, 131, 133, 214, 215
 Cenubi Rusya 136n.
 Cermen 218
 Cıyangul 76, 78
 Cihansahoglu 27n.
 Cim 30n.
 Cungarya 96

— Ç —

Çagan Tatarlar (Ongutlar) 217
 Çağatay 123, 124, 133, 149, 154, 156, 158, 225
 Çağatay, Saadet 126
 Çakmak 114
 Çalın Kalesi 35, 36
 Çeka bodrumu, hapishanesi 207n.
 Çekoslovak 196
 Çelşili 114
 Çengiz bk. Cengiz
 Çingiz bk. Cengiz
 Çirdin 33
 Çiçerina, S. 107n.
 Çikharov, Andrey 66
 Çin 215
 Çin-Seddi 217
 Çirmişler 24, 48, 91, 109
 Çobanzade, Bekir 226
 Çolman bk. Kama
 Çukin 103
 Çuvaş 23, 24, 36, 48, 65, 68, 91, 109, 204

— D —

Dağıstan 105n.
 Daşkin, Ebu-Bekir 171n.
 Deli Petro bk. Petro I
 Demanştin 202
 Derbend 105n.
 Derbendli, Hacı Kasım oğlu Mehmet-ali Kâzimbek bk. Kâzım-beğ, Aleksandr
 Derdmend, Zakir Rami 139, 142, 146, 153-157, 171n., 209
 Devlet-Giray 37, 38, 40, 41
 Devletyar, Ömer Halife 165
 Diberdi Ogulları 220
 Divayoglu, Süleyman 89
 Doğu Avrupa 18, 22, 27, 204, 215, 217
 Don 94
 Don Nehri 38, 62, 87
 Dorn 105
 Dubrovin 61, 84n., 85, 91, 93n.
 Dulov, Mikhayil 66
 Dumavi, Necip 139

— E —

Ebu-Hamid-Al-Endelusi 21
 Ebulgula-Al-Maarri 157n.
 Ecim Ogulları 220
 Edüğe 58
 Efgani, Cemalüddin 225
 Efrenc 216
 Elisabeth Petrovna 30n., 70, 80, 83, 96, 97, 99, 102
 Emin 73
 Emirhan, Fatih 139-142, 172n., 182
 Emirhan, Hüseyin 139n.
 Ergenekon 113
 Ermeni 25
 Esedullah, Şemsi 166
 Eskişehir 220
 Estonya 204
 Evlâni, Abdullah 172n.
 Evliya Çelebi 58
 Eyyüp 14

— F —

Fahreddinoğlu, Rizaeddin 115, 138, 139, 157, 205, 226
Fars 105n., 120, 123, 124, 218
Faşist 218
Feodor, Aleksiý oğlu 55, 63, 64
Feodor (Çar) 41, 53, 54, 60
Feodoroviç, Mikhayil 55, 173, 174n.
Feyizhan, Abdülallâm 128, 159.
Feyizhan, Hüseyin 160
Feyzi, Haris 157n., 165, 171n.
Fin 22-24, 33n., 48, 109, 217, 226
Finlândiya 13, 194, 195, 213, 224, 225
Firsov, N. 24, 25, 45, 46n., 47, 50n., 51n., 55-57, 64n., 65n., 66n., 69, 70, 71n., 74n., 75n., 77n., 79n., 80-84, 89, 90n., 91, 93n., 110, 112n., 120
Flugel 21
Foiget, Karl 105n.
Fraehn, Ch. 19, 20, 119, 120
Franklar bk. Fransız
Fransa 94n.
Fransız 136, 218
Fuks, Karl 104, 105, 119

— G —

Gábor, Szentkatolnai Bálint 108
Gaboriau 135
Gafuri, Mecid 139
Galler 218
Garbi Kazak-ili 171n.
Gaspıralı, İsmail 158-160, 171n., 176n., 177, 185
Gazali, İmam 157n.
Gazi Giray-Han 42
Germagen 54
Glazov 110
Godunov, Boris 46, 132
Gorki, Maksim 143
Göktürkler 217
Grigoryev, V. 17, 18, 24, 43
Gurly 53
Güreistan 206

— H —

Hacı Meçiti 73
Hacı Muhammedcan 166
Hacinskiy, Mehdi 171n.
Haddad, Nikola 225
Hadi, Zakir 139
Haknazar 58
Halfeoglu (veya Halfaoğlu, Halfin)
— İbrahim 27, 102n., 120, 133
— İshak 102n.
— Said 102n.
Halidi, Fatih 128, 182
Hamewi, Yakut 21
Han Çayırı 26
Han Mescidi veya Süyümbike Minaresi 15
Haritonov 186n.
Hasanoğlu, Kelimullah 171n., 180n.
Haseni, Ahmed-Gerey 209
Hayali, Said Ağa 110
Hazar Denizi 112
Helsinki 13
Henri IV. 94n.
Herberstein 25
Heri (Herat) 153n.
Hitay 216
Hindistan 97
Hiştek bk. İstek
Hive 38, 97
Hokand 172n.
Hollanda 225
Hüseyinoğlu, Muhammed-Can 101
Hüseyinoğulları (Ahmed, Gani, Mahmud) 166, 186n.
Hüseyinzade, Dr. Ali 170
Hüseyniye Medresesi 153, 162, 166

— I —

Iratkuloğlu, Seyidbay 73
Ispas 46

— İ —

İbn Arabî, Muhiddin 157n.
İbn Daste bk. İbn Rusta
İbn Fadlan 19-21
İbn Mühenna 225, 226

İbn Rusta 19, 26
İbn Ruşd 157n.
İbn Teymiye 157n.
İbrahim, Abdürreşid 167, 176n., 177
İbrahim (Kazan Hanı) 58
İbrahim (İbray) Mirza 30n.
İbrahim(ov), Alimcan 139, 142, 143n., 154, 155, 178n., 179n., 187, 192, 202, 208-210, 213
İç-Rusya 197, 212, 224
İdil (Volga) 12, 16-18, 22, 24, 26, 29, 30, 33-35, 37-39, 45, 46, 48, 57, 58, 60, 65, 69, 81, 84, 91, 93, 105, 107 - 109, 111 - 115, 117, 119, 130-133, 139, 147, 157n., 172, 173, 186, 188n., 189, 192, 195, 202, 215, 217-219
İdil Bulgarları 132
İffet 139
İglstrom 97-101
İgnatyev, R. 93, 94
İlminskiy, Nikolay 107, 118, 207
İl-Mirza 30n.
İlyasi, Abdürrahman 128, 181
İnan, Abdülkadir 205
İngiliz 105
İngiltere 94n.
İon 64
İonovna, Anna 30n., 57, 70, 75, 80, 96, 99
İran 21, 39
İrtiş 217
İsa 35
İsekeyoğlu, Aldar 78
İsenbet, Naki 139
İset 60
İshaki, Ayaz 136, 137, 138n., 139, 153, 171n., 178, 182, 188, 189, 193, 197
İshaki, Lütfi 165
İskandinavya 218
İskoçya 105
İslâm 12, 20, 76, 106, 108, 111, 117-119, 148, 157n., 185, 207, 210, 217
İslâvlar 19, 29, 214
İsmail Mirza 30n.
İsmailoğlu, Yunus 78

İstanbul 12n., 13, 14, 35, 37-40, 42, 44, 118, 131, 138, 147, 153n., 160, 172, 181n., 188n., 217, 223-226
İstanbul Üniversitesi 120n.
İsterlibaş 114, 198
İsterlitamak Kasabası 203
İsveç 59, 68, 97
İsviçre 60
İstek (İstek) 58
İtalya 94n.
İvan, IV. 11, 29, 33, 34, 37, 41, 44, 45, 52-54, 57, 60
İvanoğlu, Dimitri (Donskoy) 28
İvanoğlu, Vasilily 28

— J —

Japonlar 168
Japonya 146

— K —

Kadı Abdürreşid İbrahim bk. İbrahim, Abdürreşid
Kadı Rizaeddin bin Fahreddin bk. Fahreddinoğlu, Rizaeddin
Kadıköy 14
Kadirî, Zakir 173n.
Kafkasya 12, 100, 147, 164, 166, 174, 176n., 179, 182, 188, 189, 200, 204, 207, 226
Kahire 56n., 59n.
Kalmık (Kalmuk) 68, 88
Kama 16-18, 29 33, 60, 61, 89, 90, 198, 215, 218
Kâmil Efendi 145
Kantöre 78
Kanunî Sultan Süleyman 37, 38
Karabaş 78
Karadeniz 37, 99
Karaduvan 30n.
Karahaniler 130
Karamiş, Hacı Nimetullah 166
Karamzin 34, 43, 60n.
Karan 114
Karan, A. Lebib 32
Karasağal 76-78
Karasubazar 171n.
Kargalı 100, 110, 111, 114, 198

Kari, Abdullah (Artist) 181, 182
 Kari, Münevver 172n.
 Kasım Han - Kirmen 40, 132
 Kasımoğlu, Yedigâr 33
 Kasım Paşa 38, 39
 Kasınoğlu, Yakup 78
 Kasım Şehri 132
 Katanov, N. 120, 127, 217
 Kataşikhin 49n.
 Katav - Ivanovskiy 95
 Katay Başkurtçısı 205
 Katerina II. 11, 59, 91, 95-100, 102, 103, 111, 113, 175, 201
 Kâtip Çelebi 21
 Kazak Aşağorda 196
 Kazak-İli 174, 179, 188, 200
 Kazakistan bk. Kazak-İli
 Kazak-Kırgız 20, 30, 36, 58, 61, 62, 73, 77, 86-88, 96-98, 101, 109, 111, 114, 144, 171n.
 Kazan 11 - 13, 15, 17, 23 - 30, 32 - 38, 40-42, 44-46, 48-50, 52-60, 61n., 62, 63, 64n., 65, 66, 68 - 70, 71n., 73, 74n., 75n, 76, 79 - 83, 86-91, 93, 94, 98, 101-106, 108-111, 113-115, 116n., 118 - 124, 126-139, 141-150, 151n., 152-154, 156-160, 164-168, 170 - 176, 178-189, 191, 194-196, 198, 199, 201-210, 214-220, 223-226
 Kazan Ruhânî Akademisi 107n.
 Kazan Üniversitesi 103, 110n., 119, 120, 158, 192, 217
 Kazan Yolu 75n.
 Kâzım-beğ, Aleksandr 105n., 120
 Kâzım-beğ, Kasım 105n.
 Kefe (Feodosia) 38
 Kemal, Ali-Asgar 139, 171n., 182
 Kemalî, Ziyaeddin 166
 Kemal, Şerif 139, 143
 Kemetoğlu, İsenbay 73
 Keppen, P. 20
 Kerenskiy 191
 Kerimî, Fatih 138, 139, 157n., 169, 171n., 176n., 177, 189, 197
 Kerimî Kardeşler bk. Kerimoğulları
 Kerimoğulları 172n.
 Khazar, Khazarlar 17-19, 131
 Khodiakov, M. 27n., 34
 Khokhlov 68, 85
 Khvolson 20
 Kıpçak-Koman 17, 131, 214, 217, 218
 Kırgız 12, 225
 Kırgız Stepleri 97
 Kırım 11, 33, 35, 37-42, 59, 98, 147, 158, 160, 170-174, 176n., 179, 185, 204, 205, 207, 217, 225, 226
 Kırım yagı 30n.
 Kışkar 114
 Kızılcar (Petropavlovsk) 196-198, 224, 226
 Klâçkin Sağlık Yurdu 153
 Kolçak 197, 202
 Koltsov 145
 Koman 17, 18
 Komiler 33
 Kongrat 97
 Kopda Suyu 101
 Köçüm-Han 62
 Kölboyu 118, 136n., 199
 Köprülü, Fuad 146n., 147n., 149-151, 224
 Köşüm 68
 Krasnoufim 95
 Krushev 89
 Kuban 98
 Kubrskiy 24, 27
 Kudriavtsev 68
 Kuhn, Géza 18
 Kulmanoğlu 171n.
 Kulşerif, Molla 26
 Kungur 95
 Kurbanali, Muhiddin 224
 Kutlubay, İskender 171n.
 Kutluğ-Mehmet 74n.
 Kuybişev bk. Samar
 Kuzminskiy 40
 Küçük Kaynarca 98
 Küçük Orda 88, 96

— L —

Lâtin 13, 116n., 210
 Lehistan 99
 Lenin 203
 Lepikhin 81
 Letonya 204
 Levşin, Aleksiye 93, 97, 101
 Leylâ 152
 Lifland 97
 Likhaçov, G. 20, 21
 Litvanya 39, 204
 Livonya bk. Baltık Kıyıları
 Lokman, Kemal 13n.
 Lütfi 156

— M —

Macarlar 19, 108
 Macar Ulûm Akademisi 109
 Mahmudoglu, Abid-Can 172n.
 Maksudî, A. Hadi 160, 161, 165, 171n., 186n., 226
 Maksudî, Sadri, (Arsal) 136, 176, 191, 193, 194, 198, 212, 213, 226
 Malmuj İlçesi 203
 Malov, Yefim 70, 71n., 79, 80n., 85, 105-107, 118, 207
 Mamadış İlçesi 107
 Manatov, Şerif 202
 Mançurya 168
 Mangıt-Nogaylar 30n.
 Maykov 87n.
 Mecnun 152
 Meçkere 114
 Mehdioglu, Abdürresid 171n.
 Mehmed-Ali 105
 Mehmed Emin (Yurdakul) 147n.
 Mehmed-Giray 38, 39
 Mehmed II. (Fatih) 44
 Mehren 21
 Mekke 21
 Mende, Gerhard v. 166
 Mercanî, Şehabeddin 12, 20, 27, 101, 108, 114, 115, 128-131, 133, 134, 160, 199, 216, 218

Mes'udi, Ahund Habiburrahman 180n.
 Meşhed 21
 Mısır 145, 223, 225, 226
 Michailov, Nikola 204n.
 Mikhayloviç, Aleksiye 49n., 62
 Mikhelson 94
 Mikheyev 110n.
 Minzele İlçesi 203
 Minzele Kalesi 61, 74, 75n., 77, 78
 Mirbedel(ov) 172n.
 Mir-Yakup (Çakıp) 171n.
 Mişe Irmağı 45
 Mişerler 75, 88, 89, 143, 158n.
 Miyas 60
 Moğol 22, 28, 43, 58, 214, 217, 218
 Moğolistan 217
 Mordivalar 24, 48, 65, 109
 Morozof 36
 Moskof 11, 24, 26, 28, 29, 32-34, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 46n., 47, 48, 50-53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 112n., 113, 132, 173, 174, 207
 Moskova 19, 22, 23, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 37-41, 46, 49, 50, 52, 53, 63, 64, 66, 89, 95, 112, 119, 136n., 141, 173, 175, 187-189, 195, 200, 201, 203-205, 209, 210
 Muhammed (Peygamber) 34
 Muhammedcan, Hacı 166
 Muhammedi Ruhânî Meclisi 99, 191
 Muhammediye Medresesi 166, 183
 Muhammed - Rahim oğlu Abdullah 223
 Muhtarov 207
 Muktedir Billah 20
 Musa-Beg 30n.
 Mustafa Ali 41
 Mustafaoğlu, A. 171n.
 Mutî, Kâmil bk. Tuhfatullahoglu
 Müdhiş İvan bk. İvan IV.
 Münih 226
 Münevver-Han Abdürresid - Han (Kari Münevver) 171n.
 Müslimî, Hüsameddin 132
 Müslüman İttifakı bk. Rusya Müslümanları İttifakı

— N —

Nadi, Nur-Ali 157n.
Nail Bey 120n.
Nasiri, Kayyum 12, 121-128, 133, 134, 159, 160, 167, 168, 216, 218
Nazi 218
Necip Asım bk. Asım, Necip
Necmeddin, Abdullah 180n.
Nemse 216
Neplüev, İ. İ. 61n., 73n., 84n., 87, 88
Neva Kıyıları 65
Nevai, Ali-Şir 126, 156
Nevruzi, Vaiz 173n.
Nijni-Novgorod 24, 25, 70, 106, 176, 188
Nikolskiy, D. 60
Nil 145
Nimetî, Alimcan 148
Nogay 37, 58, 59, 216, 217
Nogay Ordası 30, 33
Nogay yagı 30n.
Nogay Yolu 68, 73, 74, 75n.
Novgorod 22, 27, 33, 52
Novoseltsev 40
Numanoğlu, Yakup 21
Nureddin (Muradin) 58

— O —

Oka 22, 29, 39, 41, 176
Okması, Azız 139
Ombı bk. Omsk
Omsk 196, 197
Or Çayı 73, 96
Orenburg 61n., 62n., 73n., 74, 76 - 78, 84n., 87 - 89, 93 - 95, 97, 99-101, 110, 113, 114, 118, 119, 138, 143, 147, 153, 154n., 155, 159n., 162, 166, 171n., 172, 176, 178, 186, 187, 198, 201, 203, 205, 223, 226.
Orhon anıtları 215
Orkhun Kitabeleri bk. Orhon anıtları
Orlovka 95
Orsk bk. Orenburg
Orskiy Kalesi 96, 186
Orta Asya 22, 34, 96, 97, 131, 217
Orta Cüz 101

Orta İdil 17, 18, 64, 70, 160, 195, 198, 201, 202, 214, 215, 218
Osmaniye Medresesi 166
Osmanlı 11, 98, 122, 123, 133, 145 147, 149, 154, 158, 225
Osmanoğlu, Aliasgar 144
Osmanoğlu, İbadullah 173n.
Otuz Tatar 215

— Ö —

Öteki, Habibünnecar 199
Ötemiş Giray (Aleksandr) 30, 32
Ötemişoğulları 220
Özbek 43, 131, 171n, 172, 209

— P —

Palçikov 78
Pallas 111
Paris 136n., 198, 203n., 204n.
Pasifik 204
Pavel (Paul) I. 32n., 101
Penza 118
Peretetskoviç 22, 26, 36, 52, 53n.
Perm 24, 33
Permian 33
Petersburg 20, 21, 26, 28, 37, 43, 49n., 59, 60n., 61n., 64, 73, 75, 89, 91, 103, 105n., 107n., 165, 168, 170, 171n., 172n., 179, 186, 201
Petersburg Ulûm Akademisi 111
Petro I (Deli Petro) 30n., 43, 57, 63-66, 68, 69, 78, 79, 96, 201
Petrograd 191, 195
Piskov 52
Piçen bazarı 147-149
Piçura 33
Pijma 60
Pinegin, M. 55n., 56, 57
Pobedonostsev 118n.
Poliakov 127
Polonya 39, 99
Popov, N. 66, 68n., 96n.
Prus 216
Pugaçov 61n., 84n., 91-94, 99, 111, 112, 113n.
Puşkin 62
Putilâkov, Ali 171n.

— R —

Radloff, Wilhelm 17, 18, 121, 130, 220
Rahim, Ali 116, 132n., 207
Rahmetullah, Şahap (Rahmetullin) 128
Rami, Said 142, 153-155
Rami, Şakir 156, 171n., 209
Rami, Zakir bk. Derdmend
Rasputin, Grigoriy 32n.
Ravaillac 94n.
Razin, Stenka 62
Resulzade, Mehmed Emin 189, 224
Reşidüddin 132
Rıçkov, Nikola 61, 74n., 78, 79, 82, 216
Rıçkov, Petro 26, 82
Riazan Derebeyliği 214
Ribuşkin 34
Rızaeddin bin Fahreddin bk. Fahred-dinoğlu Rızaeddin
Rize 226
Romanovlar 54, 63, 173
Rostov 40, 136n.
Rugervik 75, 79, 95
Rum 44, 63, 65, 71
Rumiantsev 74
Rus 11, 12, 16-19, 21-29, 32-34, 36, 40n., 43-45, 46n., 48 - 57, 59 - 64, 66-71, 73, 74, 77, 79-94, 96-98, 100-102, 104, 105, 107n., 110n., 111, 112, 114, 115, 116n., 117-119, 121, 123, 127, 128, 130-132, 137, 139, 143-145, 147, 148, 153, 157n., 161, 167, 168, 170, 172, 175, 176, 178, 179, 181, 183-189, 195, 197, 198, 200-204, 210, 216, 218-220, 225
Rus Etnoğrafya Cemiyeti 127
Rusya 20, 35, 37, 43, 45, 46, 53n., 58, 63, 64n., 65n., 68, 71n., 72n., 76n., 80n., 81, 94n., 95, 98-100, 104, 105, 110, 111, 113n., 117-119, 128, 139, 143, 145 - 147, 157n., 159, 168, 170, 173, 174, 176, 178, 179, 181n., 186-189, 191, 192, 194, 195, 198, 200-206, 209, 210, 213, 223, 225

Rusya Müslümanları İttifakı 178, 179

Rusya Ulûm Akademisi 17, 20, 50n.
Rürük, Igor 21

— S —

Sabir 164
Sadî, Abdurrahman 116, 141, 146, 148, 151
Sadreddin, Zekerya 172n.
Safa Girayhan 32
Sagay Türkleri 120, 217
Sahip Giray-Han 28, 38, 132, 226
Said Kasabası bk. Kargalı
Saidoğlu, Rahimcan 103
Sakmar Irmağı 74, 78, 110
Salıkattı, Ahmet 188, 189
Samar 60, 195, 196, 201, 203, 223
Sarapul 183
Sarataw İli 220
Sarayçık 30n.
Satış 114
Sayinoğlu, Ali 172n.
Schweiz, Ludwig 103
Seçenov, Dimitriy 71
Semerkand 128, 172n.
Semerkandi 21
Sergiyev, Aleksandr 66, 68, 85
Seydaşoğlu, Ahmed-Can 171n.
Seydaşoğlu, Mehmedcan 172n.
Seyfettin(ov), Alimcan 179n.
Seyid 61, 62
Seyidgaliyev 207
Siddık Ağa 148
Sırderya 30n.
Sırım-Batır 98
Sırtlan, Emine 224
Sırtlan, Şah-Haydar 176n.
Sibir Prikazı 49
Sibiryä 46, 49, 59, 107, 111, 120, 166, 179n., 185, 191, 192, 194, 196-198, 202, 224-226
Sibir Yolu 75n.
Silgi oğlu, Almas 20, 21
Simbir 80, 100n., 201, 203, 220
Sirallı, Mehmedcan 171n.
Siyantos 74

Sofiya, Aleksiý kızı 64
 Solovyov 28, 29, 34, 35, 37, 39, 40n.,
 53, 62n., 81
 Sovyet 34, 116, 142, 143, 144n., 148,
 155, 157, 179n., 192, 194-198,
 201-203, 205-208, 213, 219, 224
 Soymonov 74, 76-78, 85
 Stalin 202, 206, 208
 Stalipin 173
 Stankov, Mayor 74
 Stavropol 87
 Sultan Murad III. 41
 Sultan Sayınbolat 40
 Sultan Selim II. 38, 40
 Sumarokov-Elston, Filiks Filiksoviç
 32n.
 Suriye 225
 Suzdal 22
 Süleyman, Fahrül-Benat 185
 Süleyman, Niyaz Muhammed 165
 Süngöley, Said 139
 Süyümbike-Hatun 30, 32, 33, 157
 Süyümbike Minaresi bk. Han Mescidi
 Svajsk (Züye) 30, 35
 Sviatoslav, Vladimir 21

— Ş —

Şahtatinskiy, Mehmet-Ağa 167
 Şam, Azize 223
 Şamil, Zahid 141
 Şarki Roma 11
 Şarl, Demirbaş XII. 68
 Şaybak-Han 153n.
 Şemseddin-Al-Dameski 21
 Şeref, Alimcan 108, 192, 203n.
 Şeref Kardeşler 186n.
 Şerifullahoğlu, Zahidullah 171n.
 Şiban (Sibirya) 24
 Şibanoğulları 58
 Şirvanskiy, Mustafa İsmailoğlu
 171n, 172n.
 Şlisselburg 89
 Şpilevski, 19, 120

— T —

Tabinsk 74, 75n.
 Tacik 216

Tahiri, Şakircan 160
 Tanaç(ova), Hatice 185
 Taqi, Hacı Zeynelabidin 166, 172n.
 Tarhanlar 75
 Taşkent 87, 97, 171-173
 Tata bk. Tatar
 Tatar 34, 43-45, 55, 69, 74n., 81, 82,
 85, 90, 91, 98, 102, 105, 108,
 111, 115, 116, 121, 123, 124,
 127, 128, 131, 132, 133n., 136,
 141n., 142, 146, 148, 149, 151,
 154n., 157, 159n., 174n., 175n.,
 182, 191, 192, 194, 196, 197,
 202-205, 208-218, 224, 225
 Tataristan 206
 Tatar-Moğol 22, 23, 43, 65
 Tatişev 19, 22, 66n., 96n.
 Taw Yağı 29, 30
 Taymas, Abdullah, Battal- 14, 157n.,
 221-226
 Taymas, Bilgivar 223
 Tefkilev, Aleksiý 74, 85, 96
 Tefkilev, Kutlukay-Mirza 176n.
 Teregol, Gumer 120n., 171n., 178,
 179n., 198
 Tetiş Kasabası 199
 Tımtık 114
 Tiflis 167, 170n.
 Tikhon 65, 66
 Timir (Timur), Aksak Timir 27, 120,
 133
 Tınçura, Kerim 139, 143, 182, 183
 Tipter 58, 75, 78, 88, 109, 158n.
 Tobul 60, 76
 Togan, Ahmed Zeki Velidi 56n., 58n.,
 59n., 77n., 153n., 157, 174n.,
 188, 199, 200, 217
 Togay, M. Feyzi 32n.
 Tokçuraoğlu, Tilekey 73
 Topçibaş, Alimerdan 176n., 177
 Toyke, F. 157n., 159
 Toyke, K. 157n.
 Tret'yakov 95
 Troyskiy (Troysk) 97, 113, 114, 166,
 171, 186, 198, 205, 223
 Tuhfatullahoğlu, Kâmil Mutî 145,
 146, 171n.
 Tuhfatullahoğlu, Mutiullah 145

Tukay, Abdullah 139, 140, 142, 144 -
 151, 153, 154, 159, 226
 Tuktar, Fuat 153, 171n., 178, 189,
 198, 224
 Tura-Sibirya 59
 Türk, Türkler 11-14, 16-18, 20, 24,
 26, 34, 37, 39, 40, 44-46, 48, 52,
 57-59, 62-65, 68, 69, 76, 80n.,
 81, 82, 84, 86, 89-91, 93, 96,
 98, 100-104, 105n., 106-109,
 110n., 111-115, 116n., 117-124,
 126-137, 139, 141-150, 153, 154,
 156-161, 164, 165, 167, 168,
 170, 173 - 176, 178-189, 191,
 192, 194-199, 201, 202, 203n.,
 204, 207, 209-212, 214-220, 224-
 226
 Türkistan 20, 25, 30, 56n., 59n., 97,
 105n., 109, 110, 113, 114, 117,
 118, 131, 136n., 147, 153, 166,
 173, 179, 180, 185, 188, 189,
 196, 200, 207, 217, 224-226
 Türkiye 37, 98, 118n., 120n., 128,
 147, 166, 170, 174, 182, 223 -
 225
 Türk Tura Hanlığı 77n.
 Tverdişev, İvan 91

— U —

Ubeydullah, Aziz 116, 132, 157n.,
 174n., 175n., 207n., 218
 Ubeydullah, Hoca 172n.
 Ud 33n.
 Ufa 60, 61, 66-68, 74, 89, 93n., 95,
 98, 100, 101, 138, 142, 166,
 171n., 173, 186, 187, 191, 192,
 194, 196-198, 201, 203, 205,
 213, 224
 Ufa Ruhani Meclisi 104, 138, 188
 Ukrayna 21, 62, 204
 Uluğ Mehmet 23, 28
 Ural 30n., 46, 48, 58 - 60, 62, 76,
 84, 91, 93, 109, 111-114, 117,
 119, 130, 132, 139, 157n., 173,
 174, 179n., 186, 188, 192, 196,
 198, 201, 202
 Uralsk (Cayık kalası) 144, 171n.

Urazay 76
 Urusov, Vasiliy 76, 77, 85
 Usu Irmağı 95
 Usu Kalesi 94
 Usu Yolu 75n., 89
 Uy 60, 76
 Uygurlar 217
 Uzak Doğu 168

— Ü —

Ümit bay, Mehmed Selim 205
 Ünsi zade, Celâl 170n.
 Ünsi zade, Hacı Seyid 170n.
 Üst-Katav 95

— V —

Vahap, Ilgaz 32n.
 Vahid(ov), Mollanur 187, 202
 Varonej 80
 Vasiliy, Tiomniy 23
 Vasiliy III. 25, 26
 Vasilsorsk 35
 Velidi, Ahmed Zeki bk. Togan, Ah-
 med Zeki Velidi
 Velidi, Cemal 115, 126, 159n., 207
 Velikiy Ustüğ 33
 Velikorus 45
 Verkhnoyayitsk 76
 Versailles 197
 Vetke, Viatka 24, 33, 184n., 201, 203
 Vezirli, Haşim-Beg 172n.
 Vilna 27
 Vistül 99
 Vitevskiy, V. 61n., 73, 75n., 76n., 77,
 79, 84n., 85, 86n., 87n., 88
 Vladimir, Dal 45
 Vladimirov, V. 103n.
 Volga bk. İdil
 Vologda 33n., 164, 183
 Votiak bk. Arlar
 Votiç 33

— W —

Weber 65n.

— Y —

Yahyaoğulları 103
Yakut 225
Yalçıgöl Oğlu, Tacüddin 199
Yamaş, Hadice 171n.
Yamaş, Hüseyin 178, 179n.
Yanga Aktav (Yeni Akdağ) 223
Yavuşoğulları 166
Yazıkov 61
Yedisu 109, 111, 185
Yekaterinburg (Sverdlovsk) 196-198
Yenisey 217
Yılış Köyü 107
Yildek Köyü 95
Yolay 91
Yolay Ağa 93, 94
Yolay Köyü 95
Yolayoglu, Salavat 93-95
Yoldaş Molla 76

Yudahin 225
Yugarı Şırdan Köyü 121
Yugra (Ugra) 19
Yunanlı 216
Yurmatı 76
Yusuf 75
Yusuf Mirza 30, 32n.
Yusupov 30n., 32n.
Yüksek Sundur Dağı 35

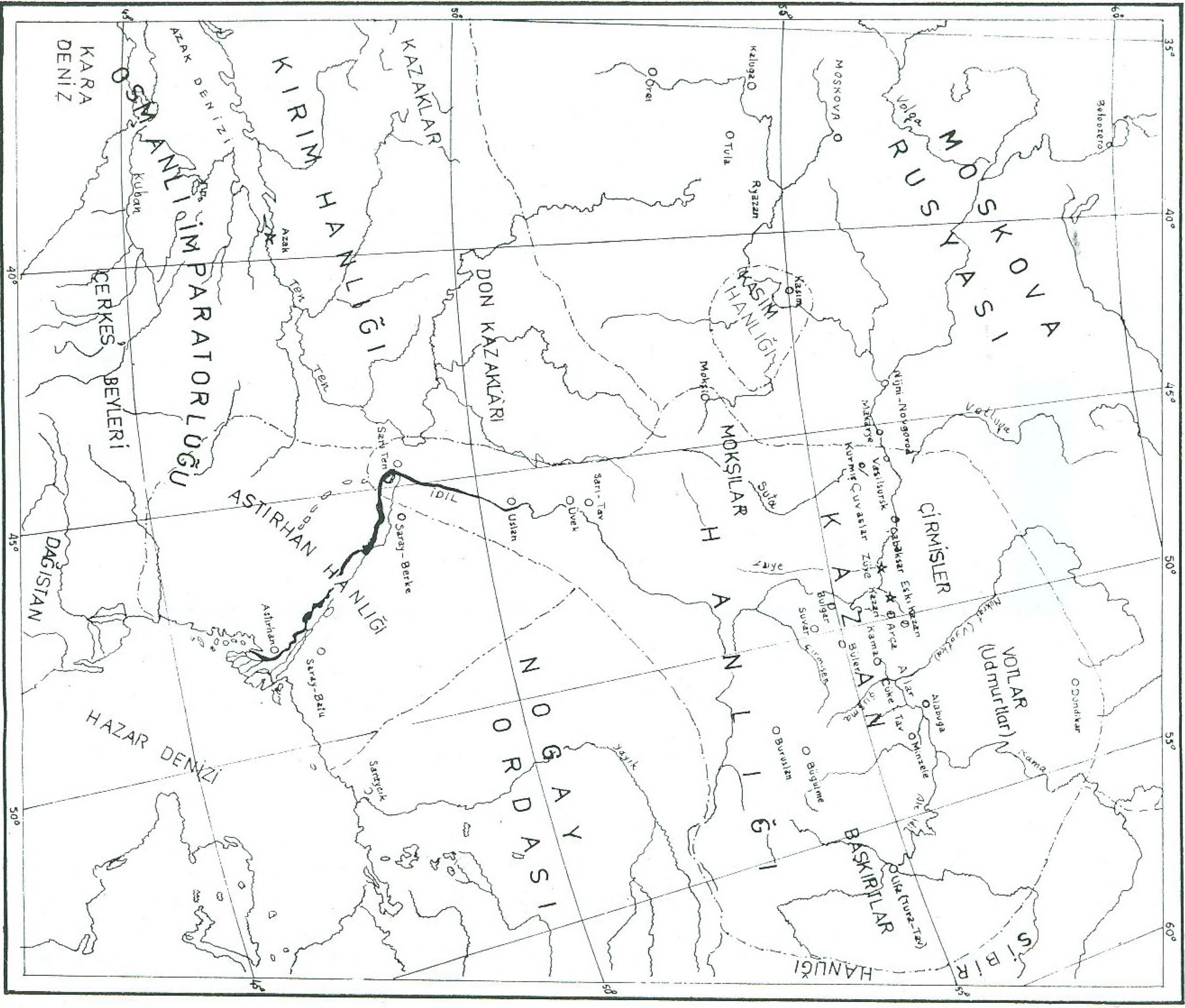
— Z —

Zahirî, Aşur-Ali 172n.
Zarif Hoca 139
Zelin, Feodor 61
Zerdabi, Hasan-Beg 12, 170n.
Zirian 33n.
Ziya Paşa 148n.
Züye Çayı 30, 70
Züye Kalesi 45, 79

K A Z A N T Ü R K L E R İ
YANLIŞ - DOĞRU CETVELİ

Sayfa - Satır	Yanlış	Doğru
19 — n7	Khvalson	Khvolson
19 — n8	Spilevskiy	Şpilevskiy
21 — 22	Endalusî	Endelusî
33 — n48	Zirian	Zirian
40 — 6	Kasım	Kasım
73 — n163	A. A. Neplüev	İ. İ. Neplüev
83 — 2	zournda	zorunda
95 — 14	Karasnoufim	Krasnoufim
102 — n241	Halfoglu	Halfaoglu
108 — 32	Galor	Gabor
110 — 4	Galazov	Glazov
128 — 17	Abdülallâh	Abdülallâm
132 — 22	Reşidüdin	Reşidüddin
136 — n284	Sardi	Sadri
157 — 9	bizmi	bizni
203 — 4	Ruslar	Ruslar
223 — 19	arabiyat tahsilini	arabiyat ve akliyat (kelâm, mantık ve hikmet - felsefe) tahsilini

KAZAN HANLIĞI VE KOMŞU DEVLETLER (ANLAK ORIENTALARI)

T.K.A.E.

A.E. - Taymas, Kazan Tarihleri 1966.